

LOKNETE DR.BALASAHEB VIKHE PATIL (PADMABHUSHAN AWARDEE) Establishment 4 August 2004
PRAVARA RURAL EDUCATION SOCIETY'S

ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, ALKUTI

ID.No. PU/AN/ACS/78/2004

College code No.757

A/P. Alkuti, Tal. Parner, Dist. Ahmednagar. Pin-414305

• Phone: (02488) 250457

Email ID : Principal.acsalkuti@pravara.in

Self Study Report : 2023 (1 st Cycle)

Criteria - 3

Research, Innovation &
Extention

KEY INDICATOR : 3.3

Research Publications and
Awards

3.3.2 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in National/ international conference proceedings per teacher during last five years

INDEX 2021

Sr. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Name of the conference	National / International	ISBN /ISSN number of the proceeding	Page No.
1.	Kavade K.B.	Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)	<i>Sant Savtamali Yancha yancha Abhangatil Paryavaran Darshan</i>	Environment and Human Development	International	2454-7905	5-13
2.	Kavade K.B.	Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal(A Peer Reviewed)	<i>Bisba Munda:: janchetneche Vidrohi Rup</i>		International	2454-7905	14-22
3.	Kavade K.B.	Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal(A Peer Reviewed)	<i>Adivasincha Upekshit Etihasache Mandan</i>		International	2454-7905	23-31
4.	Kavade K.B.	Power Of Knowledge	<i>Adivasincha Upekshit Etihas</i>		International	2320-4494	32-39
5.	Kavade K.B.	Jagtikikaran ani Marathi Sahitya	Jagtikikaran ani Adivasi Sahityapudhil Avhane	Ekdivshiy Rashtriy Abhasi Parishad	National	978-93-91689-06-3	40-48
6.	Kavade K.B.	Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal(A Peer Reviewed)	Pravara Gramin Vikasache Mahameru-Padmabhusan Dr. Balasaheb Vikhe Patil.		International	2454-7905	49-57
7.	Kavade K.B.	Journal of Research and Development	Bhartiy Savidhanasamoril Avhane v Upay	Mahatma Phule, Rajshri Shahu Maharaj and Dr.B.R. Ambedkar – Thought and Works	International	2230-9578	58-67

8.	Kavade K.B.	Vidyavarta	Jagtikikaran ani Adivasi Smarathi sahitya	Marathitil 1960 nantarche vividh Vadnmayin pravah ani Sadyastithi	International	2319-9318	68-74
9	Kavade K.B.	Knowledge resonance	Jagtikikaran ani Adivasi Smarathi sahitya	Ekvisave Shatak Ani Marathi Sahitya	National	2231-1629	75-80
10.	Phapal e S.R.	Printing Area Peer Reviewed International Multilingual Research Journal	Samaj Prabodhan Ani Marathi Sahitya Parspar samndh		International	2394-5303	81-86
11.	Phapal e S.R.	B. Adhar Peer Reviewed & Refreed Index Multidisiplinary International Research Jornal	Dr. Babasaheb Ambedkar Vicahr Ani Karya	Thought And Works of Dr. Babasaheb Ambedkar	International	2278-9308	87-92
12.	Borude S.B.	Vidyavarta Peer Reviewed International Multilingual Research Journal	Communication		International	2319-9318	93-100
13.	Parkhe S.S	Sanskriti	Kabir ka samaj Darshan	Sahitya Aur samaj Sudhar	International	2455-1511	101-108
14.	Shelak e D.S	Sanskriti	Premchand ke upnyas sahtya me samaj sudhar	Sahitya Aur samaj Sudhar	International	2455-1511	109-116
15.	Chate A.K.	Printing Area	19 Vya Shatkatil Maharashtra til Krantikar Chalval Ani Krantikaran che Karya		International	2994-5303	117-122
16.	Jadhav S.R.	Worldwide Inter Disciplinary Research Journal	Area of General land use in parner Tahsil		International	2454-7905	123-130

17.	Jadhav S.R.	International Research Journal of Modernization in Engineering Technology and Science	Characteristics of urbanization in Pune District, Maharashtra state, India		International	2582-5208	131-138
18.	Jadhav S.R.	Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal(A Peer Reviewed)	Jalsavardhan v Vyavsthapan Kalachi Garaj		International	2454-7905	139-144
19.	Sonvan e V.V.	Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal(A Peer Reviewed)	Jalsavardhan v Vyavsthapan Kalachi Garaj		International	2454-7905	145-150
20.	Sonvan e V.V.	International Research Journal of Modernization in Engineering Technology and Science	Characteristics of urbanization in Pune District, Maharashtra state, India		International	2582-5208	151-158
21.	Thorat S.S.	International Research Journal Of Commerce Manegement & Social Sciences	Rural Marketing: Challenges and Perspectives		International	2321-9831	159-167
22.	Thorat S.S.	International Research Journal Of Commerce Manegement & Social Sciences	Agriculture Produce Market Committee – Challenges and Perspectives		International	2321-9831	168-179
23.	Getam S.K.	Research Journey – Recent Trends in Research	Deshacha Arthik Vikasat Notbandi / Vimudrikaran achi Avshkta		International	2348-7143	180-186

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2021 - Impact Factor: 6.91

**Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal**
(A Peer Reviewed)

Year - 6, Vol.I, Special Issue-XXXI, 5 June 2021

पर्यावरण आणि मानव विकास

Editor : Dr. Dharampurikar Bhalchandra Vaijanathrao

Address for Correspondence

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Editor in Chief : Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred)
Principal, Sanskriti Public School, Nanded (MH, India) Email : shrishprakashan2009@gmail.com

Dr. Rajesh G. Umbarkar

House No. 624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (Kh.) Nanded - 431605 (India - Maharashtra)
Email - umbarkar.rajesh@yahoo.com, shrishprakashan2009@gmail.com Mob. No. 9623979067
Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International Contacts only + 91-8857894082)

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management,
Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 6.91

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I Special ISSUE - XXXI Year – 7 5 June 2021

पर्यावरण आणि मानव विकास

Environment and Human Development

Special Issue Editor by

Dr. Dharampurikar Bhalchandra Vaijanathrao

Dept. of Political Science

N. S. B. College, Nanded.

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal, Sanskriti Public School, Nanded. (MH. India) Email: Shrishprakashan2009@gmail.com

Director : Mr. Tejas Rampurkar

(For International contact only +91-8857894082)

Address for Correspondence : House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda

(KH), Nanded – 431605 (India -Maharashtra) Email: Shrishprakashan2009@gmail.com

umbarkar.rajesh@yahoo.com Mob. No: +91-9623979067 Website: www.wiidrj.com

पर्यावरण आणि मानव विकास Environment and Human Development

Vol. I - ISSUE – XXXI

SJIF Impact Factor : 6.91

Page - i

16.	कृषि और पर्यावरण	श्री गुरप्रीत मिह	88
17.	पर्यावरण संरक्षण की भारतीय दृष्टि	डॉ. वीरेन्द्र कुमार जोशी	93
18.	सुलभते जंगल और विगडता पर्यावरणीय सन्तुलन	आयुषी शर्मा	98
19.	फ्लोरिडहयुक्त जल का स्वास्थ्य पर प्रभाव एवं निदान (राजस्थान के विशेष संदर्भ में)	डॉ. धर्मेन्द्र शर्मा	107
20.	राजनीति और पर्यावरण	डॉ. डी. एन. सूर्यवंशी संदीप कुमार	112
21.	"पर्यावरण आणि शेतीसाठी स्वतंत्र अर्थसंकल्प" : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा. डॉ. पडोळे जानोवा विठ्ठलराव	114
22.	"शाश्वत विकास आणि पर्यावरण: समतुलनात्मक विघ्नेषण"	सुधाकर बाळू चव्हाण	120
23.	भारतीय कृषी क्षेत्रावर हवामान बदलाचा परिणाम	युवराज अभिमन्यू आठवले	125
24.	"भौगोलिक पर्यावरण व शिक्षण : एक संक्षिप्त दृष्टीकोन"	हर्षपाल विनायक खाडे	130
25.	वसुंधरेचे संवर्धन	प्रा. अमोल दीपकराव धुळे	135
26.	पर्यावरणीय बदल	प्रा. डॉ. सुहास दुर्गादास पाठक	141
27.	संत साहित्यातील पर्यावरण	प्रा. डॉ. राजाभाऊ भाऊसाहेब धायगुडे	147
28.	शेती आणि पर्यावरण विषयक विचार	आकाश संभाजी डोले	151
29.	शेती आणि पर्यावरण विषयक विचार	तांगडे नर्मदा रमेश	158
30.	पर्यावरण बदलाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	प्रा. डॉ. सर्जेंराव गंगाधर गोल्डे	166
31.	"पर्यावरण व पर्यटन विषयक ऐतिहासिक व सामाजिक मूल्यमांसा"	प्रा. डॉ. माधव माणिकराव मोरे प्रा. डॉ. उत्तम सिताराम कऱ्हाळे	171
32.	संत सावतामाळी यांच्या अभंगातील पर्यावरण दर्शन	डॉ. कुंदा कवडे	176
33.	पर्यावरण शिक्षणाचे स्थान व प्रकल्प कार्याचे मूल्यमापन	रविंद्र यादव गवई	180

संत सावतामाळी यांच्या अभंगातील पर्यावरण दर्शन

डॉ.कुंदा कवडे

मराठी विभागप्रमुख, कला, वाणिज्य विज्ञान महाविद्यालय अळकुटी, ता-पारनेर जि - अहमदनगर

संत तुकाराम ,संत रामदास, जनाबाई ,संत कबीर, संत सावतामाळी ,संत चोखामेळा अशी समस्त संतांची मांदियाळी समाजाला अभंगाद्वारे निसर्गावर प्रेम करायला शिकविले.आनंदाचे डोही ! आनंद तरंग!मनमोहक आणि विलोभनीय !अशा निसर्गात ईश्वराची अनुभूती घेता येते!! नव्हेती अनुभूती मिळतेच !हिंदू संस्कृती मुळेच पर्यावरणाचे संवर्धन आजपर्यंत झाले आहे. पण माणसाने अंतःप्रज्ञेचा कौल मानायचं सोडून तर्क प्रज्ञाची कास धरली. आणि त्यामुळे निसर्गापासून माणूस दूरजाऊ लागला आहे. निसर्गाला ओरबाडूलागलाय. भारतीय हिंदू संस्कृतीने वर्षभर निसर्गाशी जवळीक साधली .

पर्यावरण संवर्धकसंतांचा विचार करत असता समर्थांचा आवर्जून उल्लेख करावाच लागेल.त्यांचा अनुल्लेख हा कृतघ्नपणा ठरेल .संत सावतामहाराज स्वतः माळी. त्यांना शेतमळा'पंढरी' तर भाजीपाला 'विठाईच' वाटे.कांदा मुळा भाजी अवघी विठाई माझी हा संदेश प्रत्येक जगणारा निसर्गपूजक माळी समाज आज शैक्षणिक'आर्थिक 'बौद्धिक अध्यात्मिक क्षेत्रात आघाडीवर आहे याचे श्रेय त्या संतांकडेच जाते .

संत तुकाराम महाराजांनी सुमारे चारशे वर्षांपूर्वी समाजाला साद घातली. वृक्षवल्ली वनचरे आम्हा सेयरे !पक्षीही सुस्वरे आळविते !! आणि पर्यावरण संवर्धनाचा संदेश समाजाला दिला. पशु पक्षांशी सोयरीक जोडणारे हे संतकवी खरे पर्यावरणवादी होते .त्याकाळी पर्यावरण हा शब्द ही नसेल,पण निसर्गाची जाण होती. वृक्षवल्ली हे आपलेच कुटुंबीय आहेत असे माणणारे तुकारामासारखे इतरही संत सावतामाळी तर शेतात आलेल्या फळभाज्यातून आपले दैवत मानीत. खरं तर आपल्याला निसर्गाची खूप आवड आहे परंतु आपण आळस करतो. आपण दूरच्या नातेवाईकाना जसे विसरतो तसे निसर्गालाही विसरतो .

३६५ दिवस झाडांचे संवर्धन करणे हेच खरे पर्यावरण होय. पर्यावरण म्हणजे शहरातून जंगलात जाणे नव्हे तर जंगलाला शहरात आणणे होय. पर्यावरणाचे महत्त्व आज आपल्याला कोरोनासारख्या महामारीने जगाला दाखवून दिले आहे .एक दिवस झाड लावणे म्हणजे पर्यावरण नव्हे तर प्रत्येक दिवशी आपल्या अंगणात किंवा शेतात एक तरी झाड लावणे म्हणजे पर्यावरण होय. नुसते लावणे म्हणजे पर्यावरण नाही तर त्याचे संवर्धन करणे म्हणजे पर्यावरण होय. म्हणूनच ग. दि. माडगुळकर म्हणतात -

हाती नाही बळदारी नाही आड

त्याने फुलझाडलावू नये.

संतांनी तत्त्वज्ञानाचे सिद्धांत सांगतानाहेतुपूर्वक निसर्गाचेच दृष्टांत दिले आहेत.यावरूनच पर्यावरणाशी नाते सांगणारी संतांची पर्यावरण दृष्टी ही दूरगामी होती हे लक्षात येते. भारतीय संस्कृती, परंपरा आणि जीवनदृष्टी लक्षात घेता केवळ भौतिक नव्हे तर भावनिक अंगानेही पर्यावरणाशी नाते प्रस्थापित होण्याची गरज आहे. वेद ,उपनिषदे, प्राचीन साहित्य आणि संत वांगमयातून व्यक्त झालेले पर्यावरण विषयीचे चिंतन आजच्या लोक जीवनालाही पर्यावरणची वेगळी दृष्टी देऊन जाते. आज तर कोरोना सारख्या महामारीने पर्यावरणाचे महत्त्व जगाला समजावले आहे. संतांनी जगाला पर्यावरण संरक्षण व संवर्धन ही काळाची गरज आहे.हे कितीतरी वर्षापूर्वी

पर्यावरण आणि मानव विकास Environment and Human Development

Vol I - ISSUE - XXX

SJIF Impact Factor : 6.91

Page - 176

दाखवून दिले. आज त्याची जाणीव आपल्याला होते. या संतापैकीच संत सावतामाळी यांच्या अभंगातील पर्यावरण दर्शन आपल्याला पाहता येईल. त्यांच्या अभंगांमधून पर्यावरण विषयीचा दृष्टिकोण आपल्या लक्षात येतो.

भारताच्या इतिहासामध्ये मध्ययुगाचा कालखंड हा विविध धर्म संप्रदायाच्या प्रभावाचा व प्रबोधनाचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो. महाराष्ट्राची भूमी ही ज्याप्रमाणे वीरांची, समाजसुधारकांची जननी आहे तसेच ही संतांची भूमी आहे. अज्ञानाच्या गर्तेत अडकलेल्या समाजाला दिशा देण्याचे नैतिक मूल्य रुजवण्याचे काम संतांनी केले . "जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती. देहकष्टविती परोपकारे" या उक्तीप्रमाणे संतांनी मानवी जीवन सुखी व्हावे, या उदात्त हेतूपोटी आपला देह चंदनासारखा झिजवला. महाराष्ट्रमध्ये १२ व्या शतकात उदयास आलेला प्रमुख संप्रदाय म्हणजे आपला वारकरी संप्रदाय त्याला भागवत धर्म असेही म्हणतात. वारकरी संप्रदायाचे आराध्य दैवत म्हणजे पंढरपूरचा विठोबा होय. संत ज्ञानेश्वरांनी वारकरी संप्रदायाचा पाया रचला आणि संत तुकारामांनी त्यावर कळस चढविण्याचे काम केले. समता, ममता, विश्वबंधुता, मानवता या जीवनमूल्यांची शिकवण या संप्रदायाने समाजाला दिली. ज्ञानेश्वरांच्या समकालीन असलेले महाराष्ट्रातील एक प्रमुख संत म्हणजे संत शिरोमणी सावता माळी .

संत सावतामाळी यांचे गाव मु. पो. अरण ता. माढा जि. सोलापूर वडील परसूबा व आई नांगिताबाई यांच्या पोटी १२५० ला सावतोबांचा जन्म झाला . अरण आणि भेंडी ही दोन्ही गावे शेजारी असल्यामुळे या गावांना अरणभेंडी म्हणूनही ओळखले जाते. आई वडिलांच्या संस्कारात सावता लहानाचे मोठे होऊ लागले. लहानपणापासूनच पंढरपुरातील विठ्ठलाबद्दल त्यांना आस्था होती. वयाच्या पंधराव्या वर्षी भानुसे घराण्यातील जनाबाई वरोवर सावतोबांचा विवाह झाला. जनाबाई कष्टाळू, प्रेमळ, शीलवान, रूपवान होत्या. सासू सासरे यांची मनोभावे सेवा करत. त्यांचा संसार सुखाचा चालला होता परंतु काही दिवसातच परसू व नांगिताबाई दोघांचाही स्वर्गवास झाला. पितृछत्र व मातृछत्र हरवल्यामुळे संपूर्ण संसाराची जबाबदारी सावतोबा व जनाबाईवर आली .

सावतोबांच्या अभंगातील शेतीविषयक व पर्यावरणविषयक दृष्टिकोण पाहायला मिळतो .

आमुची माळीयाची जात | शेत लावू बागाईत ॥

आम्हा हाती मोट नाडा | पाणी जाते फुल झाडा ॥

शांति शेवंती फुलली | प्रेमे जाई-जुई व्याली ॥

सावत्याने केला मळा | विठ्ठल देखियेला डोळा ॥

हृदयातून उचंबळणाऱ्या भक्ती गंगेच्या पाण्यावर सावतोबांचा मळा फुलत होता. आमची माळीयाची जात आहे. आणि आमचा एकच धर्म आहे तो म्हणजे भक्तिरसाने शेती फुलवणे होय. प्राप्त कर्माच्या रुपाने मिळालेल्या कामाच्या सावतोबांनी विठ्ठल भक्तीला अधिष्ठान प्राप्त करून दिले. सावतोबांचे वृत्ती ही कामातच पांडुरंग पहाण्याची होती. सावतोबा आपल्या मळ्यात मोट धरत मोटेचेपाणी पाटातून झुकुझुकु धावू लागे तेव्हा ते म्हणत हे पाणी पिकांना जातंय म्हणजेच माझ्या पांडुरंगाला जातंय. उभ्या पिकातून त्यांना पांडुरंग दिसतो. सावतोबांनी आपल्या पिकांना पाणी पाजल्याशिवाय साधीसकाळची न्याहारी सुद्धा कधी केली नाही. आपली प्रत्येक गोष्ट सावतोबा पांडुरंगालाच अर्पण करीत. पंढरपूरच्या पांडुरंगाशी ते एकदम एकरूप झाले होते. शेवंती जाई-जुई बहरलेल्या फुलांमध्ये ही त्यांना पांडुरंगाचे दर्शन होई. सावतोबांच्या मळ्यात घमघमणारा फुलांचा तुळशीचा गंध भक्तीचाच वाऱ्यावर दरवळत पंढरपूरपर्यंत पोहोचला . सावतोबा आपली मुलगी नागू हिने जर मळ्याच्या मालकाविषयी काही प्रश्न विचारले तर सावतोबासांगत या मळ्याचा धनी लांब पंढरपूरला राहतो. आपण धन्याचे चाकर आहोत. आणि चाकर जर काम सोडून वारीला गेला तर धन्याला राग नाही का यायचा अशी आपल्या मुलीची समजूत घालत . एकनिष्ठ राहून सावतोबांनी आपली शेती फुलविली. माणसाने प्रपंच नेटका करून परमार्थ केला पाहिजे याबाबत सावतोबा म्हणतात-

जिह्वाळ्याचा भक्तिरंग तिथे उभा पांडुरंग ॥
 काहो धोंडी ता देउळी | देव हृदयातला राऊळी ॥
 नाते विश्वाचा पसारा । मंगल विठ्ठलमय सारा ॥
 करा प्रपंच नेटका लुटा परमार्थाच्या सुखा ॥

सावतोबांचा मळा हेच त्यांचे पंढरपूर होते .हृदयाच्या मंदिरात भक्तीच्या गाभान्यात देव खच्चून भरलेला असताना देवळामध्ये देवाला शोधण्याची गरज नाही. माणसाने प्रपंच आदर्श व्रत करून परमार्थाचे सुख लुटले पाहिजे. याचा अर्थ असा की संसार सुखाचा करणे म्हणजे नेमकं काय करायचं त्यांना सांगायचे होते की,अखंड नामस्मरण करा कामावर प्रेम करा. आपलं हात काम करू लागले की, देवाचा हात धावतोच आपल्या मदतीला माझ्या मळ्यातच पांडुरंगाच्या कृपेची पंढरी अखंड पिकली आहे. पांडुरंगाचे दर्शन तिन्ही त्रिकाळी मला या मलाया तच घडते माझा मला म्हणते माझ्या देवाचा देव्हारा अशी काम करताना निस्सीम भक्ती सावतोबांचे होते नवे नवे आजच्या शेतकरी वांधवांना जेवण करण्यासाठी उपयुक्त ठरेल आणि अशा सज्ञान तत्त्वज्ञानाची सावंत यांनी वाराच्या शतकात मांडणी केली आहे आधी केले आणि मग सांगितले सावतोबांच्या नावावर आज केवळ 40 अभंग उपलब्ध आहेत.

"कांदा मुळा भाजी ।अवधी विठाबाई माझी ॥
 लसूण,मिरची,कोथिंबिरी,अवघा झाला माझा हरी ॥
 ऊस गाजर रताळू अवघा झालासे गोपाळु ।
 मोट,नाडा,विहीर दोरी । अवधी व्यापिली पंढरी . ॥
 सावता म्हणे केला मळा ।विठ्ठल पायी गोविला गळा ॥ "

कांदा,मुळा,भाजी,अवधी विठाबाई माझीहे परमार्थाचे सूत्रआहे. असे सावतोबा नेहमी म्हणत.त्यांच्या मते आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करण्यासाठी जो उद्योग आपण करतो तो उद्योग आपला परमेश्वर आहे. म्हणजेच आपल्या शेतातच पंढरीचा पांडुरंग आहे.मळ्यात डोलणारी रोपं,पिकं ही विठ्ठलाचीचंरूपंआहेत. असेसावतोबाम्हणतं.त्यांच्या शेताजवळून जेव्हा वारकरी जात त्यांना वारीत येण्याचाआग्रह करीत . तेव्हा सावतोबा म्हणत माझा मळा हेच माझे पंढरपुर आहे.मळ्यातला लसूण, मिरची, कोथिंबिरी इत्यादी पिकांमध्ये माझा हरी भरून राहिलेला आहे . सावतोबा शेतात दिवसभर काम करायचे मोट हाकायचे, काम करता करता पांडुरंगाचे भजन करीत असत. सावतोबांचा भक्त काशिबा गुरव आपले कान एकवटून ती भजने ऐकायचा,काशीबानेच सावतोबांच्या मुखातून बाहेर पडलेले अभंग लिहिले .

. समयासी सादर व्हावे
 देव ठेवील तैसे रहावे .

कधी काही न मिळाल्यामुळे व्याकूळ होऊ नका,दुखी होऊ नका, समोर जासा प्रसंग येईल तसे सामोरे जा, तोच खरा आनंदी जीवन जगू शकतो.देवाने मला ही संधी दिली असे समजून संधी स्वीकारा .एक सामान्य शेतकरी निष्ठावान भक्तीने प्रेमाच्या बलाने देवाधिदेव विठ्ठलाला दर्शन द्यायला लावतो यावरून सावतोबांचे तत्त्वज्ञानाची उंची समजून येते .

नको तुझे ज्ञान । नको तुझा मान ॥
 माझे आहे मन । वेगळेची ॥

हे विठ्ठल तुझे ज्ञान किंवा मोठा मान मला मिळावा असे मला वाटत नाही .मोठेपणा मिळवण्याची इच्छा भक्तीभावाचा आनंद मला मिळावा यातच माझ्या मनाला खरी विश्रांती मिळते.

असेच एकदा सावतोबा शेत नांगरत होते . तेव्हा शेतातील म्हसोवाचा नांगराला अडथळा निर्माण झाला. गाठ पडली. गावात पटकीची साथ आली सगळे गावकरी जमले व या सावत्याने मसोवा उचलला म्हणून म्हसोवाचा कोप झाला असा अर्थ लोकांनी लावला मात्र सावतोबा चतूर होते. पर्यावरणातील वनोपधींची त्यांना माहिती होती डोंगरावर भटकंती करून वनोपधींच्या मुळ्या उगाळून रोग्याला देत रोगी बरे होत. ते आपल्या कीर्तनातून प्रबोधन पटकी येते. बाराव्या शतकांमध्ये रोग्याला बरे करण्यासाठी पर्यावरणातील औषधी वनस्पतींचा शोध सावतोबांनी लावला. यावरून सावतोबा पर्यावरणाशी किती एकरूप झाले होते याची प्रचिती आपल्याला येईल .

धन्य ते अरण | रत्नाची खान ||

जन्मला निधान | सावता तो ||

सावता सागर | प्रेमाचा आगर ||

घेतला अवतार | माळ्याघरी ||

अशा शब्दात संत नामदेवांनी सावतोबांचा गौरव केला आहे. सावतोबांसारखे संत निर्माण झाले आणि खऱ्या अर्थाने सवतेपणा संपला. वारकरी संत परंपरेतील एकमेव संत सावतामाळी आहेत की, ज्यांच्याजवळ देवाने जागा मागितली. ईश्वरप्रेमाचे आगर म्हणजे सावतोबा ज्यांचे संत म्हणून जगात ख्याती झाली हे एक महान कर्मयोगी संत वयाच्या ४५ व्या वर्षी इ.स १८९५ मध्ये आपल्या शेतामध्ये संजीवन समाधी घेऊन यहा लोकांची यात्रा संपविली. इतर सर्व संतांच्या दिंड्या पंढरपूरला जातात मात्र वारकरी संत परंपरेतील एकमेव संत म्हणजे संत सावतामाळी यांच्या अरण भिंतीला पांडुरंगाची दिंडी आजही जाते. आषाढ वैद्य ११ ते ३० काळात पुण्यतिथी सोहळा संपन्न होतो. जमलेल्या भाविकांची अशी श्रद्धा आहे .की या सोहळ्यास प्रत्यक्ष पंढरीचा पांडुरंग उपस्थित राहतो इ.स १८८८ मध्ये नामदेव गवळी या सावतोबांच्या भक्ताने पुढाकार घेऊन समाधी मंदिराचा जीर्णोद्धार केला. सध्या वसेकर मंडळी मंदिराचा कारभार पहात आहेत.

समारोप:

एक नैसर्गिक संत म्हणजे सावतामाळी होय. कर्म मी करित नसून माझा पांडुरंगच करून घेत आहे. या प्रचितीने कर्म केल्यामुळे ते फळाला आले. सावतोबांच्या मळ्यातून, शेतीतून टाळांचा आणि विठ्ठल नामाचा जयघोष ऐकू येत. पर्यावरणविषयक जनजागृती अलीकडच्या काळात मोठ्या प्रमाणात होत आहे. परंतु पर्यावरणविषयक ज्ञान सुमारे ७०० ते ८०० वर्षांपूर्वी संत मंडळींना होते. एक बी लावली की, त्या बी पासून झाड तयार झाल्यानंतर हजारो फळे निसर्ग आपल्याला देतो. अशा पद्धतीने कृतज्ञता हा भाव ठेवून आपली शेती, मळा पुरवण्याचे काम सावतोबांनी केले. कामात देव आहे, श्रमात देव आहे, घामात देव आहे, काम धंदा सोडून नुसता वेळ वाया घालू नका कोणतेही काम श्रेष्ठ नाही की कनिष्ठ नाही, कामात फक्त भाव महत्त्वाचा असतो .अशी शिकवण सर्वसामान्य लोकांना सावतोबांनी दिली. संत ज्ञानदेव आणि नामदेव समकालीन संत म्हणजे संत सावतामाळी होय.

संदर्भ ग्रंथ:

- १) 'सकलसंतगाथा' गाथापंचक खंड दुसरा रा. चि. ढेरे.
- २) संत साहित्य: सौंदर्य आणि सामर्थ्य: डॉ. निर्मलकुमार फडकुले.
- ३) वारकरी पंथाचा इतिहास: श.वा. दांडेकर
- ४) संत सावतामाळी चरित्र: मोरेश्वर वाळिंबे
- ५) प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास: अ.ना. देशपांडे
- ६) संत सावतामाळी चरित्र: अरविंद पाटोळे
- ७) एकनाथ गाथा : संपादन साखरे महाराज
- ८) संत शिरोमणी सावता महाराज चरित्र: अॅड सुनिल तोडकर

पर्यावरण आणि मानव विकास Environment and Human Development

SJIF Impact Factor : 6.91

Vol. I - ISSUE - XXX

Page - 179

 Pay

 PhonePe

 BHIM
BHARAT INTERFACE FOR MONEY

9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

C/o. R.G. Umbarkar, H.No. 624, Bela Nagar, Near Maroti Mandir,
Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)
Email : umbarkar.rajesh@yahoo.com
shrishprakashan2009@gmail.com

पुस्तकासाठी ISBN (National) नंबर उपलब्ध आहेत, तसेच एमफिल. व पीएच.डी सशोधनाची पुस्तके छापून मिळतील.

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed - Referred

Belanagar, Near Maroti Mandir, Taroda (Kh.) Nanded - 431605 (Maharashtra, India)

पर्यावरण आणि मानव विकास Environment and Human Development

Indexed
SJIF

Impact
Factor 6.91

Certificate of Publication

This is to certify that the review board of our research journal accepted the
research paper / Article titled

संत सावतामाकी यांच्या अमंगलीम पर्यावरण दर्शन.

Dr./Mr./Miss/Ms. Kunda Balasaheb Kavade.

It is peer reviewed and published in the issue ~~xxx~~ Vol. I in the month of

5 June 2021.

Thank you.

डा. ध. व.
धरामपुरीकर

Special Issue - Editor

Dr. Dharampurikar Bhalchandra Valljanathrao

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2021 - Impact Factor: 6.91

***Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal***
(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol.I, Issue-XXXIII, July 2021

Editor : Mrs. Pallavi Laxman Shete

Quarterly Research Journal

**(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture,
Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism,
Mass Communication, Library Science Faculty's)**

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 6 . 91

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal
Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I

ISSUE - XXXIII

Year – 7

July 2021

Editor in Chief

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal, Sanskriti Public School, Nanded.(MH. India)
Email: Shrishprakashan2009@gmail.com

Director

Mr. Tejas Rampurkar

(For International contact only +91-8857894082)

Address for Correspondence

Website: www.wiidrj.com

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple,
Taroda (KH), Nanded – 431605
(India -Maharashtra)

Email: Shrishprakashan2009@gmail.com
umbarkar.rajesh@yahoo.com

Mob. No: +91-9623979067

27.	जागतिकीकरण - एक विश्लेषणात्मक अभ्यास	डॉ. संभाजी संतोष पाटील	135
28.	भारतातील सनदी सेवकांची तटस्थता आणि बांधिलकी	प्रा. डॉ. सांगळे भगवान श्रीपती	140
29.	राजकारणाचे स्वरूप एक चिंतन	प्रा. दबाळासाहेब अंकुश बिक्कड प्रा. डॉ. महेश मोटे	146
30.	खेड तालुक्यातील कुणबी समाजाचा राजकीय सहभाग	विनोद नामदेव साळुंबे	151
31.	बिरसा मुंडा : जनचेतनेचे विद्रोही रूप	डॉ. कुंदा बाळासाहेब कवडे	156
32.	कोरोना काळातील भारतीय अर्थवेवस्था	प्रा. डॉ. विश्वनाथ गोविंदराव कंधारे	160
33.	पांडुरंगशास्त्री आठवले नुसार बुद्धिचे स्वरूप व कार्य	डॉ. पी. बी. बिरादार	164
34.	खानदेशातील टिळक अनुयायांवर गांधीचा प्रभाव	प्रा. व्ही. के. देसले	168
35.	"विपस्सना एक दुःखमुक्तीचा मार्ग : एक अभ्यास"	अनिल दिपके	173
36.	समाजवाद : घटनात्मक अर्थ, अन्वयार्थ आणि घटनानिर्मात्यांची भूमिका	डॉ. सूर्यकांत एल. शेळके	176
37.	"वेरड : आत्मकथन एक आकलन, भिमराव गस्ती"	प्रा. डॉ. भैरगुंडे एस्. एस्.	183
38.	भारतात पर्यावरणवादाचा विकास आणि महत्त्व	डॉ. नितीन आहेर	188
39.	आरोग्य अर्थशास्त्र	डॉ. राजेश गं. उंबरकर	194
40.	मानसिक स्वास्थ्य आणि कोरोना लसीकरण	प्रा. डॉ. छाया व्ही. ठिंगळे	201
41.	भारत आणि नेपाळ यांच्यातील राजनैतिक संबंध	प्रा. डॉ. किशोर कल्लापा म्हेत्री	206
42.	"छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे शेतीविषयक धोरण"	शिवाजी काशीनाथ गायकवाड	215
43.	नविन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि अंगणवाडी केंद्र	प्रा. मोरेश्वर भिकाजी शेन्डे	219
44.	जागतिकीकरण आणि जनसाहित्य	प्रा. मुनेश्वर ता. जमईवार	223
45.	भारतीय पराष्ट्र धोरणात पंतप्रधान नरेंद्र मोदींचे योगदान (इ.स.२०१४ ते इ.स.२०१९) :- एक अभ्यास	प्रा. यल्लावाड ज्ञानेश्वर प्रल्हाद	227
46.	"महिला सक्षमीकरणातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान"	डॉ. गिरीधर नागोराव सोमवंशी	233

बिरसा मुंडा : जनचेतनेचे विद्रोही रूप

डॉ. कुंदा बाळासाहेब कवडे

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय अळकुटी. ता. पारनेर जि. अहमदनगर.

आदिवासींची क्रांतीज्योत म्हणजे जनचेतनेचे विद्रोही रूपवीरबिरसा मुंडा होय. देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी अनेक आदिवासी क्रांतीकारकांनी आपल्या प्राणाची आहुती दिली. त्यांच्यापैकी एक म्हणजे वीर बिरसा मुंडा होय. बिहार हे भारतचे राज्य आहे. या राज्यात मुंडा जमातीत 'बिरसा' नावाचा महान क्रांतिकारी प्रखर देशभक्त होवून गेला. बिरसाचा जन्म १५ नोव्हेंबर १८७५ रोजी 'उलीहातु' नावाच्या खेडेगावात झाला. रांची जिल्ह्यातील चलकदजवळ हे गाव आहे, अत्यंत गरीब आदिवासी शेतकरी कुटुंबात बिरसाचा जन्म झाला. अत्यंत कठीण परिस्थितीत बिरसाने आपले प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केले. परिस्थितीशीसंघर्ष करून त्याने ख्रिश्चन मिशनमध्ये राहून शिक्षण पूर्ण केले. बालपणापासून तो शांत व गंभीर स्वभावाचा होता. आज्ञाधारकहोताखोटे त्याला सहन होत नव्हते. लहानपणापासूनच अन्यायाची चीड होती क्रांतिकारी विचारांचे अनुकरणमाध्यमिक शाळेत असतानाच बिरसाने घेतले होते. इंग्रजांच्या अन्याय अन्याय, अत्याचाराची जाणिव त्याला होवू लागली.

भारतावरइंग्रजांचे राज्य सुरु झाले.तोकाळपारतंत्र्याच्या काळ होता. मिशनरी लोक, शेठ- सावकार, जमीनदार, ठेकेदार, मालगुजार, पुरोहित या परिसरात येवून बसले.आदिवासींचा अज्ञानाचा फायदा घेतला त्यांच्या हक्काच्या जमिनी हडपल्या. जंगलावरील अधिकार काढून घेतले. त्यांच्या सांस्कृतिक व धार्मिक जीवनात ढवळाढवळ सुरु केली. आदिवासी स्त्रियांवर बलत्कार होवू लागले.त्याचा परिणाम असा झाला की, आदिवासी स्वधर्म विसरले. स्वसंस्कृती त्यागून परावलंबी बनले.त्यांना कोणी वाली उरला नाही. चहूबाजूंनी केवळ शोषण! पशुपातळीवरचे जीवन जगण्यास भाग पाडनारे वातावरण दिक्कूनी निर्माण करून ठेवले होते.

एकोणीसाव्या शतकाच्या मध्यंतरी अन्याय, अत्याचार व शोषण याविरुद्ध. आदिवासींतील असंतोष चौफेर प्रकटकला. अस्तित्व व अस्मिता यासाठी आदिवासींनी आंदोलन सुरु केले. हेच'सरदारी आंदोलन' म्हणून प्रसिद्ध पावले.हेचआंदोलन बिरसाच्या कानी आले. बिरसाचे शिक्षण सुटले आणि त्याला वास्तवाशी सामना करावा लागला! तो विचलित झाला. त्याच्या मनावर परिणाम झाला. १८८६ मध्ये बिरसाने मिशन सोडले. बिरसाने शिक्षण सोडले. आनंद पंत नावाच्या सद्गृहस्थाना तो भेटला त्यांच्या सानिध्यात राहिला. वीर पुरुषांच्या साहस कथा सांगितल्या. अन्याय, अत्याचाराविरुद्ध लढण्यास शिकविले बिरसाचे मत परिवर्तन झाले, भारतीय धर्मग्रंथांचा अभ्यास करू लागला. भक्तीमार्ग अवलंबला,अहिंसेचे तत्व अंगीकारले साधूवृत्तीने जगू लागला!.

बिरसाला पडलेले स्वप्न-

बिरसाविषयी अनेक गोष्टी अस्तित्वात आहेत. बिरसाला दैवी शक्ती होती, असा सर्वसामान्य आदिवासींचा दृढ विश्वास होता. असे घडले की, भविष्यातील प्रचंड आंदोलन उभारण्याची व सार्वभौम ब्रिटीश सत्तेला जेरीस आणण्याची प्रेरणा वताकद त्याला कशी व कुठून मिळाली? त्यामागे बिरसाला एक स्वप्न पडले होते, एकेदिवसी बिरसा गाढ झोपेत होता. एक म्हातारा त्याला भेटायला आला. तो पूर्वज आहे. त्याच्या हातात धनुष्यबाण व लखलखती तलवार होती. त्याने मोहाचे एक झाड रोवले होते. झाडचिकणे निसरडे होते चढणे फार कठीण होते. झाडाच्या शेड्यावर असलेली मौल्यवान वस्तू होती. चार लोकांना पाचारण करून ती मौल्यवान वस्तू उतरविण्यास सांगितली होती. चारलोकांपैकी चौथा बिरसा होता.चार पैकी तीन अपयशी ठरले.बिरसामात्रवस्तू उतरण्यास यशस्वी ठरला ते स्वप्न त्याने बालमित्राला 'बिरसिंगला' सांगितले. स्वप्नही बिरसाची प्रेरणा होती. आत्मविश्वास दृढ

झाला.त्यालाबळ मिळाले , नवे चैतन्यनिर्माण झाले. हे स्वप्न म्हणजे भावी काळातील त्याचा उल्लगुलानचे बलस्थान ठरले.

आंदोलनातून नेतृत्व उभारले –

ऑक्टोबर १९९४ मध्ये 'वनशुल्क माफी' चा लढा बिरसाने उभारला. गावोगाव फिरून नवे चैतन्य आदिवासीमध्ये संचारले बिरसाने नेतृत्व करून 'वनशुल्क माफ झालाच पाहिजे' सर्व सरकारी यंत्रणा थरारनी आणि म्हणून पोलिसांनी गोळीबार केला. जबर चकमक उडावली . या आंदोलनामुळे एक नेतृत्वशील कुशल संघटक नेता म्हणून बिरसा पुढे आला.

वैचारिक क्रांतीस आरंभ –

ब्रिटीशसत्तेविरुद्ध बिरसाने विद्रोह सुरु केला. मायभूमीस स्वतंत्र्य करण्यासाठी तो सरसावला . आदिवासींना शोषणमुक्त करण्यासाठीपुढेसरसावला.आदिवासींना शोषणमुक्त करण्यासाठी तो सरसावला आदिवासींना शोषणमुक्त करण्यासाठीपुढे सरसावला त्यांच्या हक्क जाणिव करून दिली . जंगलावरचा अधिकार आम्हालामिळाला पाहिजे असे आवाहन करून आदिवासींना खडबडून जागे केले. नवेआत्मभान आदिवासींना आले. नवचैतन्यनिर्माण झाले. ते बिरसाला आपला नेता म्हणून मानु लागले . वैचारिक आंदोलनाची पुढील सूत्र होत.

१. स्वातंत्र्य व स्वाभिमानहा आदिवासींचा हक्क आहे.
२. वनशुल्क वशेतजमिनी शुल्क अन्यायकारक आहे.
३. आदिवासींनी वेठबिगारी करू नये .
४. आदिवासींविरोधी जाचक कायद्याचा आदिवासींनी विरोध करावा.
५. पोलीस, न्यायाधीश, जमीनदार,पुरोहित, महाजन यांचे आदेश आदिवासींनी मानू नये. आदिवासींनी संघटीत रहावे.
६. व्हिक्टोरियाचे राज्य समाप्त होवून आपले राज्य येईल यावर विश्वास होता.
७. गुलामगिरीचा आदिवासींनी कसून विरोध करावा . यावरून बिरसाची वैचारिक बैठक ध्यानात येते.

"इंग्रजांनीही भूमी सोडून स्वदेशी चालते व्हावे,आणि आमचे राज्य आमच्या स्वाधीन करावे". "आदिवासी संपूर्ण स्वातंत्र्य आम्हाला हवे आहे.आदिवासींना स्वातंत्र्य व स्वाभिमानाने जगू दया! अशीललकारीबिरसाने दिली.आदिवासींच्या संपूर्ण स्वयात्तेची मागणी आणि त्यांना स्वयंपूर्ण करण्याची हमी 'स्वराज्य' संकल्पनेत अंतर्भूत होवून 'उल्लगुलान' हे त्यांचे स्वप्न होते.

बिरसाला अटक व शिक्षा -

२२ ऑगस्ट १८९५ रोजी बिरसाला अटक करण्याचा आदेश जिल्हा पोलीस अधिक्षक मियर्स यांना दिला होता. बिरसाला पकडून देण्याची जबाबदारी त्यांनी स्वीकारली. बिरसा रात्री गाढ झोपेत असताना मियर्सने बिरसाव त्यांच्या साथीदारांना पकडून गिरफ्तार केले. रांची येथे बिरसाला दोन वर्षे सक्त मजुरीची शिक्षा व पन्नास रुपये दंड केला. आंदोलनकर्ते बिरसाच्या परतण्याची वाटपाहू लागले. बिरसाची सुटका होताच तो अशांत खवळलेल्या सागरासारखा वाघासारखा चवतळलेला होता. तुरुंगातून सुटल्यानंतर 'जंगलराज' चे स्वप्न साकारले . आदिवासींच्या ताब्यातून सरकारच्या सरकारच्या ताब्यात जाईल. आदिवासी वंचित होतील म्हणून 'जंगलराज' ची स्थापना केली .

बिरसा धर्म-एक सुधारणावादी चळवळ –

बिरसाधर्म म्हणजे एकप्रकारचे सुधारणावादी आंदोलन होते. आदिवासींना स्वयंप्रकाशित होते. मानव व मान्यता हे त्याचे आधारतत्व होते. आदिवासींनामाणूस म्हणून जगण्यासाठी झुंजणारे एक न्यायनिष्ठ पारदर्शक

चिंतन म्हणजे 'बिरसा धरम' होय. लोक त्यांना 'धरतीअबा' म्हणत. बिरसा हा 'भगवान' संन्याशी किंवा 'सत्पुरुष' नसून एक सामान्य मुंडा तरुण म्हणजे 'वीर बिरसा मुंडा'

'उलगुलान' साठी हाकारा-

आपला मित्र कोण व शत्रु कोण हे बिरसाला कळताच बिरसाने आदिवासी समाजाचे आपल्या जोशपूर्ण भाषणांमधून उलगुलानचा महामंत्र दिला. आदिवासींनी अभिमानाने बिरसाचा जयजयकार गायला आहे.

"कैसा लियो हिंदुस्थान रे बिरसा

लियो हिंदुस्थान॥१॥

के हाथोमे दोदो बंदूकये ।

बिरसाके हाथोमे दो दो तलवार ये ।

पे चढा दियो तीर नावे बिरसा रे ।

लियो हिंदुस्थान ॥१॥"

यावरून बिरसाचे क्रांतीकार्य ध्यानात येते.

उलगुलान- जनभावनेचा प्रभावी उद्रेक -

बिरसा म्हंटले की उलगुलान शब्द पुढे येतो. एकाच वेळी सर्वक्षेत्र होणारी क्रांती म्हणजे 'उलगुलान' होय. एक व्यापक जनआंदोलन होय. बिरसाचे उलगुलान म्हणजे स्वप्रपूर्तीचे प्रभावी हत्यार होते. बिरसा समजण्याशिवाय त्याचे 'उलगुलान' कळणार नाही.

बिरसाच्या ध्येयवत्तेची ओळख पटू शकणारे उलगुलान हे केवळ स्वजनहित जपणारे नव्हते तर समाजहित व राष्ट्रहितही त्यात अंतर्भूत होते. बिरसाचे 'उलगुलान' हे नवीन भारत निर्माणाची व देशाचे देशपण टिकविण्यासाठी गुरुकिल्ली होती .

बिरसा व त्याचे आंदोलन - काही प्रतिक्रिया.

बिरसाचे घातपाती अकाली निघन झाले ही आदिवासी साठी दुःखद घटना होती . पाचशे रुपयांचा लोभाला बळी पडून स्वजणांनी बिरसा पकडून दिला. पण बिरसाचा उलगुलान संपला नाही . तर थांबला नाही. बिरसाची विचारसरणी व वाणी ही न थांबणारी व न आटनारी एक संघर्षधारा आहे. कचखावू नाही तडजोड नाकारणारी व मानवकेंद्री व निसर्गधर्मी आहे. यावर चरित्रलेखकांच्या व अभ्यासकांच्या प्रतिक्रिया आहेत. डॉ. सुरेश सिंग, लेखिकामहाश्वेतादेवी, के.एल.शर्मा, एस.पी.सिन्हा. के.एस.सिंग, डॉ. सच्चिदानंद यांच्या अभीप्रयावरून बिरसाचे आंदोलन कळू शकते.

बिरसा - सांगणे सोपे जगणे कठीण

बिरसाम्हणजे कोणी गाडफादरनसलेला पण एक शिकलेला मुंडा तरुण होता. नवी दृष्टी लाभलेल्या पंचवीस वर्षांचा सुसंस्कृत तरुण होता. कसलीही सुख सुविधा नसलेला आधुनिक शस्त्राविरुद्ध पारंपरिक शस्त्रांची लढाई बिरसा लढला. सुख, शांती, समाधान व आनंद त्याच्या जीवनात कधी मिळालेच नाही. ज्यांच्यावर जीवापाड प्रेम केले. त्यांच्यासाठी तो लढला व निघून गेला. बिरसाला जितेजिवंतपणी काय मिळाले उत्तर आहे, "काहीच नाही". त्याच्या व्यक्तिमत्वाचे विविधपैलू आहेत. आकर्षक, प्रभावी व्यक्तिमत्व, खणखणीत वाणी, वेधक शैली, उंच व कमावलेली देहयष्टी, कमरेला धोतर, अंगावर पंचा, मुंडासे डोक्याला पायात खडावू, साधी चप्पल असे साधे व्यक्तिमत्व बिरसा हा आत्मसंयमी, स्वाभिमानी व स्वातंत्र्यप्रिय होता. धाडसी. निर्भय, चतुर व युद्धकुशल सेनापती होता. बिरसा हा अत्यंत मेहनती, दूरदर्शी, दृढनिश्चयी व युद्धकुशल संघटक होता. नेतृत्वशैली व वक्तृत्वशैली दिशादर्शक आणि प्रभावी होती. धार्मिक होता परंतु सर्व कर्मकांड, धर्मांधता व बंडखोरी त्यांना मान्य नव्हती. जे पटले नाही ते स्थान मानले नाही. बिरसा हा सामान्यांचा व मुक्यांचा असामान्य व बोलका प्रतिनिधी होता. तो

लोकसंग्राहक व जनहित जपणारा जाणता व जागता लोकनेता होता. प्रजावान तरुण होता. भूतकाळाचे ज्ञान व भविष्याचे भान हि त्याची जीवनरीत होती. कलाप्रेमी असल्यामुळे त्याचे वासरीवादन सुश्राव्य होते. नैतिकता व चारित्र्य त्याने सर्वोच्च जीवनमूल्य मानले होते. बिरसाची प्रतिभा यावरून सहज उभी राहते. बिरसाचे आंदोलन ताकदीने व उमेदीने उभे राहिले.

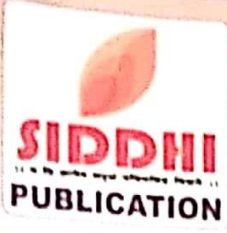
बिरसाचे झुंजार नायकत्व खरोखरच डोळ्यात पाणी भरण्याजोगे आहे. आज स्वतंत्र्य भारत अत्यंत गतीने विकासाची वाटचाल करीत आहे. आदिवासी असंतोष आजही सर्वत्र कमीअधिक प्रमाणात उफाळत आहे. त्यांचा भावनिक उद्रेक आहे. जंगलाबाहेर त्यांना काढले जाते. जर असे होणार असेल तर बिरसा मरणार कसा? जिथे अनर्थ होतो तिथे मरणार कसा तो राहणारच. आज आदिवासी भारताला गरज आहे बिरसाच्या आगमनाची ! देहाने जरी दूर असला तरी विचाराने जवळ आहे. आदिवासी नवी पिढी बिरसाच्या चारित्र्याने भारावून जाते. भावी प्रवासाच्या आरंभविंदूमहणजे बिरसा . त्याने केलेल्या ओवीबद्ध रचना समाजासमोर येण्याची गरज आहे.

बिरसासांगणे सोपे परंतु जगणे महाकठीण आहे. बिरसाचे विचार काळानुसार बदलले आहेत. बिरसाचे विचार अमर आहेत. बिरसा म्हणजे सुप्त जनचेतनेचे विद्रोही रूप होय. विचारांनी बिरसा कधीही संपला नाही . अखेर ९ जून १९०० चा दुर्दैवी दिवस ९:००च्या सुमारास त्याची प्राणज्योत मावळली. एक घोंगावणारे वादळ शांत झाले. स्वातंत्र्याचे धगधगते रणकुंड विझले. आदिवासीचा तो ज्वालामुखी अनंतात विलीन झाला परत कधी न येण्यासाठी.

बिरसा मुंडा अमर रहे ।

संदर्भ :

1. 'धरतीअबा' जनचेतनेचे विद्रोहीरूप(वीर बिरसा मुंडा चरित्र), प्रा.डॉ.विनायक तुमराम, हरिवंश प्रकाशन , चंद्रपूर २००० पृ .२४ ते २६.
2. 'स्वातंत्र्यलढ्यातील आदिवासी क्रांतिकारक'डॉ. गोविंद गारे श्री विद्या प्रकाशन, पुणे
3. ऊलगुलान, भुजंग मेश्राम , तथागत प्रकाशन , कल्याण(पूर्व) प्रथमावृत्ती नोव्हेंबर १९९०
4. बिरसा मुंडा - विकिपीडिया
5. क्रांतिसूर्य बिरसा मुंडा - AYUSH | Adivasi Yuva ...
6. १० वे अखिल भारतीय आदिवासी साहित्य संमेलन , नांदेड दि -२५ व २६ एप्रिल २०१५ .

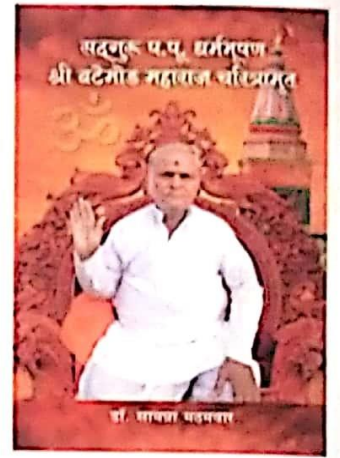
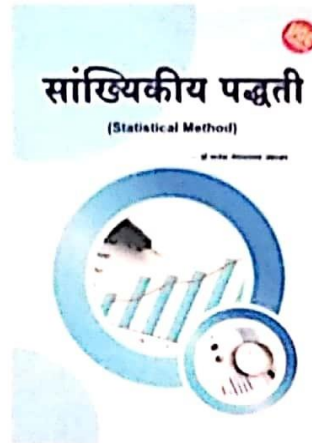
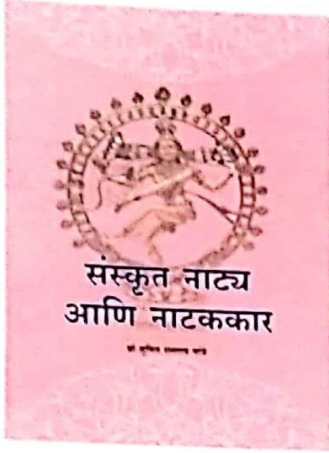
सिद्धी प्रकाशन

बेलानगर, भावसार चौक, नांदेड-431605 (महाराष्ट्र) भारत.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातात. पुस्तकांसाठी ISBN (National) नंबर उपलब्ध आहेत, तसेच एम.फिल. व पी.एच.डी. संशोधनाची पुस्तके छापून मिळतील.

संपर्क : डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर, सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेते मो. 9623979067

- Our Published Books -

- Our Services -

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

9623979067

Worldwide International Inter
Disciplinary Research Journal

Website : www.wiidrj.com

C/o. R.G. Umbarkar, H.No. 624, Bela Nagar, Near Maroti Mandir,
Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Email : umbarkar.rajesh@yahoo.com
shrishprakashan2009@gmail.com

Mob : +91-9623979097

ISSN 2454-7905

9 772454 790004 >

MAH/NAN/10936/2015

ISSN : 2454-7905

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed - Referred

Belanagar, Near Maroti Mandir, Taroda (Kh.) Nanded - 431605 (Maharashtra, India)

Certificate of Publication

Indexed
SJIF

This is to certify that the review board of our research journal accepted the
research paper / Article titled

बिस्सा मुंडा: जनचेतनेचे विद्वोली रूप
of

Dr./Mr./Miss/Mrs. Kunda Balasaheb Kavade.

It is peer reviewed and published in the issue xxxii Vol. I in the month of

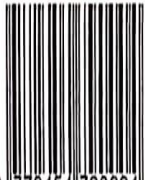
July 2021.

Thank you.

Pallavi

Editor in Chief
Pallavi L. Shete

ISSN 2454-7905

9 772454 790004 >

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2021 - Impact Factor: 6.91

***Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal***
(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol.I, Issue-XXXVI, September 2021

Editor : Mrs. Pallavi Laxman Shete

Quarterly Research Journal

**(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture,
Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism,
Mass Communication, Library Science Faculty's)**

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 6 . 91

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal
Quarterly Research Journal

Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I

ISSUE - XXXVI

Year – 7

Sept. 2021

Editor in Chief

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal, Sanskriti Public School, Nanded.(MH. India)

Email: Shrishprakashan2009@gmail.com

Director

Mr. Tejas Rampurkar

(For International contact only +91-8857894082)

Address for Correspondence

Website: www.wiidrj.com

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple,
Taroda (KH), Nanded – 431605
(India -Maharashtra)

Email: Shrishprakashan2009@gmail.com

umbarkar.rajesh@yahoo.com

Mob. No: +91-9623979067

16.	जैव विविधता संरक्षण का पारिस्थितिकीय महत्व एवं इस दिशा में वैश्विक प्रयास की आवश्यकता	डॉ. धर्मेन्द्र कुमार शर्मा	82
17.	भूत-वर्तमान और भविष्य के परिप्रेक्ष्य में भारत भारतीय संस्कृति व समाज नीति	डॉ. रोहताश जमदग्नि	91
18.	ऑनलाइन शिक्षा और महाविद्यालयीन छात्र-छात्राएँ एक समाजशास्त्रीय अध्ययन :बिहुआ महाविद्यालय के विशेष संदर्भ में	डॉ. फरहत मंसूरी	97
19.	संचार माध्यम और अनुवाद	डॉ. राम सदाशिव बडे	101
20.	बनुसूचित जाति के छात्रों को पुस्तकालय और वाचनालय कि सुविधा प्राप्त करने में आनेवाली समस्याओं का अध्ययन"	डॉ. साळवे संदिप गोरख	105
21.	"बिलासपुर जिला (छत्तीसगढ़) के वन्यग्राम "टिंगीपुर" में बैगा जनजाति के सामाजिक, आर्थिक दशा का अध्ययन"	डॉ. संगीता शुक्ला	107
22.	दलित चेतनाकी सार्थक अभिव्यक्ति: यथा-प्रस्तावित	प्रा. निर्मला ल. जाधव	110
23.	बुद्ध द्वारा अनुमोदित यज्ञ परम्परा तथा वैदिक यज्ञ परम्परा : एक मूल्यांकन	विशाखानन्द बन्सोड	112
24.	वृत्तपत्रीय भाषिक विशेष	डॉ. सर्जेराव पद्माकर	117
25.	पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर...	डॉ. देवकाते बी. एन.	121
26.	महाराष्ट्रातील भूमिहक्क विषयक कायदे व तरतूदी	प्रा. सुनिल ताकतोडे डॉ. संजय गायकवाड	124
27.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे राष्ट्र आणि राष्ट्रवादासंबंधीचे विचार	प्रा. डॉ. एस. के. तांदळे	126
28.	पाथरी विधानसभा सदस्यांचे विकासात्मक कार्य: (२००० - २००४)	डॉ. भालचंद्र वै. धर्मापुरीकर	130
29.	औरंगाबाद जिल्ह्यातील जलसिंचन - एक भौगोलिक अभ्यास	अनुराधा संजय भारद्वाज	135
30.	म. गांधींनी सांगितलेल्या नागरिकांच्या कर्तव्याची वर्तमानकालीन आवश्यकता	प्रा. डॉ. एन. जी. अडकिने	139
31.	भारतातील दारिद्र्य : एक ज्वलंत समस्येचे प्रारूप	सुधाकर बाळू चव्हाण	146
32.	मराठा आरक्षण काळाची गरज व त्यापुढील आव्हाने	डॉ. रामदास बाबाजी निहाळ	149
33.	ब्रिटीशकालीन महाराष्ट्रातील चलन : एक अभ्यास	प्रा. डॉ. जि. एस. पिसे	153
34.	राजश्री शाहू महाराज यांचे समाजकार्य यावरील विचार...	प्रा. चित्रा दिगंबर साळुंखे	156
35.	आदिवासींच्या उपेक्षित इतिहासाचे मंडन	डॉ. कुंदा बाळासाहेब कवडे	160

आदिवासींच्या उपेक्षित इतिहासाचे मंडन

डॉ. कुंदा बाळासाहेब कवडे

(मराठीविभाग प्रमुख) कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय अळकुटी. ता. पारनेर जि. अहमदनगर

'आदिवासी साहित्य' म्हणून ज्या साहित्याचा उल्लेख केला जातो, ते साहित्य सामान्यतः 1960 नंतर उदयास आले आहे. 1975 नंतर ते अधिकाधिक स्पष्ट होत गेले. आदिवासी वाङ्मयप्रवाह म्हणून नव्या प्रवाहामध्ये त्याचा विचार केला. 'आदिवासी साहित्य' नवा आणि वेगळा प्रवाह म्हणून आधुनिक काळात निर्माण झाला. 'आदिवासी साहित्य' हे जीवनवादी साहित्य आहे. 'आदिवासी साहित्य' हे व्यापक स्वरूपाचे साहित्य आहे. 'आदिवासी साहित्य' ही नाम मुद्रा 'भद्रावती' येथील पहिल्या आदिवासी साहित्य संमेलनामुळे साहित्य वर्तुळात अस्तित्वात आली. आदिवासींच्या समग्र इतिहासाने मोठ्या गर्वाने मस्तकी धारण करावी, अशीच ही एक वाङ्मयीन घटना आहे. साहित्याची निर्मिती भाषेद्वारे होत असते. कारण 'भाषा हे साहित्याचे माध्यम आहे'. साहित्याची निर्मिती होत असताना कोणतेही साहित्य हे प्रतिभा स्पर्शाने कलात्मक पातळीवर आकार घेत असते. आदिवासी साहित्य ही याला अपवाद नाही. मराठी साहित्यात दलित साहित्य, ग्रामीणसाहित्य, जनवादीसाहित्य आदी साहित्याच्या तुलनेत 'आदिवासी साहित्य' मराठी वाङ्मयातील एक नवीन प्रवाह म्हणून अस्तित्वात आला. आदिवासी साहित्य निर्मितीला जवळ-जवळ चाळीस-पंचेचाळीस वर्षे उलटून गेले आहे. एखादा नवीन प्रवाह जेव्हा साहित्याच्या विश्वात प्रवाहित होतो, तेव्हा त्याच्या पाठीमागची कारणे, त्याच्या प्रवाहाचे स्वरूप, त्याची दिशा, आणि त्या प्रवाहाचे भवितव्य त्याच्या दृष्टीने अभ्यास करणे हे साहित्याच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने महत्वाचे असते. एखाद्या साहित्याचा अभ्यास करताना त्या साहित्याचा इतिहास माहीत करून घेणे गरजेचे असते. 1960 नंतरच्या प्रवाहातील आदिवासी साहित्य हा एक नवीन प्रवाह म्हणून उदयाला आला आहे. आदिवासी साहित्य संमेलनाच्या चर्चेतून नवशिक्षित आदिवासी तरुण वर्गाने साहित्य संमेलनाचे आयोजन केलेले दिसते. आदिवासी साहित्याची संकल्पना 'भद्रावती' येथील पहिल्या आदिवासी साहित्य संमेलनात अस्तित्वात आली आहे. यातून एक स्वतंत्र वाङ्मय प्रवाह तयार झाला. शाळा - महाविद्यालय यांमध्ये आदिवासी साहित्य संमेलन, चर्चासत्र, परिसंवाद आयोजित केले गेले.

भारतावर ज्याज्यावेळी परकीय आक्रमणे झाली. त्यात्यावेळी भारतातील आदिवासी जमातींतील लोकांनी त्यांना अत्यंत प्रखरपणे विरोध केला. भारतात प्राचीन काळी आदिवासींची अनेक टोळी राज्य अस्तित्वात होती. आग्रा, मथुरा परिसरातील असलेल्या 'अर्जुनायन' या जमातीच्या गणराज्याचा त्यात अंतर्भाव होता. दक्षिण आणि पश्चिम भारतात नाग, आंध्र या बरोबरच, महानदीची उपनदी असलेल्या तेल नदीच्या खोऱ्यात आदिवासींची स्वतंत्र राज्ये होती. सातवाहनांच्या काळात येथील दक्षिणेत आदिवासी जमातींची राज्ये होती. महाराष्ट्रातील सातपुडा पर्वतरांगातील भिल्लांची संस्थाने, जव्हारला महादेव कोळ्यांचे संस्थान आणि महाराष्ट्र, गुजरात सीमेवर असलेले डांगचे संस्थान अशी राज्ये अव्वल इंग्रजी आमदानी पर्यंत अस्तित्वात होती. महाराष्ट्र मध्यप्रदेशाच्या सीमेवर गोंडवनातील संस्थान प्रसिद्ध होते. भारताच्या प्राचीन इतिहासातील कलचुरी राजा विरुद्ध धीरू नामाच्या जमातीने

बंद केल्याचा उल्लेख या शिलालेखात सापडतो. महाराणा प्रताप यांच्या सैन्यात भिल्ल जमातीचे लोकतर, शिवाजी महाराजांच्या सैन्यात महादेव कोळी जमातीचे लोक मोठ्या संख्येने कार्यरत असल्याचे उल्लेख सापडतात .

इस्लामच्या आक्रमणा विरुद्ध लढताना राणी दुर्गावती पासून ते पूजाभिल्लापर्यंत अनेक आदिवासी शूरवीरांनी आपल्या प्राणाचे बलिदान ही दिले. ब्रिटीशांविरुद्ध लढताना आदिवासींनी 100 पेक्षाही अधिक लहान – मोठे सशस्त्र संघर्ष केले. या संघर्षांमध्ये अनेक आदिवासी वीर हुतात्मा झाले. गुजरात पासून नागालँड पर्यंत आणि ओरिसापासून अंदमानपर्यंत भारतातील सर्व आदिवासी जमातीतील वीरांनी यासंघर्षात आपल्या प्राणाची आहुती दिलेली आहे. शूरवीर आदिवासींच्या रक्ताने लिहिलेल्या या इतिहासाची तेजस्वी पाने मात्र भारतीय इतिहासात उपेक्षित राहिली.

भारतात स्वकीयांच्या आणि परकीयांच्या राजवटी आल्या यौवनाची सम्राज्य आली आणि गेली. मात्र त्यांनी आदिवासी जमातीचे स्वातंत्र्य अबाधित ठेवले. ब्रिटिश राजवटीत मात्र इंग्रजांनी आदिवासी संस्थाने खालसा करायला सुरुवात केली. जंगल खाते निर्माण करून तिथे स्वःताचा सर्वतोपरी अधिकार सुरू केला. त्याचा परिणाम म्हणून इस १४५० पन्नास पासून तर स्वातंत्र्य प्राप्तीपर्यंत निरनिराळ्या प्रदेशातील आदिवासी वीरांनी स्वातंत्र्यासाठी उठाव केले, चळवळी केल्या. ब्रिटिशांनी संघर्ष केले पण त्याची दखल इतिहासात नाही. १) स्वातंत्र्यासाठी संघर्ष. २) धर्मांतराला प्रचंड विरोध. ३) जंगलविषयक आणि शेतीविषयक जाचक कायदे आणि नियमयांच्या विरुद्ध उठाव केले. असे स्वरूप भारतातील निरनिराळ्या आदिवासी जमातींनी ब्रिटिशांच्या विरुद्ध संघर्ष केले त्याचे होते. आदिवासी क्रांतिकारक, संत, आदिवासी समाज बांधवांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान, समाज बांधवांसाठी त्यांचे भरीव अशी कार्य त्यांचा सर्वांगीण इतिहास चरित्र लेखकांनी चरित्रामधून आपल्या समोर मांडलेला आहे. अभ्यासामध्ये डॉक्टर गोविंद गारे लिखित ठक्कर बाप्पा आदिवासी वीरपुरुष, स्वातंत्र्य लढ्यातील आदिवासी क्रांतिकारक डॉ. विनायक तुमराम लिखित संत मुंगशुजी : एक कृतिशील तपस्वी, गोंडवनातील क्रांतीवीर नारायण सिंह उईके, धरती आबा: जनचेतनेचे विद्रोहीरूप, शेषराव यनमडावी लिखित आदिवासी महानायकांचे चरित्र, मारोती उईके लिखित 'इतिहासात गाडलेले आदिवासी क्रांतिकारक, 'वीर सिंग पाडवी लिखित स्वातंत्र्य संग्रामातील आदिवासी वीर श्री दशरीबेन, डॉ. पुष्पा गावित लिखित श्रीगुलाम महाराज, सदाशिव दिक्षित लिखित 'डांगचा सिंह' अॅड. साळवे लिखित भगवान बिरसा मुंडा, बाबा भांड लिखित जननायक तंट्या भिल, 'वसंत पाटील लिखित 'हुतात्मा नाग्या कातकरी' वसंत कनाके लिखित क्रांतीवीर शामा दादा कोलाम. अशोकराव घाडगे लिखित वीर बाबुराव शेडमाके या सर्व चरित्र ग्रंथांमधून आदिवासींचा उपेक्षित इतिहास सांगता येईल. भारताच्या निरनिराळ्या भागात झालेल्या लढ्यात बाबा तिलका मांझी, राजा केरळ वर्मा पद्मसी, वधुभगत, रामजी भांगरे, रामा किरवा, गोविंद खाडे, राघोजी भांगरे, गंगानारायण, कुँवरसिंह वसावा, रघुनाथ शहा, भागोजी नाईक, बाबुराव पुल्लिसूर शेडमाके, वीरप्पा, होन्या केंगले, जोरिया भगत, रूपानायक दास, तंट्या भिल्ल, बिरसा मुंडा, ताना भगत, चंद्रय्या, अल्लुरी सीताराम राजू, कृष्ण मडोरा, तेजाभिल्ल, पुंजाभिल, नाग्या कातकरी, शंभूदान कचारी, लक्ष्मण नायक, दामाजी भिल्ल, शामादादा कोलाम, आदीक्रांतिकारकांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. आदिवासी स्त्रियाही यात मागे नव्हत्या. राणी दुर्गावती, राणी गायडीनलू, झलकारीबाई, हल्लीबाई भिल्ल, राणी हिराई, रानी पद्मावती, राणी रत्नावती, राणी कमलावती, राणी सवरा, राजकुमारी चमेली, अशा आदिवासी स्त्री यांनी रणभूमीवर आपले कर्तृत्व गाजविले. १९९३ हे जागतिक आदिवासी वर्ष म्हणून घोषित केले

होते. जगातील विविध देशात साधारणपणे जंगलामध्ये वास्तव्य करणाऱ्यामूळ निवासी समुहांनी पर्यावरण जपण्याचे मोलाचे कार्य केले. परंतु समाजाच्या मुख्य प्रवाहात नसल्याने या आदिवासी जमाती शिक्षण, आरोग्य, रोजगार या सर्वांपासून कोसोदूर राहिल्या होत्या. यामूळ निवासी आदिवासी जमातींचे अस्तित्व मान्य करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र संघाने 9 ऑगस्ट 1994 या दिवशी जागतिक आदिवासी दिवस म्हणून घोषित केला. त्यावेळेपासून दरवर्षी या दिवसाच्या निमित्ताने या जमातींला मुलभूत सुविधा पुरविण्याकडे प्रामुख्याने लक्ष दिले गेले. भारतात एकूण लोकसंख्येच्या ८ टक्के लोकसंख्या आदिवासींची आहे. त्यात ४२७ आदिवासी समुदाय मुख्य आहेत. हे आदिवासी समुदाय उत्तर पूर्व, भारत मध्य, आणि दक्षिण भारतातील डोंगरदऱ्यात वसलेले आहेत. आदिवासी समाज जंगलात राहत असल्याने त्यांना जंगलाचा राजा म्हंटले जाते. खरतर ह्या देशाची मूळ संस्कृती ही आदिवासी आहे. वैदिक संस्कृतीचा त्यानंतर उगम झालेला आहे. आदिवासी समाजातील क्रांतिकारकांचा इतिहास आपल्या पासून लपवला गेला.

आदिवासींची स्वातंत्र्यापूर्वी ही आणि स्वातंत्र्यानंतर उपेक्षाच वाट्याला आलेली दिसून येते. आजही आदिवासी भागात पायाभूत सुविधा पोहचलेल्या दिसून येत नाही. आदिवासी भागात पायाभूत सुविधा पोहचवून आदिवासी समाजाला विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी योग्यती पाऊले उचलावी. आज ही आदिवासी समाजातील तरुण उच्चशिक्षित बेरोजगार आहेत. त्यांच्या ज्ञानाचा योग्य उपयोग करण्यासाठी त्यांना रोजगार उपलब्ध करण्यात यावा. भारताच्या नकाशातून अरूणाचल प्रदेश, इतिहासाच्या पुस्तकातून अंदमान निकोबार बेटे आणि राज्यशास्त्राच्या पुस्तकातून राष्ट्रवादी पक्षाचे अध्यक्ष शरद पवार यांसारखे महत्त्वाचे उल्लेख टाळून वादाचं वादळ निर्माण करणाऱ्या राज्य पाठ्य पुस्तक मंडळाने या शृंखलेत आणखी एका प्रतापाची भरच पाडली आहे. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याचा इतिहास शिकविणाऱ्या दहावीच्या पुस्तकातून आदिवासी क्रांतीकारकच हद्दपार झाले आहेत.

आदिवासी समाजाला विकासाच्या विशेष उंचीवर नेण्यासाठी समाजातील युवकांनी उच्च शिक्षणाची कास धरणे आवश्यक आहे. समाजाच्या प्रत्येक प्रश्नावर बांधवांनी एकजुटीने लढा उभारण्याची गरज असून, शासकीय योजना तळागाळापर्यंत पोहोचविण्याची गरज आहे. लोकप्रतिनिधींपर्यंत समाजाचे प्रश्न पोहोचवून त्याला न्याय देण्यासाठी समाजबांधवांनी पुढाकार घ्यायला हवा. संस्कृती आणि मानवी मूल्यांची जोपासना करणाऱ्या समाजासमोरील अडचणींचे निर्मूलन करण्यासाठी आपण कायम तत्पर राहिले पाहिजे.

आदिवासी बांधवांसाठी लढलेल्या क्रांतिकारकांचे योगदान महत्त्वाचे असून, हा समाज प्रचंड सहनशील, प्रामाणिक, सोशीक आणि कष्टाळू आहे. प्रतिकूल परिस्थितीशी दोन हात करित हा समाज विकासाच्या पायरीवर उभा आहे. समाजाला गौरवशाली इतिहास असला, तरी आरोग्य, शिक्षण आणि इतर समस्यांच्या निवारणापासून तो उपेक्षित असल्याचे वारंवार जाणवत आहे. आदिवासी समाजातील क्रांतिकारक, वीरपुरुष, वीरस्त्रीया 'यांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान महत्त्वपूर्ण असूनही आज ते श्रेष्ठ समजले जात नाही . . त्यांची उपेक्षाच होत आहे. स्वातंत्र्यलढ्यात आदिवासी यांचा फार मोठा सहभाग होता तरी. पण त्या पद्धतीने त्यांचा इतिहास लिहिला गेला नाही. काही साहित्यिकांनी लिहिला तर त्याची उपेक्षा करूनच डाकु, दरोडेखोर चोर अशी उपेक्षा केली आहे. इंग्रज सरकारला आदिवासी क्रांतिकारकांची जास्त भीती वाटत होती. स्वातंत्र्यलढ्यात आदिवासी क्रांतिकारकांनी इंग्रजसरकारला सळो की पळो करून सोडले होते. इंग्रज लेखकांनी आदिवासी क्रांतिकारकां, बदल जे लिहून ठेवले त्यांचीरीओढूनआपल्यातील लेखकही तसेच आदिवासी क्रांतिकारकांबद्दल लिहून ठेवले आहे. त्यांना कळत नाही

आदिवासी क्रांतिकारक इंग्रजांच्या विरोधात लढले आहेमग ते आदिवासींचा इतिहास कसा चांगला लिहितील म्हणून अजूनही आदिवासी क्रांतिकारक उपेक्षित राहिले ही फार मोठी आपल्या देशाची आदिवासी समाजातील लोकांची शोकांतिका आहे .

आदिवासी क्रांतिकारकांनी आदिवासी समाजातील वीर पुरुषांच्या कार्याची दखल कोणी घेतली गेली नाही. परंतु इतिहासकारा पेक्षाही श्रेष्ठ इतिहास लिहिण्याचे काम आदिवासी आणि आदिवासी इतर लेखकांनी केले आहे. आदिवासी समाजाने उभारलेले लढे, केलेले संघर्ष, देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी पत्करलेले हौतात्म्ययातून समजतं समाजाला क्रांतीलढ्याची प्रेरणा मिळते. इंग्रजी सत्तेचे आगमन हा भारतीय लोकांसाठी मोठा कठीण काळ होता. काळरूपी सरकारला वठणीवर आणायचे काम आदिवासी क्रांतिकारक स्त्री-पुरुषांनी केले आहे. आदिवासी क्रांतिकारकांचा इतिहास हा सुवर्णअक्षरांनी लिहून ठेवावा असाच गौरवशाली इतिहास आहे. परंतु आदिवासींच्या गौरवशाली इतिहासाची मात्र भारतीय इतिहासात अपेक्षा झालेली दिसते. हा इतिहास समाजासमोर येण्यासाठी आदिवासी समाजातील तरुण पिढी पुढे आले पाहिजे आपल्या अस्तित्वासाठी त्यांनी आवाज उठवला पाहिजे तरच आदिवासींचे स्वातंत्र्य अबाधित राहील.

आदिवासींचा इतिहास हा सुवर्णअक्षरांनी लिहून ठेवावा असाच आहे. परंतु आदिवासींच्या सुवर्णशाली दैदीप्यमान इतिहासाची मात्र भारतीय इतिहासात उपेक्षाच झालेली दिसते.

संदर्भ: -

1. आदिवासी विकासाचे शिल्पकार . डॉ. गारे गोविंद ' श्रीविद्या प्रकाशन पुणे , प्रथम आवृत्ती 1991.
2. आदिवासी साहित्य : स्वरूप आणि समीक्षा, डॉ. विनायक तुमराम, विजय प्रकाशन, प्रथमावृत्ती 1994.
3. महाराष्ट्रातील आदिवासी मराठी साहित्य : एक शोध ' डॉ. माहेश्वरी गावित. दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती 2008.
4. आदिवासी साहित्य विचार , डॉ. माहेश्वरी गावित . वांग्मयसेवा प्रकाशन नाशिक, प्रथमावृत्ती 2001.

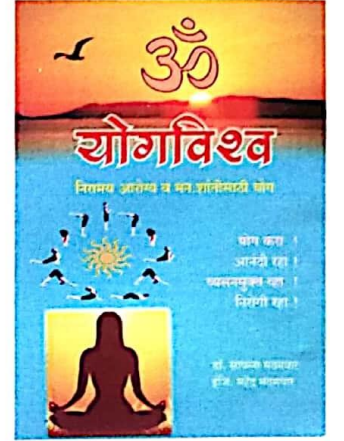
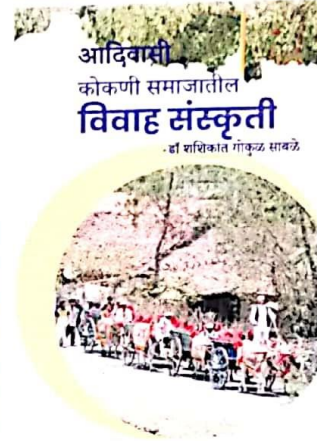
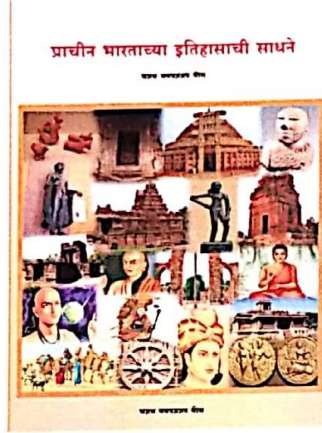
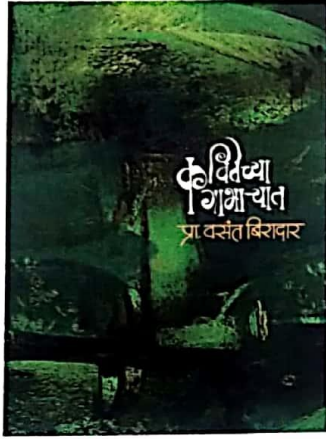
सिद्धी प्रकाशन

बेलानगर, भावसार चौक, नंदेड-431605 (महाराष्ट्र) भारत.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातात. पुस्तकांसाठी ISBN (National) नंबर उपलब्ध आहेत, तसेच एम.फिल. व पीएच.डी संशोधनाची पुस्तके छापून मिळतील.

संपर्क : डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर, सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेठे मो. 9623979067

- Our Published Books -

- Our Services -

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

9623979067

**Worldwide International Inter
Disciplinary Research Journal**

Website : www.wiidrj.com

C/o. R.G. Umbarkar, H.No. 624, Bela Nagar, Near Maroti Mandir,

Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Email : umbarkar.rajesh@yahoo.com

shrishprakashan2009@gmail.com

Mob : +91-9623979097

MAH/NAN/10936/2015

ISSN : 2454-7905

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed - Referred

Belanagar, Near Maroti Mandir, Taroda (Kh.) Nanded - 431605 (Maharashtra, India)

Certificate of Publication

Indexed
SJIF

This is to certify that the review board of our research journal accepted the
research paper / Article titled

आदिवासींच्या उपेक्षित इतिहासाचे मंडळ
of

Dr./Mr./Miss/Ms. Kunda Balasaheb kavade

It is peer reviewed and published in the issue xxxii Vol. I in the month of

September, 2021.

Thank you.

Pallavi

Editor in Chief
Pallavi L. Shete

ISSN 2454-7905

9 772454 790004 >

ISSN-2320-4494
RNI No. MAHAUL03008/13/2012-TC
Impact Factor : 3.7286

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

VOLUME - I ISSUE - II July to Sept. 2021

ARTS | COMMERCE
SCIENCE | AGRICULTURE
EDUCATION | MANAGEMENT
MEDICAL | ENGINEERING & IT | LAW
PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION
SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM
MUSIC | LIBRARY SCIENCE |

www.powerofknowledge.co.in

E-mail : powerofknowledge3@gmail.com

Editor

Prof. Dr. Sadashiv H. Sarkate

अनुक्रमणिका			
अ.क्र.	प्रकरण	संगोथक	पृष्ठ क्र.
1	A Flak Study of Chetan Bhagat's 2 States: - The Story of My Marriage In Indian Ambience	Uday Madhukarrao Kharat	1-3
2	Chakma: a glimpse of miserable life	Abhijit Bag	4-6
3	Online Education in pandemic of COVID-19	Dr. Pramodini Nawale (Kadam)	7-11
4	Awareness Level of Agripreneurs and Factors influencing on Agripreneurship Development in North Karnataka	Devaraju	12-17
5	A geographical study of the problem of population growth in India	Dr.Ghodke.J.V.	18-22
6	Competency-Based Education In Teaching And Learning -A Bird Eye View	Mohan V.T. Dr. B.P. Shivalingappa	23-29
7	White Wemen Missionaries in Colonial India (1860-1920)	Moumita Datta	30-36
8	Role Of Digitization And E-Commerce On Indian Economic Growth.	Dr. Ashwini Sunil Pophode	37-40
9	Resource Management And Sustainable Development	Dr. Meena Sachin Gosewade	41-44
10	Competency Based Education: Best Practices and Implementation Strategies for Institutions of Higher Education	Mohamad Mustafa Mujawar Dr.Shivalingappa B.P	45-48
11	Molesworth, The Father of the Marathi -English Dictionary	Natkar Sangita Sheshrao	49-51
12	A Study Of Working Capital Management Of Bajaj Healthcare Ltd.	Dr. Vijay Narayan Gaikwad	52-57
13	दत्ता भगत यांच्या एकांकिकेतील आशयाविष्कार	प्रा.डॉ. सुशील मेश्राम	58-63
14	शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कथांमधील दाहकता	डॉ.धनपाल कांबळे	64-67
15	'कवयित्री उषाकिरण आत्राम यांच्या कवितेतील वेदना व विद्रोह'	डॉ. राजकुमार रघुनाथ मुसने श्री. ज्ञानेश्वर चंद्रभान सानप	68-74
16	समर्थ रामदासांचे वाङ्मयीन कार्य	प्रा. डॉ. गौतम ढवळे	75-76
17	लीळाचरित्रात श्रीचक्रधरस्वामींच्या श्रीमुखी आलेली संस्कृत सूत्र	प्रा.डॉ.सौ.कविता सुनिल होले प्रा.गोविंद केरबा शिंदे	77-83
18	रथ मधील ग्रामीण साहित्य चळवळीचे प्रतिबिंब	प्रा.डॉ.जयराम खाडे	84-90
19	आदिवासी लोकगीतांमधील स्त्रीदर्शन	डॉ.राहुल भालेराव पाटील	91-96
20	आदिवासींचा उपेक्षित इतिहास	डॉ.कुंदा बाळासाहेब कवडे	97-100
21	मराठी संत कार्वायत्रींच्या साहित्यातील स्त्री विचार	डॉ.जया कदम	101-106
22	२००० नंतरच्या ग्रामीण कथांमधील वास्तव आणि जाणवा	श्री.सोमनाथ दत्तात्रय फुगट प्रा.डॉ.सुरेश व्ही. जाधव	107-112

आदिवासींचा उपेक्षित इतिहास

डॉ.कुंदा बाळासाहेब कवडे

मराठी विभाग प्रमुख

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अळकुटी, ता.पारनेर जि.अहमदनगर

'आदिवासी साहित्य' म्हणून ज्या साहित्याचा उल्लेख केला जातो, ते साहित्य सामान्यतः 1960 नंतर उदयास आले आहे. 1975 नंतर ते अधिकाधिक स्पष्ट होत गेले. आदिवासी वाङ्मय प्रवाह म्हणून नव्या प्रवाहामध्ये त्याचा विचार केला. 'आदिवासी साहित्य' नवा आणि वेगळा प्रवाह म्हणून आधुनिक काळात निर्माण झाला. 'आदिवासी साहित्य' हे जीवनवादी साहित्य आहे. 'आदिवासी साहित्य' हे व्यापक स्वरूपाचे साहित्य आहे. 'आदिवासी साहित्य' ही नाममुद्रा 'भद्रावती' येथील पहिल्या आदिवासी साहित्य संमेलनामुळे साहित्यवर्तुळात अस्तित्वात आली. आदिवासींच्या समग्र इतिहासाने मोठ्या गर्वाने मस्तकी धारण करावी, अशीच ही एक वाङ्मयीन घटना आहे. साहित्याची निर्मिती भाषेद्वारे होत असते. कारण 'भाषा हे साहित्याचे माध्यम आहे'. साहित्याची निर्मिती होत असताना कोणतेही साहित्य हे प्रतिभा स्पर्शाने कलात्मक पातळीवर आकार घेत असते. आदिवासी साहित्यही याला अपवाद नाही. मराठी साहित्यात दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, जनवादी साहित्य आदी साहित्याच्या तुलनेत 'आदिवासी साहित्य' मराठी वाङ्मयातील एक नवीन प्रवाह म्हणून अस्तित्वात आला. आदिवासी साहित्य निर्मितीला जवळ-जवळ चाळीस-पंचेचाळीस वर्षे उलटून गेले आहे. एखादा नवीन प्रवाह जेव्हा साहित्याच्या विश्वात प्रवाहित होतो, तेव्हा त्याच्या पाठीमागची कारणे, त्याच्या प्रवाहाचे स्वरूप, त्याची दिशा, आणि त्या प्रवाहाचे भवितव्य त्याच्या दृष्टीने अभ्यास करणे हे साहित्याच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने महत्वाचे असते. एखाद्या साहित्याचा अभ्यास करताना त्या साहित्याचा इतिहास माहीत करून घेणे गरजेचे असते. 1960 नंतरच्या प्रवाहातील आदिवासी साहित्य हा एक नवीन प्रवाह म्हणून उदयाला आला आहे. आदिवासी साहित्य संमेलनाच्या चर्चेतून नवशिक्षित आदिवासी तरुण वर्गाने साहित्य संमेलनाचे आयोजन केलेले दिसते. आदिवासी साहित्याची संकल्पना 'भद्रावती' येथील पहिल्या आदिवासी साहित्य संमेलनात अस्तित्वात आली आहे. यातून एक स्वतंत्र वाङ्मय प्रवाह तयार झाला. शाळा-महाविद्यालयांमध्ये आदिवासी साहित्य संमेलन, चर्चासत्र, परिसंवाद आयोजित केले गेले.

भारतावर ज्या ज्या वेळी परकीय आक्रमणे झाली. त्या त्या वेळी भारतातील आदिवासी जमातींतील लोकांनी त्यांना अत्यंत प्रखरपणे विरोध केला. भारतात प्राचीन काळी आदिवासींची अनेक टोळी राज्य अस्तित्वात होती. आग्रा, मथुरा परिसरातील असलेल्या 'अर्जुनायन' या जमातीच्या गणराज्याचा त्यात अंतर्भाव होता. दक्षिण आणि पश्चिम भारतात नाग, आंध्र या बरोबरच, महानदीची उपनदी असलेल्या तेल नदीच्या खोऱ्यात आदिवासींची स्वतंत्र राज्ये होती. सातवाहनांच्या काळात येथील दक्षिणेत आदिवासी जमातींची राज्ये होती. महाराष्ट्रातील सातपुडा पर्वत रांगातील भिल्लांची संस्थाने, जव्हारला महादेव कोळ्यांचे संस्थान आणि महाराष्ट्र, गुजरात सीमेवर असलेले डांगचे संस्थान अशी राज्ये अव्वल इंग्रजी आमदानीपर्यंत अस्तित्वात होती. महाराष्ट्र मध्यप्रदेशाच्या सीमेवर गोंडवनातील संस्थाने प्रसिद्ध होते. भारताच्या प्राचीन इतिहासातील कलचुरी राजा विरुद्ध धीरू नामाच्या जमातीने बंद केल्याचा उल्लेख या शिलालेखात सापडतो. महाराणा प्रताप यांच्या सैन्यात भिल्ल जमातीचे लोक तर, शिवाजी महाराजांच्या सैन्यात महादेव कोळी जमातीचे लोक मोठ्या संख्येने कार्यरत असल्याचे उल्लेख सापडतात.

उपनदी असलेल्या तेल नदीच्या खोऱ्यात आदिवासींची स्वतंत्र राज्ये होती. सातवाहनांच्या काळात येथील दक्षिणेत आदिवासी जमातींची राज्ये होती. महाराष्ट्रातील सातपुडा पर्वत रांगातील भिल्लांची संस्थाने ,जव्हारला महादेव कोळ्यांचे संस्थान आणि महाराष्ट्र,गुजरात सीमेवर असलेले डांगचे संस्थान अशी राज्ये अव्वल इंग्रजी आमदानीपर्यंत अस्तित्वात होती .महाराष्ट्र मध्यप्रदेशाच्या सीमेवर गोंडवनातील संस्थाने प्रसिद्ध होते.भारताच्या प्राचीन इतिहासातील कलचुरी राजा विरुद्ध धीरू नामाच्या जमातीने बंद केल्याचा उल्लेख या शिलालेखात सापडतो. महाराणा प्रताप यांच्या सैन्यात भिल्ल जमातीचे लोक तर,शिवाजी महाराजांच्या सैन्यात महादेव कोळी जमातीचे लोक मोठ्या संख्येने कार्यरत असल्याचे उल्लेख सापडतात .

इस्लामच्या आक्रमणाविरुद्ध लढताना राणी दुर्गावती पासून ते पूजा भिल्लापर्यंत अनेक आदिवासी शूरवीरांनी आपल्या प्राणाचे बलिदानही दिले.ब्रिटीशांविरुद्ध लढताना आदिवासींनी 100 पेक्षाही अधिक लहान-मोठे सशस्त्र संघर्ष केले.या संघर्षांमध्ये अनेक आदिवासी वीर हुतात्मा झाले.गुजरातपासून नागालँडपर्यंत आणि ओरिसापासून अंदमानपर्यंत भारतातील सर्व आदिवासी जमातीतील वीरांनी या संघर्षात आपल्या प्राणाची आहुती दिलेली आहे . शूरवीर आदिवासींच्या रक्ताने लिहिलेल्या या इतिहासाची तेजस्वी पाने मात्र भारतीय इतिहासात उपेक्षित राहिली .

भारतात स्वकीयांच्या आणि परकीयांच्या राजवटी आल्या यौवनाची सम्राज्य आली आणि गेली .मात्र त्यांनी आदिवासी जमातीचे स्वातंत्र्य अबाधित ठेवले .ब्रिटिश राजवटीत मात्र इंग्रजांनी आदिवासी संस्थाने खालसा करायला सुरुवात केली .जंगल खाते निर्माण करून तिथे स्वःताचा सर्वतोपरी अधिकार सुरू केला . त्याचा परिणाम म्हणून इ.स १४५० पन्नास पासून तर स्वातंत्र्यप्राप्ती पर्यंत निरनिराळ्या प्रदेशातील आदिवासी वीरांनी स्वातंत्र्यासाठी उठाव केले, चळवळी केल्या.ब्रिटिशांनी संघर्ष केले पण त्याची दखल इतिहासात नाही .१) स्वातंत्र्यासाठी संघर्ष.२) धर्मांतराला प्रचंड विरोध.३) जंगलविषयक आणि शेतीविषयक जाचक कायदे आणि नियम यांच्या विरुद्ध उठाव केले. असे स्वरूप भारतातील निरनिराळ्या आदिवासी जमातींनी ब्रिटिशांच्या विरुद्ध संघर्ष केले त्याचे होते .आदिवासी क्रांतिकारक, संत, आदिवासी समाज बांधवांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान, समाजबांधवांसाठी त्यांचे भरीव अशी कार्ये त्यांचा सर्वांगीण इतिहास चरित्र लेखकांनी चरित्रामधून आपल्यासमोर मांडलेला आहे .अभ्यासामध्ये डॉक्टर गोविंद गारे लिखित ठक्करबाप्पा आदिवासी वीरपुरुष ,स्वातंत्र्यलढ्यातील आदिवासी क्रांतिकारक डॉ.विनायक तुमराम लिखित संत मुंगशुजी : एक कृतिशील तपस्वी , गोंडवनातील क्रांतीवीर नारायणसिंह उईके , धरतीआबा: जनचेतनेचे विद्रोही रूप, शेषराव यन मडावी लिखित आदिवासी महानायकांचे चरित्र,मारोती उईके लिखित 'इतिहासात गाडलेले आदिवासी क्रांतिकारक, 'वीरसिंग पाडवी लिखित स्वातंत्र्यसंग्रामातील आदिवासी वीरश्री दशरीबेन , डॉ. पुष्पा गावित लिखित श्री गुलाम महाराज ,सदाशिव दिक्षित लिखित 'डांगचा सिंह' अॅड.साळवे लिखित भगवान बिरसा मुंडा, बाबा भांड लिखित जननायक तंट्या भिल , ' वसंत पाटील लिखित 'हुतात्मा नाग्या कातकरी ' वसंत कनाके लिखित क्रांतिवीर शामादादा कोलाम . अशोकराव घाडगे लिखित वीर बाबुराव शेडमाके या सर्व चरित्र ग्रंथांमधून आदिवासींचा उपेक्षित इतिहास सांगता येईल . भारताच्या निरनिराळ्या भागात झालेल्या लढ्यात बाबा तिलका मांडी, राजा केरळ वर्मा पद्मासी,वधु भगत, रामजी भांगरे,रामा किरवा , गोविंद खाडे , राघोजी भांगरे , गंगा नारायण , कुंवरसिंह वसावा , रघुनाथ शहा , भागोजी नाईक , बाबुराव पुल्लीसूर शेडमाके , वीरप्पा , होन्या केंगले , जोरिया भगत , रूपा नायकदास ,तंट्या भिल्ल , बिरसा मुंडा , ताना भगत , चंद्रय्या , अल्लुरी सीताराम राजू , कृष्णम डोरा , तेजा भिल्ल ,पुजा भिल , . नाग्या कातकरी , शंभूदान कचारी , लक्ष्मण नायक , दामाजी भिल्ल, शामादादा कोलाम, आदी क्रांतिकारकांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. आदिवासी स्त्रिया ही यात मागे नव्हत्या. राणी दुर्गावती ,राणी गायडीनलू , झलकारी बाई , हल्लीबाई भिल्ल , राणी हिराई , रानी पद्मावती ,राणी रत्नावती , राणी कमलावती , राणी सवरा , राजकुमारी चमेली, अशा आदिवासी स्त्रीयांनी रणभूमीवर आपले कर्तृत्व गाजविले. १९९३ हे जागतिक आदिवासी वर्ष म्हणून घोषित केले होते. जगातील विविध देशात साधारणपणे जंगलामध्ये वास्तव्य करणाऱ्या मूळनिवासी समुहांनी पर्यावरण जपण्याचे मोलाचे कार्य केले.परंतु समाजाच्या मुख्य प्रवाहात नसल्याने या आदिवासी जमाती शिक्षण,

आरोग्य, रोजगार या सर्वांपासून कोसो दूर राहिल्या होत्या. या मूळ निवासी आदिवासी जमातींचे अस्तित्व मान्य करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र संघाने 9 ऑगस्ट 1994 या दिवशी जागतिक आदिवासी दिवस म्हणून घोषित केला. त्यावेळेपासून दरवर्षी या दिवसाच्या निमित्ताने या जमातींला मुलभूत सुविधा पुरविण्याकडे प्रामुख्याने लक्ष दिले गेले.भारतात एकूण लोकसंख्येच्या ८ टक्के लोकसंख्या आदिवासींची आहे. त्यात ४२७ आदिवासी समुदाय मुख्य आहेत. हे आदिवासी समुदाय उत्तरपूर्व, भारत मध्य, आणि दक्षिण भारतातील डोंगरदऱ्यात वसलेले आहेत. आदिवासी समाज जंगलात राहत असल्याने त्यांना जंगलाचा राजा म्हंटले जाते. खर तर ह्या देशाची मूळ संस्कृती ही आदिवासी आहे. वैदिक संस्कृतीचा त्या नंतर उगम झालेला आहे. आदिवासी समाजातील क्रांतिकारकांचा इतिहास आपल्या पासून लपवला गेला.

आदिवासींची स्वातंत्र्यापूर्वी ही आणि स्वातंत्र्यानंतर उपेक्षाच वाट्याला आलेली दिसून येते. आजही आदिवासी भागात पायाभूत सुविधा पोहचलेल्या दिसून येत नाही. आदिवासी भागात पायाभूत सुविधा पोहचवून आदिवासी समाजाला विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी योग्य ती पाऊले उचलावी. आजही आदिवासी समाजातील तरुण उच्च शिक्षित बेरोजगार आहेत. त्यांच्या ज्ञानाचा योग्य उपयोग करण्यासाठी त्यांना रोजगार उपलब्ध करण्यात यावा.भारताच्या नकाशातून अरुणाचल प्रदेश, इतिहासाच्या पुस्तकातून अंदमान निकोबार बेटे आणि राज्यशास्त्राच्या पुस्तकातून राष्ट्रवादी पक्षाचे अध्यक्ष शरदपवार यांसारखे महत्वाचे उल्लेख टाळून वादाचं वादळ निर्माण करणाऱ्या राज्य पाठ्यपुस्तक मंडळाने या शृंखलेत आणखी एका प्रतापाची भरच पाडली आहे. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा इतिहास शिकविणाऱ्या दहावीच्या पुस्तकातून आदिवासी क्रांतीकारकच हद्दपार झाले आहेत.

आदिवासी समाजाला विकासाच्या विशेष उंचीवर नेण्यासाठी समाजातील युवकांनी उच्च शिक्षणाची कास धरणे आवश्यक आहे. समाजाच्या प्रत्येक प्रश्नावर बांधवांनी एकजुटीने लढा उभारण्याची गरज असून, शासकीय योजना तळागाळापर्यंत पोहोचविण्याची गरज आहे. लोकप्रतिनिधींपर्यंत समाजाचे प्रश्न पोहोचवून त्याला न्याय देण्यासाठी समाजबांधवांनी पुढाकार घ्यायला हवा. संस्कृती आणि मानवी मूल्यांची जोपासना करणाऱ्या समाजासमोरील अडचणींचे निर्मूलन करण्यासाठी आपण कायम तत्पर राहिले पाहिजे.

आदिवासी बांधवांसाठी लढलेल्या क्रांतिकारकांचे योगदान महत्वाचे असून, हा समाज प्रचंड सहनशील, प्रामाणिक, सोशीक आणि कष्टाळू आहे. प्रतिकूल परिस्थितीशी दोन हात करित हा समाज विकासाच्या पायरीवर उभा आहे. समाजाला गौरवशाली इतिहास असला, तरी आरोग्य, शिक्षण आणि इतर समस्यांच्या निवारणापासून तो उपेक्षित असल्याचे वारंवार जाणवत आहे.आदिवासी समाजातील क्रांतिकारक,वीरपुरुष,वीरस्त्रीया'यांचे स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान महत्त्वपूर्ण असूनही आज ते श्रेष्ठ समजले जात नाही . . त्यांची उपेक्षाच होत आहे. स्वातंत्र्यलढ्यात आदिवासी यांचा फार मोठा सहभाग होता तरी . पण त्या पद्धतीने त्यांचा इतिहास लिहिला गेला नाही .काही साहित्यिकांनी लिहिला तर त्याची उपेक्षा करूनच डाकु , दरोडेखोर चोर अशी उपेक्षा केली आहे . इंग्रज सरकारला आदिवासी क्रांतिकारकांची जास्त भीती वाटत होती . स्वातंत्र्यलढ्यात आदिवासी क्रांतिकारकांनी इंग्रज सरकारला सळो की पळो करून सोडले होते .इंग्रज लेखकांनी आदिवासी क्रांतिकारकां ,बद्दल जे लिहून ठेवले त्यांची री ओढून आपल्यातील लेखकही तसेच आदिवासी क्रांतिकारकांबद्दल लिहून ठेवले आहे .त्यांना कळत नाही आदिवासी क्रांतिकारक इंग्रजांच्या विरोधात लढले आहे मग ते आदिवासींचा इतिहास कसा चांगला लिहितील म्हणून अजूनही आदिवासी क्रांतिकारकांकारक उपेक्षित राहिले ही फार मोठी आपल्या देशाची आदिवासी समाजातील लोकाची शोकांतिका आहे .

आदिवासी क्रांतिकारकांनी आदिवासी समाजातील वीर पुरुषांच्या कार्याची दखल कोणी घेतली गेली नाही .परंतु इतिहासकारा पेक्षाही श्रेष्ठ इतिहास लिहिण्याचे काम आदिवासी आणि आदिवासी इतर लेखकांनी केले आहे. आदिवासी समाजाने उभारलेले लढे ,केलेले संघर्ष , देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी पत्करलेले हीतात्म्य यातून समजत समाजाला क्रांतीलढ्याची प्रेरणा मिळते .इंग्रजी सत्तेचे आगमन हा भारतीय लोकांसाठी मोठा कठीण काळ होता. काळरूपी सरकारला वठणीवर आणायचे काम आदिवासी क्रांतिकारक स्त्री-पुरुषांनी केले आहे.आदिवासी क्रांतिकारकांचा इतिहास हा सुवर्णअक्षरांनी लिहून ठेवावा असाच गौरवशाली इतिहास आहे .परंतु आदिवासींच्या गौरवशाली इतिहासाची मात्र भारतीय इतिहासात अपेक्षा झालेली दिसते. हा इतिहास समाजासमोर येण्यासाठी आदिवासी समाजातील तरुण पिढी पुढे आले पाहिजे आपल्या अस्तित्वासाठी त्यांनी आवाज उठवला पाहिजे तरच आदिवासींचे स्वातंत्र्य अबाधित राहील .

आदिवासींचा इतिहास हा सुवर्णअक्षरांनी लिहून ठेवावा असाच आहे. परंतु आदिवासींच्या सुवर्णशाली दैदीप्यमान इतिहासाची मात्र भारतीय इतिहासात अपेक्षाच झालेली दिसते .

संदर्भ: -

- 1) आदिवासी विकासाचे शिल्पकार . डॉ. गारे गोविंद ' श्रीविद्या प्रकाशन पुणे ,प्रथम आवृत्ती 1991.
- 2) आदिवासी साहित्य : स्वरूप आणि समीक्षा ,डॉ.विनायक तुमराम,विजय प्रकाशन, प्रथमावृत्ती 1994 .
- 3) महाराष्ट्रातील आदिवासी मराठी साहित्य : एक शोध ' डॉ. माहेश्वरी गावित .दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी प्रकाशन, पुणे ,प्रथमावृत्ती 2008 .
- 4) आदिवासी साहित्य विचार ,डॉ.माहेश्वरी गावित .वांगमयसेवा प्रकाशन नाशिक ,प्रथमावृत्ती 2001 .

ISSN 2320449-4

9 7 72320 449005

THIS QUARTERLY " POWER OF KNOWLEDGE " IS PRINTED BY
PUBLISHED BY & OWNER BY SAW.SARKATE LATA SADASHIV
& PRINTED AT KRANTI PUBLICATION, GEORAI,
DIST BEED - 431 127 (M.S.)
EDITOR : Professor Dr.SARKATE SADASHIV HARIBHAU

RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Certificate of Publication

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper / article titled आदिवासींचा उपेक्षित इतिहास

of Dr./Mr./Miss/Ms. Kunda Balasaheb Kavade.

It is peer reviewed and published in the issue II Vol. ~~II~~ I in the month of July to Sept. 2021.

Thank you for sending your valueable writing for Journal.

Editor

Dr. Sadashiv H. Sarkate

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड
आणि

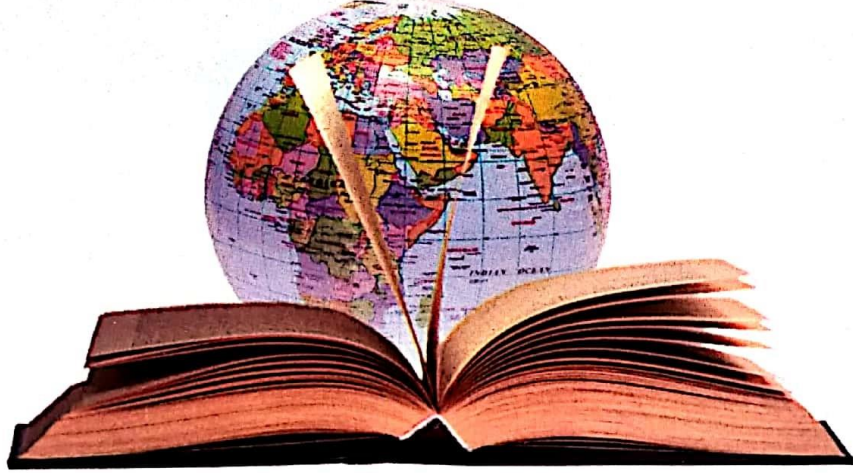
किसान शिक्षण प्रसारक मंडळ संचलित

शिवाजी महाविद्यालय उदगीर, जि.लातूर (महाराष्ट्र)

(नॅक पुनर्मूल्यांकन बी++)

एक दिवसीय राष्ट्रीय आभासी परिषद

जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य

सह संपादक
डॉ. नरसिंग कदम
प्रा. देविदास गायकवाड

संपादक
डॉ. सुरेश शिंदे

जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य

(संपादित)

Jagtikikaran Ani Marathi Sahitya (Edited)

संपादक :

डॉ. सुरेश शिंदे

मराठी विभागप्रमुख -

भ्रमणध्वनी : ९८६०९१२३३१/८७८८६९६९०७

सहसंपादक :

डॉ. नरसिंग कदम, प्रा. देविदास गायकवाड

प्रकाशक

डॉ.विनायक अ. जाधव

प्राचार्य, शिवाजी महाविद्यालय, उदगीर

फोन : ०२३८५-२५६११६

ISBN : 978-93-91689-06-3

प्रकाशक

श्री.राजकुमार बिरादार

अरूणा प्रकाशन, लातूर

© सर्व हक्क संपादक

डॉ.सुरेश शिंदे

मराठी विभागप्रमुख

शिवाजी महाविद्यालय, उदगीर

प्रथमावृत्ती

१७ सप्टेंबर २०२१, मराठवाडा मुक्तिसंग्राम दिन

मुद्रक - आर्टी ऑफसेट, लातूर

अक्षर जुळवणी

सूरज चौधरी, वीरभद्र गुळवे

पानचावरे झेरॉक्स सेंटर, उदगीर

किंमत : ३६०/-

.... जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य २

- (१९) जागतिकीकरण आणि आधुनिक मराठी कविता
- डॉ.निलेश एकनाथराव लोंढे १८०
- (२०) जागतिकीकरण आणि लग्नविधीची लोकगाणी
- डॉ.कांत जाधव १८९
- (२१) जागतिकीकरण आणि द. ता. भोसले यांचे साहित्य
- डॉ.शिवाजी बाबुराव परळे २०१
- (२२) जागतिकीकरण आणि मराठी ग्रामीण कादंबरी
- डॉ.अनिता काशीनाथ सोनवणे २०७
- (२३) जागतिकीकरण आणि मराठी ग्रामीण कविता
- डॉ.यादव सूर्यवंशी २१२
- (२४) जागतिकीकरण आणि महेंद्र कदम यांची 'तणस' कादंबरी
- डॉ.गणपती जोतीबा मोरे २१८
- (२५) जागतिकीकरण आणि आदिवासी साहित्यापुढील आव्हाने
- डॉ.कुंदा बाळासाहेब कवडे २२३
- (२६) जागतिकीकरणाचा स्त्री लोकगीतावरील प्रभाव
- डॉ.बालाजी परबतराव खराबे २२८
- (२७) जागतिकीकरण आणि जनसंपर्क माध्यमे
- प्रा. बालाजी गणपतराव भंडारे २३७
- (२८) जागतिकीकरण आणि आंबेडकरी कविता
- डॉ.विलास अण्णाराव गाजरे २४४
- (२९) बारोमास - जागतिकीकरणामुळे बदललेले ग्रामीण जीवन
- प्रा.होनवडजकर शिवमूर्ती २५१
- (३०) जागतिकीकरण आणि इंद्रजित भालेरावांची कविता
- डॉ. नामदेव सोडगीर २५४

.... जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य १८

२५. जागतिकीकरण आणि आदिवासी साहित्यापुढील आव्हाने

डॉ.कुंदा बाळासाहेब कवडे
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अळकुटी जि.अहमदनगर

जागतिकीकरण म्हणजे स्थानिक वस्तूची किंवा घडामोडींची जागतिक स्तरावर स्थानांतरणाची प्रक्रिया होय. विसाव्या शतकाच्या शब्दकोशानुसार जागतिकीकरण म्हणजे जगभर पसरणे, एकाच वेळी संपूर्ण जगाचा किंवा जगातील सर्व लोकांचा विचार करणे होय. भारतात १९९० च्या सुमारास जागतिकीकरणाला सुरुवात झाली. जागतिकीकरणाबरोबर उदारीकरण व खाजगीकरण यांचा पण समावेश होतो. यांनाच एकत्रितपणे खा.उ.जा. धोरण असे संबोधले जाते. संजय भास्कर जोशी यांच्या मते, मुख्यतः व्यापारासाठी विविध देशांनी एकमेकांना जोडून घेत एकमेकांच्या भूमीत स्वतंत्रपणे व्यापार करण्यासाठीची व्यवस्था निर्माण करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय. जागतिकीकरण हा विषय सवार्थाने आपल्या चर्चेच्या केंद्रस्थानी राहात आला आहे. हा विषय वगळून आपल्याला नवीन वाङ्मयीन, सांस्कृतिक स्थित्यंतराचा विचारच करता येणार नाही कारण सामाजिक, राजकीय आणि साहित्य क्षेत्रासह सर्वच पर्यावरण या विषयाने प्रभावित झाले आहे. जागतिकीकरणाने आपल्या समग्र अशा सांस्कृतिक आकृतिबंधाला नवा आकार दिल्यामुळे एका नव्या संस्कृतीचा उदय झाला आहे. ही संस्कृती तंत्रज्ञानाने व्यापलेली असल्यामुळे आपले सांस्कृतिक वैविध्य आणि भाषा व साहित्यावर याचा मोठा परिणाम झाला आहे. या परिणामांची चर्चा यापूर्वी खूप मोठ्या प्रमाणात आणि वेगवेगळ्या माध्यमातून होत आहे. यासंदर्भात 'जागतिकीकरणानंतरचे मराठी साहित्य' हा ग्रंथ महत्त्वाचा वाटतो. या ग्रंथात जागतिकीकरणाच्या परिणामांची आणि त्याचबरोबर एकूणच मराठी साहित्यात घडून आलेल्या स्थित्यंतराची चर्चा करण्यात आली आहे.

आज माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या युगात मराठी भाषा देखील ग्लोबल झाली

.... जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य २२३

आहे. भारतासारख्या विकसनशील प्रादेशिक देशात विविध जाती, धर्म, भाषा, संस्कृती, भिन्नता असल्यामुळे हे आव्हान मोठे स्वरूप धारण करण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. शिक्षण, गुणवत्ता, मुक्तप्रदेश, रोजगाराच्या संधी आणि व्यावसायिक शिक्षण, स्वायत्ततेची जबाबदारी असे अनेक प्रश्न जागतिकीकरणात उभे असताना मातृभाषेतून शिक्षण घेणे हा प्रश्न उपस्थित झाला आहे. सध्याच्या जागतिकीकरणात आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात मराठी भाषा देखील ग्लोबल झाली आहे. जागतिकीकरणामुळे भाषिक विविधतेला धोका निर्माण झाला आहे. त्यामुळे मराठी भाषेचे तिच्या विविध बोली भाषेचे संवर्धन कसे करावे हा गंभीर प्रश्न निर्माण झाला आहे.

आदिवासी जमात नागर संस्कृतीपासून अलिप्त राहिली. डोंगराच्या खोऱ्यांचा आश्रय घ्यावा लागला, त्यामुळे एकूणच आदिवासी जमातीची संस्कृती वेगळी होती. सुसंस्कृत समाजापासून दूर डोंगर जंगलात वास्तव्य होते. त्यामुळे आदिवासींनी स्वतःची जीवन जगण्याची कला स्वतः विकसित केली, म्हणून आपण त्यांना निसर्गपूजक असे म्हणतो. आधुनिक काळात जागतिकीकरणाच्या रेट्याखाली घटनेने दिलेल्या आरक्षणामुळे काही नवतरुण शिक्षण घेऊ लागले. शिक्षणाच्या प्रसारामुळे नवे आत्मभान आदिवासींना आले. आदिवासी साहित्य स्वातंत्र्योत्तर कालखंडानंतर उदयास आलेले दिसते. आदिवासी समाजातील नवी पिढी नुकतीच शिकून पुढे येत आहे. आदिवासी जमातीची बोली भाषा स्वतंत्र आहे. शिक्षणामुळे मराठी भाषेला पर्याय नाही म्हणून मराठी भाषेतून शिकत आहे. परंतु बोलीभाषा वेगळी असल्याकारणाने त्यांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे.

आदिवासींचे जीवनविश्व साहित्याभावी असेच काहीसे अंधारलेले आहे. परंतु आज आदिवासी साहित्य वृक्ष हा फुलू लागला आहे. आदिवासी साहित्य ही नाममुद्रा आज साहित्य क्षेत्रात सुस्थिर व सन्मानित झाली आहे. स्वयंभू बाण्याचे व स्वयंसिद्ध अस्तित्वाचे वेगळे साहित्य म्हणून ते नावारूपाला आले आहे. शालेय विद्यापीठीय अभ्यास क्षेत्रातही हे साहित्य समाविष्ट झाले आहे ही फार आनंदाची बाब आहे. आदिवासी साहित्याला आता थोडे चांगले दिवस आले आहेत. आदिवासी साहित्याच्या सृष्टीत संशोधकीय दमदार पाऊल टाकले आहे, त्यांच्या नामावलीत प्राचार्य डॉ.गोविंद गायकी, डॉ.राजेंद्र ठाकरे, डॉ.तुकाराम रोंगटे, पितांबर कोडापे, डॉ.विनोद कुमरे व

.... जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य २२४

तसेच इतर अभ्यासकही संशोधन करत आहेत.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत आदिवासी साहित्याचा विचार करताना आदिमातेचा शोध आणि जागतिक पातळीवरील एकात्म मानव्याचा शोध हे पुढे महत्त्वाचे ठरणार आहेत. एकात्मतेची ओढ सर्वच मानवी समूहांना लागलेली आहे अशा परिस्थितीत मानवी संस्कृतीच्या मुळाशी आदिवासी संस्कृती हा मूळ स्रोत असण्याची अभ्यासातून, संशोधनातून पुढे येत आहे. आदिवासी भाषा बोली यांची भाषा कुले जागतिक पातळीवर कदाचित एक वंशाची असल्याचे निष्पन्न होण्याची शक्यता दिसते. या सर्वच गोष्टींचा विचार करता आदिवासी मराठी साहित्य हे जागतिक आदिवासी साहित्याच्या तुलनेत कमी कालावधीत झपाट्याने लिहिले जात आहे, त्यामुळे जागतिक साहित्य अभ्यासामध्ये मराठी आदिवासी साहित्य हे पायाभूत ठरत आहे. याचा विचार करता आदिवासी साहित्य बोलीभाषेत लिहिले जात असले तरी आदिमातेच्या संवेदनासहित आदिम निसर्गावलंबी भौतिक अवस्थेपासून वैज्ञानिक अंतराळ युगापर्यंत परिवर्तन करण्याची आस आदिवासी साहित्यातील भावविश्वात आढळत आहे. एक प्रकारे वैश्विक संस्कृतीच्या मूलभूत विचारांचा आधार या साहित्याच्या अस्तित्वाला आहे म्हणूनच या साहित्याचे भवितव्य अतिशय प्रगल्भ आणि उदात्त अशा मानवी मूल्यांचे प्रकटीकरण करणारे असे आहे. जागतिकीकरणाच्या झपाट्यात जगातील साहित्य आविष्कार आदिवासी साहित्य हे पारदर्शक ठरण्याची शक्यता वाढली आहे.

विविध जमातीतील आदिवासी साहित्यिकांनी आपापले अनुभवविश्व घेऊन साहित्य विश्वात लिहिते होण्याची गरज आहे. तेव्हा आदिवासी साहित्य अधिकपणे समर्थपणे प्रकटेल, समृद्ध होईल. आपल्या समृद्ध बोलीचा सजा घेऊन समृद्ध लोकसाहित्याचा बाज घेऊन साहित्यविश्वात अवतरण्याची गरज आहे. आज आदिवासी नवतरुण शिकला आहे. आपले अनुभव तो लिहू लागला आहे. परंतु आज आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या या युगात शिकलेला आदिवासी तरुण मागे पडत आहे. कित्येक विद्यार्थी ऑनलाईन शिक्षणामुळे अडचणीत येत आहेत तर आदिवासी सुशिक्षित युवा वर्गाने या अडचणी सोडवण्यात पुढे येऊन थोडेफार मार्गदर्शन केल्यास ते मौलिक ठरेल. तंत्रज्ञानाची खरी ओळख करण्याची गरज आहे. ज्या काही थोड्या तरुणांना संगणकाचे ज्ञान आहे, अशा तरुणांनी खेडोपाड्यात जाऊन कार्यशाळा घेतली पाहिजे. आज स्मार्टफोनचा

.... जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य २२५

सगळीकडे प्रसार झालेला असला तरी त्याचा वापर संपर्क व करमणुकीकरता केला जातो. याचा वापर तेवढ्यापुरता मर्यादित न राहता त्यापुढे जाऊनही इतर काही महत्त्वाची कामे त्यावर होऊ शकतात. आज इंटरनेटवर विविध प्रकारच्या शेतीच्या उत्पादनांची व लागवडीची माहिती उपलब्ध आहे. ही माहिती समाजापर्यंत गेली पाहिजे. त्यावर साहित्यनिर्मिती केली पाहिजे. जेणेकरून याचा फायदा आदिवासींना शेतीच्या उत्पादनात वाढ करण्यासाठी होईल.

आदिवासी संस्कृतीची ओळख समाजाला जर ऑनलाईन पद्धतीने झाली तर, त्याचा फायदा संशोधकांना चांगल्या प्रकारे होईल. लोकगीते, लोकनृत्य, लोकसाहित्य हे आदिवासी साहित्यातून चांगल्या प्रकारे जगासमोर येईल कारण आदिवासी संस्कृती ही प्राचीन संस्कृती आहे. भारतीय संस्कृतीचे मूळ आहे. ही जगात सर्वश्रेष्ठ संस्कृती आहे याची ओळख समाजाला होईल. चांगली साहित्यनिर्मिती होईल. आदिवासी साहित्य व संस्कृतीची ओळख होईल व जागतिकीकरणात आदिवासी साहित्य तग धरेल. थोडक्यात आजकालच्या या स्मार्टयुगात आदिवासीदेखील स्मार्ट होईल.

आदिवासींचा इतका उज्ज्वल, उदात्त, गौरवशाली सुवर्णाक्षरात लिहून ठेवावा असा देदिप्यमान इतिहास आहे. जागतिकीकरण हेच मोठे आदिवासी साहित्यापुढे आव्हान आहे. आदिवासींच्या इतिहासाची भारतीय इतिहासात जाणीवपूर्वक उपेक्षा झाली. आज आदिवासींचा गौरवशाली इतिहास उजागर करण्याची मोठी जबाबदारी येऊन पडली आहे. आदिवासींचा गौरवशाली इतिहास, आदिवासींच्या साहित्य लेखनाची एक महत्त्वाची प्रेरणा आहे. आदिवासींचा पराक्रमी, सुवर्णशाली इतिहासाचा वारसा आदिवासी समाजाला आहे. हा इतिहास झपाट्याने लिहिला जाण्याची मोठी जबाबदारी आदिवासी विचारवंत व साहित्यिकांवर येऊन पडली आहे. आदिवासींमध्ये विविध जमातीत निर्माण झालेल्या संतांचे कार्यही उपेक्षित राहिले आहे, ते समाजासमोर येण्याची गरज आहे. याची जबाबदारी आदिवासी विचारवंतांवर, साहित्यिकांवर आली आहे. आदिवासी संतांचे विचार समाजासमोर येण्याची गरज आहे. आदिवासी जमातीतील साहित्यिकांनी लिहिते होण्याची गरज आहे. आदिवासी चळवळीचा मुख्य उद्देश म्हणजे अस्मिताजागर, संस्कृतीजागर करणे आहे. आदिवासी साहित्यामध्ये समाज दर्शनाबरोबरच परिवर्तन उपेक्षित आहे. आदिवासींमध्ये अनेक ज्वलंत समस्या आहेत त्या आ वासून

.... जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य २२६

उभ्या आहेत. कुपोषण, स्थलांतर, विस्थापन, पुर्नवसन, बोगस आदिवासी, धर्मांतर, शासकीय योजनांतील भ्रष्टाचार, नक्षलवाद, आरक्षणावर आक्रमण, संस्कृती विकृतीकरण, स्त्रियांचे होणारे लैंगिक शोषण या सर्व प्रश्नांचे मंडन आदिवासी साहित्यातून तीव्रतेने दिसते. आदिवासी हे भूमिपुत्र आहेत, त्यांच्याकडून जल, जंगल आणि जमीन असे सर्वच हक्क हिरावून घेतले ते त्यांना मिळाले पाहिजे. हा आदिवासी चळवळीचा उद्देश आहे.

समारोप :

भारतावर ज्या ज्या वेळी परकीय आक्रमणे झाली, त्या त्या वेळी येथील आदिवासी जमातींनी त्यांना अत्यंत प्रखरतेने विरोध केला. इस्लामच्या आक्रमणाविरुद्ध लढताना राणी दुर्गावती पासून ते पुंजा भिल्लापर्यंत अनेक आदिवासी शूरवीरांनी आपल्या प्राणांचे बलिदानही दिले. ब्रिटिशांविरुद्ध लढताना आदिवासींनी १०० हून अधिक लहान-मोठे सशस्त्र संघर्ष केले. या संघर्षात अनेक आदिवासी वीर हुतात्मा झाले. आदिवासींचा गौरवशाली इतिहास हा आदिवासी आणि सर्वहारा समाजासमोर येण्याची जबाबदारी जागतिकीकरणात आदिवासी, विचारवंत, साहित्यिक, संशोधक यांच्यापुढे एक मोठे आव्हान आहे, तरच आदिवासी साहित्य जागतिकीकरणात तग धरेल.

.... जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य २२७

जागतिकीकरण ही एक आर्थिक विषयाशी संबंधित संकल्पना आहे. अभ्यासकांनी देखील जागतिकीकरणाला जगाच्या अर्थव्यवस्थेबरोबर जोडून तशीच मांडणी केलेली आहे. परंतु या संकल्पनेची व्याप्ती पाहता जागतिकीकरण हा मानवी जीवनाच्या उत्क्रांतीच्या व्यवस्थेतला एक अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा आहे हे ध्यानात घ्यावे लागेल. अर्थात मानवी जीवनाच्या संपूर्ण वहिवाटीला कलाटणी देणारी ही एक संकल्पना आहे. म्हणूनच ती मानवी उत्क्रांतीतील टप्पा ठरते. भारतात नव्वदच्या दशकात जागतिकीकरणाला सुरुवात झाली. नव्वे तर ती करणे भारतासाठी अनिवार्य होते. त्याची कारणे ही तशीच अतिशय गमतीशीर आहेत. विकसनशीलतेच्या दिशेने वाटचाल करू पाहणाऱ्या भारत देशात सत्तरच्या दशकात औद्योगीकरणाने शिरकाव केला. औद्योगीकरण ही विकसनशीलतेसाठी साध्या शब्दात सांगावयाचे तर भारताची अर्थव्यवस्था ज्या शेतीवर आधारित होती त्या शेतीच्या उत्पादन वाढीसाठी स्वीकारलेला हा एक महत्त्वाचा पर्याय होता. औद्योगीकरणामुळे शेतीतून अधिक उत्पादन काढून देशाला स्थिरस्थावर करताना विकसीत अर्थव्यवस्थेच्या दिशेने वाटचाल करता येईल, असा एक आशावाद यामागे होता. आणि म्हणूनच भारताने औद्योगीकरणाचे धोरण स्वीकारले. परिणामी कृषी क्षेत्रात प्रचंड मोठी खळबळ उडाली. परंतु या घटनेचा पुढे जागतिकीकरणाच्या काळात जो प्रभाव पडला आहे त्यासाठी हा उल्लेख महत्त्वाचा ठरतो.

म्हणूनच डॉ. सुरेश शिंदे यांनी जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य हा संपादित केलेला ग्रंथ या क्षेत्रात संशोधन करू इच्छिणाऱ्या अभ्यासकांसाठी आणि प्रत्यक्ष साहित्य निर्मिती करू पाहणाऱ्या सर्जनशील कलावंतांसाठी मार्गदर्शक ठरावा, असाच आहे.

डॉ. साहेब खंदारे
५०, शिवराम नगर,
परभणी.

अरुणा प्रकाशन, लातूर

१०३, ऑकार कॉम्प्लेक्स - अ, खर्केकर स्टॉप, औसा रोड,
लातूर - ४१३५१२ मो. ९४२१४८६९३५

ISBN 978-93-91689-06-3

MAH/NAN/10936/2015

ISSN : 2454-7905

SJIF 2021 - Impact Factor: 6.91

***Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal***

(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol.I, Issue-XLIV, December 2021

Editor : Mrs. Pallavi Laxman Shete

Quarterly Research Journal

**(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture,
Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism,
Mass Communication, Library Science Faculty's)**

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 6 . 91

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal
Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I

ISSUE - XLIV

Year – 7

Dec. 2021

Editor in Chief

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal, Sanskriti Public School, Nanded.(MH. India)
Email: Shrishprakashan2009@gmil.com

Director

Mr. Tejas Rampurkar

(For International contact only +91-8857894082)

Address for Correspondence

Website: www.wiidrj.com

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple,
Taroda (KH), Nanded – 431605
(India -Maharashtra)

Email: Shrishprakashan2009@gmil.com
umbarkar.rajesh@yahoo.com

Mob. No: +91-9623979067

31.	प्रतित्यसमुत्पाद एक मुलसिध्दांत / तत्व	डॉ. सुभाष ब. कांबळे	181
32.	ब्रीक्स समुहाचा मानव विकास निर्देशांक : एक तुलनात्मक अभ्यास	नागेश रामदास पतंगे डॉ. अशोक टिपरसे	187
33.	अल्पसंख्या धाकात तर लोकशाही धोक्यात	प्रा. डॉ. लोखंडे बी. बी.	193
34.	भारतातील दारिद्र्य, त्याचे मोजमाप आणि दारिद्र्य निर्मुलनासाठी शासकीय योजना	प्रा. डॉ. नागेश मोहनराव सूर्यवंशी	198
35.	करोना विषाणूचा जगाला विळखा	अमोल दीपकराव धुळे प्रा. डॉ. सुहास दुर्गादास पाठक	206
36.	मिरज महार सत्याग्रह	प्रा. डॉ. शशिकांत एस. संघराज	210
37.	‘मला उद्ध्वस्त व्हायचयं’ मधील परखड आणि स्पष्ट वक्ती मल्लिका	डॉ मंजुषा समर्थ	216
38.	पर्यावरणीय नीतीशास्त्र व सत्ताशास्त्र	डॉ. रामेश्वर रावसाहेब कणसे	219
39.	गोपाळ गणेश आगरकरांचे जीवन चरित्र	डॉ. रंजलकर विनिता विनोदराव	224
40.	अमरावती शहरातील घनकचऱ्याची स्थिती आणि व्यवस्थापन	कु. प्रतिक्षा हरिश्चंद्र बैतुले डॉ श्रीप्रभू जी. चापके	227
41.	भारतातील राजकीय पक्षांच्या वाटचालीची राजकीय मीमांसा	प्रा. संदीप गजेराम घुगे	232
42.	तैत्तिरीय उपनिषदातील पंचकोश संकल्पना	डॉ. सौ. कुलकर्णी एस. एन	237
43.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे ग्रामगीतेतील शिक्षण विषयक विचार	प्रा. डॉ. जगताप यु. एस	240
44.	प्रवरा ग्रामीण विकासाचे महामेरू - पद्मभूषण डॉ. बाळासाहेब विखे पाटील	डॉ. कुंदा बाळासाहेब कवडे	243
45.	भारतातील आरक्षण घोरणाचा चिकित्सक अभ्यास	डॉ. विजय तुन्टे अशोक पाडवी	247
46.	गंगाखेड विधानसभा सदस्यांचे विकासात्मक कार्य: (२००० - २००४)	डॉ. भालचंद्र वै. धर्मापूरीकर	255
47.	चतुर्थक, दशमक व शतमक	Dr. Rajesh G. Umbarkar	261
48.	“जागतिकीकरण आणि महीला सक्षमीकरण”	प्रा. डॉ. राजू लक्ष्मण आदे	264
49.	छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या प्रशासनाची वैशिष्ट्ये	प्रा. डी. झेड. सावळे डॉ. टी. बी. राजदेव	269

प्रवरा ग्रामीण विकासाचे महामेरू - पद्मभूषण डॉ. बाळासाहेब विखे पाटील

डॉ. कुंदा बाळासाहेब कवडे

मराठी विभागप्रमुख कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय अळकुटी, ता. पारनेर जि. अहमदनगर

शनिवार दि. ५ मे १९३२ रोजी पद्मश्री विठ्ठलरावांच्या दुसऱ्या पत्नीच्या, द्रोपादाबाईच्या पोटी

मुलगा जन्माला आला. पाप पुण्याचा झाडा घेतांना ज्याच्या न्यायाचा तराजू कधीही कोणा पुढे झुकला नाही. अशा तेजस्वी सूर्यपुत्र शनी देवाचा वारयाच दिवसी विखेच्या कुळीची पताका रोवणाऱ्या कुलदिपकाचा जन्म झाला. यामुलाचे पाळण्यातले एक नाव एकनाथ विखे घराण्याचा पहिला अंकुर म्हणून मोहरलेला हा मुलगा पुढे 'बाळासाहेब' यानावाने वाढरूपी लागला जन्माला येणार प्रत्येक जीव स्वतःचे नशीब घेऊन जन्माला येतो म्हणतात, त्याच्या कपाळावर त्याची नियती कोरलेली असते. ती त्याला चुकत नाही बाळासाहेब कोणते विधिलिखित घेऊन जन्माला आला असेल? त्यांच्या वडिलांनी विठ्ठलरावांनी त्याची नियत ठरवून टाकली होती. आपल्या लेकराचे भविष्य घडविताना म्हणत होते, 'कुळीचा अंडा खांद्यावर फडकावीत याने माळ शिवारात होवून जगल पाहिजे. बाळासाहेबांचे भविष्य येणारा काळ ठरवणार होता. आपल्या मुलाने बाळासाहेबांन शिकावं मोठ व्हाव अस विठ्ठलरावांना मनापासून वाटत होत. बाळासाहेब मात्र शाळेपेक्षा गुराढोरांत, शेती शिवारांत रमत असत. अडाणी राहिल्यावर शेतकऱ्यावर घरदार विकण्याची कशी वेळ येते हे विठ्ठलराव दररोज बघत. तशी वेळ बाळासाहेबांवर येवू नये म्हणून त्याने शिकलं पाहिजे म्हणून विठ्ठलरावांनी बाळासाहेबांना शिक्षणासाठी संगमनेरच्या पेटीत हायस्कूल मध्ये दाखल केले. प्रवरा कुशीत जन्माला आलेला सुपुत्र अवघे दहावीचे शिक्षण पूर्ण झाल्यावर शेती करू लागले. आशिया खंडातील पहिला सरकारी साखर कारखान्याचे संस्थापक पद्मश्री डॉ. विठ्ठलराव विखे पाटील यांचे ते सुपुत्र होते.

“भविष्याच्या उज्वल घडणीसाठी पद्मभूषण सारखी

कर्तृत्ववान माणसे जन्माला येतात, आकाशातून प्रकाश आणतात,

तिमिरावर तेजाचा मोहर फुलवितात,

आणि आपल्या अस्तित्वाचा ठसा

कायमचा उमटून जातात.....”

वरील प्रमाणे हा सुपुत्र शेती करत असतानाच सहकारचे बाळकडू आपल्या घरातच त्यांना मिळाले. सहकारातील दुसऱ्या पिढीत प्रवरा कारखान्याचे अध्यक्ष झाले. शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे सर्वात प्रभावी साधन आहे. त्यांचा दृढ विश्वास होता. त्यामुळे त्यांनी इंग्रजी माध्यमाची पहिली शाळा काढली. प्रवरानगर येथे अभिमत विद्यापीठाची स्थापना केली.

“वृक्ष लावणारे

.....निघुनिया जाती

ताली विसावती

.....सान थोर

या उत्की प्रमाणे त्यांनी ज्ञान मार्गाचा जो वटवृक्ष लावला, त्या वट वृक्षाच्या फांद्या आज सगळीकडे फैलावल्या आहेत. त्या ज्ञानरूपी वटवृक्षाची पारंबी कोणती आणि खोड कोणते हे ओळखणे कठीण झाले आहे. त्या पारंब्यापैकी एक पारंबी म्हणजे आमचे प्रवरा ग्रामीण शिक्षण संस्थेचे, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय अळकुटी होय. शिक्षण संस्थेचे जाळेच त्यांनी प्रवरा शिक्षण संस्थांच्या माध्यमातून उभारले. पद्मभूषण बाळासाहेब विखे पाटलांच्या शैक्षणिक कार्याची ओळख आपणास पुढील प्रमाणे सांगता येईल. बाळासाहेबांचे शिक्षण क्षेत्रातील अभ्यास पूर्ण कार्य हे उल्लेखनीय असेच होत. ज्ञानवंताच्या मांदियाळीत बाळासाहेब हे शोभणारे चमचमते रत्न होते. साहित्यिक विद्वानाचे समर्थक होते. साहेब तुम्ही प्रकाश पेरून गेलात आणि ठरलात बुद्धिवंत, कीर्तिवंत, साहेबांचा समाजाशी संवाद व संपर्क हे शक्ती स्थळ होते. समाजात लोक शिक्षण त्यांनी घडवले. शैक्षणिक क्षेत्रात परिवर्तनाचे काम बाळासाहेबांनी केले. शिक्षणा शिवाय समाजाची प्रगती होऊ शकत नाही. हे साहेबांनी ओळखले होते. पद्मश्री डॉ. विठ्ठलराव विखे पाटलांनी या संस्थेच्या माध्यमातून शिक्षण संस्थांचे जाळे उभारले. पद्मश्रीनी सुरु केलेल्या शिक्षण संस्थेचे शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिक विकासाचे स्वप्न खऱ्या अर्थाने संस्थेचे अध्यक्ष म्हणून बाळासाहेबांनी पूर्ण केले.

शेतकरी मजुरांच्या मुलांना गावामध्ये शिक्षणाची सुविधा निर्माण व्हावी यासाठी सहकार महर्षी पद्मश्रीनी ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांसाठी १९६४ साली इंग्रजी शिक्षणाची सोय व्हावी म्हणून प्रथमच 'प्रवरा पब्लिक स्कूल' सुरु केले. काळानुरूप वेगवेगळे प्रयोग, उपक्रम राबवित प्रवरा ग्रामीण शिक्षण संस्थेचा विस्तार एखाद्या वटवृक्षा प्रमाणे उभा आहे. शंभराच्यावर विविध शाखा उदा. तंत्रनिकेतन, अभियांत्रिकी, औषधनिर्माणशास्त्र, वास्तुशास्त्र, औद्योगिक प्रशिक्षण, डेअरी, कृषीकला, वाणिज्य, महाविद्यालय, विविध हायस्कूल, निवासी मुला-मुलीसाठी इंग्रजी, मराठी माध्यमाच्या शाळा आज ग्रामीण भागात कार्यरत आहेत.

या शैक्षणिक संस्थांमध्ये ४५००० च्यावर विद्यार्थी बालवाडी ते पी. एच. डी. पर्यंत शिक्षणाच्या उपलब्ध असलेल्या सुविधांचा फायदा घेत आहे. विशेष म्हणजे ५० टक्क्यां पर्यंत मुलींचे शिक्षणाचे प्रमाण वाखाण्या सारखे आहे. महाराष्ट्रात तंत्रशिक्षणाच्या अपुऱ्या असणाऱ्या सुविधांमुळे अनेक होत करू मुलांना त्यांचे पालक शेजारच्या राज्यात विशेषतः कर्नाटक मध्ये पाठवत. त्यामुळे इच्छा असूनही विद्यार्थी तंत्रशिक्षणापासून वंचित राहत. याबाबींचा विचार बाबासाहेबांनी केला, आणि त्यांच्या दृष्टी कोनातून १९८१ साली महाराष्ट्रात खाजगी विना अनुदानित तत्वावर ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना तंत्रशिक्षण सुरु करण्याचा प्रस्ताव महाराष्ट्र शासनाकडे ठेवण्यात आला. खरेतर ग्रामीण भागात हा प्रयोग यशस्वी होईल, की नाही अशी शंका घेणाऱ्या सरकारला साहेबांनी पूर्ण विश्वास देवून १९८१ साली लोणी सारख्या एका खेड्यात तंत्रशिक्षणाची मुहूर्त मेढ रोवली. अवघ्या दोन वर्षात हा प्रयोग यशस्वी झाला आणि हे बघून अनेक खाजगी विना अनुदानित तंत्रनिकेतन व अभियांत्रिकी महाविद्यालय महाराष्ट्रात सुरु करण्यास परवानगी दिली. या यशस्वी प्रयोगा नंतर ग्रामीण शिक्षणसंस्थेच्या माध्यमातून अभियांत्रिकी, औषध

निर्माण . वास्तुशात्र, शेती महाविद्यालय सुरु करून ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना उच्च व तंत्रशिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली. याच्या परिणाम म्हणून शेतकरी कुटुंबातील युवक विविध राज्यातच नव्हे तर देशा बाहेर सुद्धा उच्चपदावर काम करत आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागातील सामाजिक परिवर्तन झाले राहणीमान उंचावले गरीब शेतकरी कुटुंबातील मुले शिक्षणापासून वंचित राहू नये म्हणून प्रत्येक शाखेत 'कमवा व शिका' योजना सुरु केली. त्यासाठी शैक्षणिक कर्ज, शिष्वृत्ती, सहाय्यक निधी, सुसज्ज प्रयोग शाळा, ग्रंथालय आणि क्रीडांगणे प्रत्येक महाविद्यालय फुलझाडां बरोबर विविध वृक्षांनी लागवड करून महाविद्यालयाचा परिसर हरित केला.

ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची मुहूर्त मेढ खासदार बाळासाहेब विखे पाटील यांनी रोवली. शिक्षणाची दारे शेतकरी, कष्टकरी, शेतमजुरांच्या मुला मुलींना खुली करण्याचे ऐतिहासिक काम पद्मभूषण बाळासाहेबांनी केले. पारनेर तालुक्यातील जनतेवर बाळासाहेबांचे अलोट प्रेम होते आणि म्हणूनच शिक्षण विषयक दूरदृष्टी असलेल्या बाळासाहेबांनी पारनेर तालुक्यातील अळकुटी सारख्या दुर्गम भागात एका ओसाड माळरानावर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय सुरु केले. आज हे महाविद्यालय प्रगतीची उत्तुंग झेप घेत आहे. हे केवळ पद्मभूषण बाळासाहेब विखे पाटलांमुळे. लखनौ विद्यापीठाचे माजी कुलगुरू डॉ. सर्जेराव निमसे म्हणतात," लखनौ येथे स्वतंत्र विद्यापीठ व्हावे, ही बाळासाहेबांची इच्छा होती. त्यांनी अनेक नाविन्य पूर्ण उपक्रम सुरु केले. शिक्षण क्षेत्रातील राजकारणातील उत्तुंग व्यक्तिमत्व आज आपण हरवून बसलो आहोत.

अस्तित्व वादाच मानसशास्त्रीय रूप म्हणजे मानवतावादी मानसशास्त्रज्ञ, प्रभावशाली लोकशास्त्रज्ञ म्हणून स्वर्गीय खासदार बाळासाहेबांचा इतिहास बघावा लागेल, त्यासाठी बाळासाहेबांचा बुध्दयांक अनाकलनीय होता. त्यांचे निर्णय धडाडी, न्यायकरण्याची हा तोटी. सक्षम आकलन शक्ती, अपेक्षितांसाठी लढताना परिणामाची परवान करता आव्हानांना प्रतिकार करण्याची ताकद, जटील प्रश्न सोडवताना पेच प्रसंगावर सहज मात करण्याची कुशलता या गोष्टीसर्व काही सांगून जातात, ते शेतकऱ्यांचे साहेब होते. दिन दुबल्याचे, वंचितांचे, पीडितांचे शोषितांचे ही साहेब होते, दुर्लक्षितांचे ही साहेब होते. सर्वांच्या अस्तित्वासाठी साहेबांनी जीवन समर्पित केले. पद्मभूषण बाळासाहेबांचे कार्य हे कृषी, सहकार, ग्रामीण विकास, शिक्षण, आर्थिक, आदि क्षेत्रात दिशादर्शक आहे. पद्मश्री विठ्ठलरावांचा वारसा समर्थपणे पार पडून परिपूर्ण ग्रामविकासाचे एक आदर्श मॉडेल सादर केले होते. राजकारण व खासदार साहेब हा संशोधनात्मक विषय होता. राज्य आणि देशपातळीवर अनेक संस्थांवर पदाधिकारी याना त्याने केलेल्या भरीव कार्याची दखल घेऊन कृषी विद्यापीठाने त्यांना 'डॉक्टरेट' देवून गौरव केला. तर भारत सरकारने २६ जानेवारी २०१० साली 'पद्मभूषण' किताब देवून सन्मान केला. पाच दशकातील त्यांचे कार्यसर्व सामाण्याचे आधार आहे.

बाळासाहेब विखे पाटील हे एक अजब रसायन होत. राजकारणात आवश्यक सर्वगुण, कमालीचा संयम, धूर्तपणा, अभ्यासवृत्ती, गुणग्राहकता, संघटन कौशल्य, गोपनीयता हे गनिमी स्वरूपाचे होते. दबा धरून योग्य वेळ साधने हे कौशल्य या गुणवैशिष्ट्यांच्या बळावर त्यांनी नगर जिल्हाच नव्हे तर राज्य व केंद्रीय पातळीवर ठसा उमटविला. अवघे मॅट्रिक पर्यंतचे शिक्षण झालेल्या बाळासाहेबांनी आय.ए.एस. अधीकार्यांशी उपस्थित इंग्रजीत संवाद साधण्याचे कौशल्य आत्मसात केले. बाळासाहेबांचा एकही कार्यकर्ता

नसेल, नगर जिल्ह्यातील एकही गावन सेल, त्यांचा साधे पणा ही बाळासाहेबांची ओळख होती. डोक्यावर टोपी, अंगात सदरा व मफलर घातलेल्या बाळासाहेबांची ओळख संसदेत परखड व अभ्यासपूर्ण भाषणांनी होती.

बाळासाहेबांनी आपल्या प्रगल्भ बुद्धीने, नेतृत्वाने, स्वकर्तृत्वाने, सहकारूपी वटवृक्षाच्या छायेत, प्रतिभा संपन्न विद्वानाच्या सहवासात, युवकांच्या ध्येय पूर्ती गरुड झेपेत परमसुख शोधले. पद्मभूषण बाळासाहेब यांच्या समर्पित नेतृत्वाची अखेर दि. ३० डिसेंबर २०१६ च्या सायंकाळी प्रवरा नगर येथे या झंझावातानी अखेरचा निरोप घेतला. एका संघर्षमय जीवनाचा शेवट झाला. काळाला थांबवीता येत नाही. त्याची पावले मागे वळवली जात नाही. यावार्तेने जनसागर दुःखात बुडाला. या आधार वडाला समाज पोरका झाला. साश्रू नयनांनी प्रचंड जनसमुदायाने राज्य व देशपातळीवरील नेत्यांनी आपल्या भावना सर्व काही सांगून गेल्या. असा हा प्रवेरचा महान प्रवर्तक अनंतात विलीन झाला.

“दिवस येतील वर्ष निघून जातील,

तुमच्या समृद्ध आठवणी सदैव मनात राहतील.

आठवण आपली उजळत राहिल,

सुगंध स्मृतीचा उजळत राहिल.

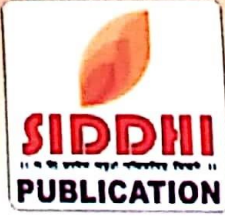
साहेब तुमच्या आशीर्वादाची आम्हांला सदैवसाथ,

हरवला जरी आधार रुपी मायेचा हाथ.”

सहकार, शिक्षण, राजकारण, समाजकारण, ग्रामीण विकास, पाणी प्रश्न या सर्व क्षेत्रात बाळासाहेब विखे पाटील यांचे कार्य मोठे होते. पाणी प्रश्न हा जिव्हाळ्याचा प्रश्न होता. शेतकरी, कष्टकरी यांच्या प्रश्नासाठी झटणारा त्यांची ओळख होती. प्रवरानगर म्हंटले की, विकासाचे समृद्ध बेट अशी ओळख देशात निर्माण केली. सहकार क्षेत्र टिकले तरच शेतकरी टिकेल आणि त्यातून शेतकऱ्याची मुले शिक्षण घेतील. अशी आग्रही भूमिका होती. त्यांच्या कार्याबद्दल भारत सरकार नेत्यांना ‘पद्मभूषण’ किताब देवून गौरविले. पद्मभूषण बाळासाहेब विखे पाटील यावर शोध निबंध लिहण्याची संधी मला मिळाली याबद्दल धन्यवाद देते. पद्मभूषण बाळासाहेबांच्या ग्रामीण विकास कार्याची छोटीशी ओळख करू देणारा लेख म्हणजे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अळकुटी यांच्या व तीने वाहिलेली आदरांजली आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. 'लोकसत्ता' १ जानेवारी २०१७ या वर्तमान पत्रातील लेख.
2. 'महामेरु' डॉ राजेंद्र वडमारे, मीरा बुक्स & पब्लीकेशन.
3. 'लढत' शिवाजी सावंत, प्रवरा प्रकाशन, प्रवरा नगर.
4. 'महाराष्ट्र टाइम्स' ३१ डिसेंबर २०१६, वर्तमान पत्रातील लेख.
5. 'लोकसत्ता' महाराष्ट्र टाइम्स' विविध मासिक व विविध वर्तमान पत्रातील लेख.
6. 'देह वेचावा कारणी' आत्मचरित्राचा आधार.

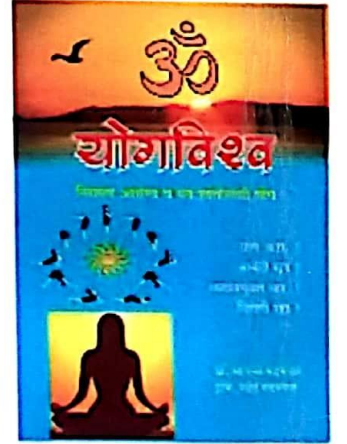
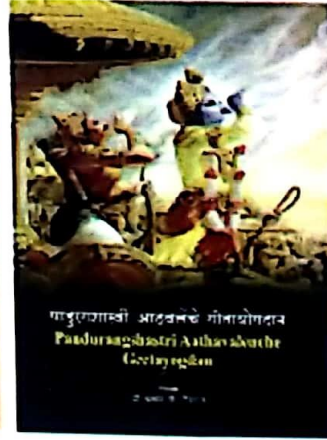
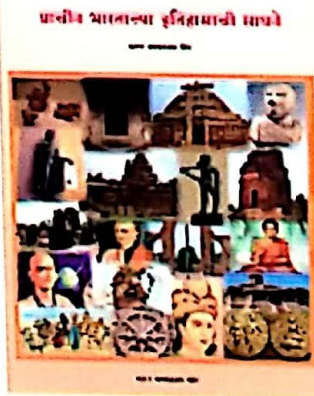
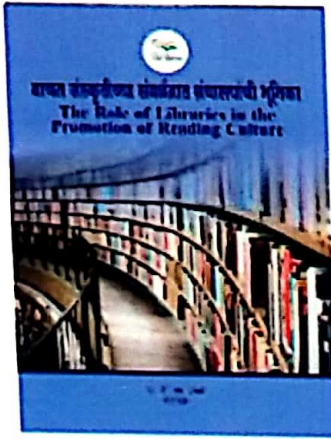
सिद्धी प्रकाशन

बेलानगर, भावसार चौक, नांदेड-431605 (महाराष्ट्र) भारत.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातील. पुस्तकांसाठी ISBN (National) नंबर उपलब्ध आहेत, तसेच एम.फिल. व पीएच.डी संशोधनाची पुस्तके छापून मिळतील.

संपर्क : डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर, सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेठे मो.9623979067

- Our Published Books -

- Our Services -

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

9623979067

Worldwide International Inter
Disciplinary Research Journal

Website : www.wiidrj.com

C/o. R.G. Umbarkar, H.No. 624, Bela Nagar, Near Maroti Mandir,
Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Email : umbarkar.rajesh@yahoo.com

shrishprakashan2009@gmail.com

Mob : +91-9623979097

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed - Referred

Belanagar, Near Maroti Mandir, Taroda (Kh.) Nanded - 431605 (Maharashtra, India)

Certificate of Publication

Indexed
SJIF

This is to certify that the review board of our research journal accepted the
research paper / Article titled

प्रवरा ग्रामीण विकासाचे महामैरुः

Dr./Mr./Miss/Mrs. पद्मभूषण डॉ. बाकासाहेब विखे पाटील of

कुंदा बाकासाहेब कवडे

It is peer reviewed and published in the issue XIV Vol. I, in the month of

December 2021.

Thank you.

Pallavi

Editor in Chief
Pallavi L. Shete

ISSN 2454-7905

9 772454 790004 >

Peer reviewed Journal

Impact Factor:7.265

ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

Multidisciplinary International Level Referred Journal

December-2021 Volume-12 Issue-23

***Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr.
B. R. Ambedkar – Thoughts and works***

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Editor

Mr. Shashikant Jadhwar

I/C, Principal,
Chhatrapati Shivaji Mahavidyalaya,
Kalamb, Dist. Osmanabad (MS) India

Executive Editor

**Dr. Anant Narwade
Dr. Raghunath Ghadge
Mr. Anil Jagtap**

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

17	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा दलित कवितेवरील प्रभाव प्रा.दुर्गा शरद भिसे.	66-70
18	सशक्त समाज निर्मितीसाठी राजर्षी शाहू महाराजांचे कार्य प्रा.डॉ.पडवळ व्ही.के.	71-73
19	महिला सक्षमीकरण या विषयावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार व कार्य :१४ एप्रिल १८९१ - १९५६ प्रा.गुठ्टे शिवकांता वैजनाथ	74-76
20	राजर्षी शाहू महाराजांचे शिक्षण विषयक विचार व कार्य प्रा. डॉ. विलास भगवानराय भिल्लारे	77-78
21	महात्मा फुले,छत्रपती शाहू महाराज यांचे शिक्षणविषयक विचार: प्रा.कविता किसनराव काटे	79-84
22	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्त्री सवलीकरण विषयक दृष्टिकोन - एक नवा दृष्टिक्षेप डॉ. संतोष बाबरे	85-88
23	महात्मा ज्योतिबा फुले : स्त्रियांचे उद्धारक डॉ. वर्षा तात्यासाहेब सरवदे	89-91
24	महात्मा ज्योतिबा फुले समाज क्रांतीचे जनक डॉ. नामानंद गौतम साठे	92-94
25	डॉ.बाबासाहेब दलित आंबेडकरांचे साहित्याला योगदान दर्शना आर .चावडा	95-97
26	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि लोकशाही . एक चिंतन प्रा. वैभववाड स्वाती प्रकाशराव	98-99
27	महात्मा ज्योतिबा फुले - सत्यशोधक चळवळ एक सामाजिक क्रांती डॉ सुभाष लक्ष्मण म्हात्रे	100-102
28	महात्मा फुलेचे शेतीविषयक विचार डॉ. आढाव अनिता सदाशिव	103-107
29	समाजक्रांतीचे जनक : महात्मा ज्योतिराव फुले डॉ के एस खैरनार	108-110
30	भारतीय संविधाना समोरील आव्हाने व उपाय डॉ कुंदा बाळासाहेब कवडे	111-116
31	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार डॉ.भागवत पांडुरंग ठाकूर	117-119
32	महार वतन आणि अस्पृश्यांची गुलामगिरी डॉ .जनार्दन श्रीकांत जाधव	120-124
33	विचारवंत आणि सुधारक छत्रपती शाहू महाराज डॉ खाडप संजय बाबुराव	125-127
34	महात्मा फुले ; वाङ्मय आणि कार्य प्रा डॉ देशमुख विभीषण	128-131

भारतीय संविधाना समोरील आन्हाने व उपाय

डॉ. कुंदा बाळासाहेब कवडे

मराठी विभागप्रमुख कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय अळकुटी, ता. पारनेर जि. अहमदनगर

ई-मेल आयडी: kavadekunda@gmail.com

"दलिताने ते तलवार होऊन गेले, अन्यायाविरुद्ध प्रहार होऊन गेले.
होते ते एक गरीबच, पण या जगाचा कोहिनूर होऊन गेले.
जग खूप रडत होता त्यांना, पण ते या जगाला घडून गेले
अरे या मूर्खाना अजून कळत कसं नाही .

वर्गाच्या बाहेर बसून मुद्धा त्यांनी या भारताचे संविधान लिहून गेले . "

ज्या बाबासाहेबांना या देशात शिकण्यासाठी पुस्तक दिले जात नव्हते, त्याच बाबासाहेबांनी एकच ते पुस्तक लिहिले की, त्याच पुस्तकावर आज आपला भारत देश चालतो....ते म्हणजे भारतीय संविधान !या पृथ्वीतलावर राम कृष्ण आले काय आणि गेले काय ?तरी जग आस पडणार नाही .परंतु भारतीय संविधाना शिवाय देश चालणार नाही .हे येथे थांबणे सांगू शकते .या देशात शिकण्यासाठी बाबासाहेबांना पुस्तक दिलं जात नव्हतं .त्याच बाबासाहेबांनी एक पुस्तक लिहिलं की त्याच पुस्तकावर आज अख्खा भारत देश चालतो आहे .तेच म्हणजे भारतीय संविधान होय . एखादा देश किंवा राष्ट्र चालवण्यासाठी दिलेले मूळ आदर्श ,पायंडे अथवा नियमांचा संच आहे. राष्ट्राचे अस्तित्व त्याच नियमांवर चालते .भारतीय संविधान हा राष्ट्राचा सर्वोच्च अथवा पायाभूत कायदा आहे. संविधान हे एखाद्या देशापुरते मर्यादित नसून ,संस्था संघटना इत्यादी देखील आपले संविधान बनवू शकतात भारतीय स्वातंत्र्याची एक महत्त्वाची घटना म्हणून २६ नोव्हेंबर हा दिवस २०१५ पासून 'संविधान दिन' म्हणून साजरा केला जातो.हा दिवस साजरा करण्यामागील उद्देश म्हणजे नव्यापिढील भारतीय संविधाशी जोडून या मधील प्रक्रिया व त्याच्या उद्दिष्टांशी जोडणे हा आहे. धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा व सर्व नागरिकास समता, स्वातंत्र्य आणि बंधूता त्याची शिकवण देणारे भारतीय संविधान हे २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी अंगीकृत आणि अधिनियमित करून देशाला बाबासाहेबांनी अर्पण करण्यात आले आहे . 'भारताचे संविधान' हा आपल्या भारताचा सर्वोच्च कायदा व पायाभूत कायदा आहे. पाश्चात्य संविधानांचा प्रभाव आहे . २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी राज्यघटनेचा स्वीकार केला गेला. व २६ जानेवारी १९४९ पासून भारतीय राज्यघटना अमलात आली. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे भारताच्या संविधानाचे शिल्पकार झाले. भारतीय संविधान हे जगातील सर्वात मोठे संविधान आहे .

"स्वतंत्र भारताला मिळाला, संविधान रूपी मोलाचा ठेवा .

लोकशाहीचा राज्यकारभार, मार्गदर्शक तत्वां रूप व्हावा. "

'भारतीय संविधान' हे दूरदृष्टीच्या अभ्यासू व्यासंगी अशा लोकप्रतिनिधींनी घटना समितीत सखोल आणि सांगोपांग चर्चा करून तयार केले असून, ते स्वतंत्र भारताच्या ध्येयवादाचे निदर्शक आहे .भारताच्या इतिहासात त्यास एक अपूर्व व अनन्य साधारण घटना म्हणून महत्व आहे .भारतीय संविधानाला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे . त्यातील तरतुदी या नव्या भारताच्या जडणघडणीच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या आहेत .खरं तर भारतीय संविधानाच्या इतिहासात १७७३ साली समंत झालेल्या ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या रेगुलेटिंग अक्टने प्रारंभ होतो .भारतीय संविधानाचा खूप मोठा इतिहास असून मुद्धा भारतीय संविधाना समोर आन्हाने आवासून उभी आहेत .भारतीय घटनेचे उद्दिष्ट घटनेच्या प्रास्ताविकात स्पष्ट केलेली आहेत . "आम्ही भारताची जनता, भारताचे एक

मार्वाभोग, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही, पंजागनाक, राज्य घडविण्याचा व त्याच्या सर्व नागमिकांग सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक, न्याय, विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा आणि उपासना यांचे स्वातंत्र्य दर्जाची आणि संघीची समानता निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्रची एकता आणि एकात्मता यांचे आश्वासन देणारी बंधुत प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून आमच्या संविधान मंत्रालय आज दिनांक 26 नोव्हेंबर 1949 रोजी याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित करून स्वतःप्रत अर्पण करून आहोत. " हे आहे भारतीय संविधान. या संविधानाची काही ठळक वैशिष्ट्ये आहेत .

1. संघीय लोकशाही
2. मूलभूत अधिकार
3. सामाजिक न्याय
4. न्यायालयीन पुनर्विलोकन
5. संघराज्य पद्धती
6. मार्गदर्शक तत्त्वे इ .

भारतीय राज्यघटना ही संघराज्य पद्धतीने लोकशाही जोपासणारी आहे .संविधानाने जनक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारताची ही घटना २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी लिहून पूर्ण केली .आणि २६ जानेवारी १९५० ला संविधान भारतात लागू करण्यात आले भारतीय राज्यघटना लिहिण्यास २ वर्ष ११ महिने आणि १७ दिवस लागले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अतिशय परिश्रमाने राज्यघटना लिहिली त्यात त्यांनी स्वातंत्र्य समता व बंधुता आणि न्याय या तत्त्वांचा समावेश केला.डॉ. बाबासाहेब या आधुनिक बुद्धाने मानवतेच्या कल्याणामाठी आपले संपूर्ण आयुष्य झिजविले आहे. समता, बंधुता, स्वातंत्र्य व न्याय तसेच प्रजा, शील, करुणा, व मैत्री या मूल्यांची राज्यघटनेत बीजे रोवून त्यांनी भारताच्या संविधानाची निर्मिती केली आहे . देशातील जनतेच्या हितामाठी समृद्धीसाठी विकासासाठी नवसमाज व नवभारताचे निर्मिती करण्याकरता मी प्रथमतः भारतीय आणि शेवटी ही भारतीयच आहे. असा महान संदेश या देशाला बाबासाहेबांनी दिला आहे. भारतीय राज्यघटना म्हणजे आपले संविधान हे भारत देशाचा पायाभूत कायदा आहे म्हणूनच 2015 मध्ये डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या १२५ व्या जयंती समारंभाच्या निमित्ताने माननीय पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी २६नोव्हेंबर हा दिवस संविधान दिन म्हणून साजरा केला संविधाना बाबत जनजागृती करण्यासाठी आणि आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रसार करण्याच्या उद्देशाने देशभरात संविधान दिन साजरा केला .भारतीय संविधानाने देशातील प्रत्येक नागरिकाला स्वातंत्र्य भारतात राहण्याचा समान अधिकार दिला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा संविधान निर्मितीमध्ये सर्वात मोठा वाटा आहे. हे संविधान देशातील प्रत्येक नागरिकाला समजावे हे मोठे आव्हानच आहे. बाबासाहेबांना आदरांजली वाहण्याचे प्रतीक म्हणूनही संविधान दिन साजरा केला जातो. भारताचे संविधान एक हस्तलिखित दस्तऐवज आहे .हा जगातील सर्वात मोठ्या हस्तलिखित दस्तऐवजपैकी एक आहे संविधानाची मूळ हस्तलिखित प्रत आजही संसदेच्या पुस्तकालयात उपलब्ध आहे .

भारतीय संविधानाने जी सहा मूलभूत अधिकार प्रदान केले त्यामध्ये -

1. समानतेचा अधिकार
2. स्वातंत्र्याचा अधिकार
3. शोषणाविरोधात अधिकार
4. धार्मिक स्वातंत्र्य
5. संस्कृती आणि शिक्षण

6. घटनात्मक उपाययोजना इत्यादी .

हे अधिकार म्हणजे आपल्या संविधानाचा प्राण आहे. या अधिकाराचा वापर करुन भारतीय नागरिक आपले जीवन जगत आहे.आलेल्या संकटाचा सामना करत आहे, हे केवळ डॉ.बाबासाहेबांच्या संविधानामुळेच शक्य आहे. बाबासाहेबांच्या लोकशाहीचे ध्येय आहे. आणि आपण ते पूर्ण करायला हवे, म्हणूनच म्हणावे वाटते की,

" हे तुझं संविधान आहे , हे माझं संविधान आहे .अरे नादान माणसा, भारतीय संविधान माणसाने फक्त माणसाच्या हितासाठी,लोकशाहीसाठी तयार केले आहे .
याचा आपल्याला अभिमान आहे."

शेती आणि शेतकऱ्यांविषयी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी जे भाकीत केले होते,ते आजही लागू पडते. किंबहुना त्याची गरज तेव्हा पेक्षा जास्त आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले होते की, भारतीय शेती ही आजारी पडली आहे, शेतीसाठी शासनाने पुढाकार घ्यायला हवा. शेतकऱ्यांनी शेतीवरचा भार कमी करण्यासाठी आपल्या मुलांना शिक्षण देऊन उद्योग सुरू करायला हवा .आणि सर्वात महत्त्वाचं शेतीला आपण उद्योगाचा दर्जा दिला पाहिजे. उत्पादनाला आपण उद्योगाचा भाव द्यायला हवा, नाही तर एक दिवस असा येईल की शेतकऱ्याला आत्महत्या करावी लागेल. परंपरागत शेतीची पद्धत बदलली पाहिजे आणि आज तर तेच घडत आहे. वारंवार येणारी नैसर्गिक आपत्ती यामुळे शेतकरी हवालदिल झाले आहे. शेतकरी आत्महत्या करत आहेत. शेतकरी हा उभ्या जगाचा पोशिंदा आहे. भारतीय शेती , व शेतकरी .आत्महत्या हे संविधाना समोरील मोठे आव्हान आहे.

डॉ .बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या स्वप्रातील भारताचे स्पष्ट चित्र आज खरोखरच साकार झाले .परंतु त्यांच्या स्वप्रातील तो भारत अजून प्रगतीपथावर देण्यासाठी भारताचा एक नागरिक म्हणून प्रत्येकाला प्रयत्न करायला हवेत, आणि भारताला प्रगतीच्या यशाच्या शिखरावर घेऊन जायला हवे. मानवाने केलेली प्रगती व आर्थिक प्रगती व त्या बदल्यात त्याने पर्यावरणाला पोहोचलेली हानी,वाढलेली लोकसंख्या व इतर सामाजिक समस्या ही एकविसाव्या शतकात वावरताना भारतासमोर आवासात उभी आहेत.आपल्या देशात कोणत्याही कोपऱ्यात राहणाऱ्या माणसाला स्वतःची प्रगती साधण्याचा हक्क आहे .त्याच्यात ज्ञानावर कामावर कोणाचीही मक्तेदारी नाही .लोकसंख्येच्या या विस्फोट यामुळे या सर्व मानवांना मूलभूत गरजा पुरवणे हे मोठे आव्हानच आहे. अंधश्रद्धा, अज्ञान हे फार मोठे अडथळेच आहेत. एकविसाव्या आज माणसापुढे उभा राहिलेला प्रश्न म्हणजे पर्यावरण होय .माणसाने अविचाराने जंगल तोड तोड केली .वाढते प्रदूषण यामुळे विविध आजारांना तोंड द्यावे लागते.दुष्काळ महापूर भूकंप आरोग्याच्या समस्या आणि आता तर कोरोनासारखी महामारी हे एक मोठे जीवघेणे आव्हानच आहे .परंतु एकविसाव्या शतकातील माणूस आता जागृत झाला आहे.वैद्यकीय क्षेत्रात नित्य नवे शोध लावून तो या आजारावर मात करत आहे.आता तर आपल्या संशोधकांनी माणसांच्या अनुकांचा हे अभ्यास चालवलेला आहे .त्यातून तो माणसाला त्रुटी दूर करण्यास मदत करील .भारतासारखे इतर देशात सुद्धा भ्रष्टाचाराचे एवढे साम्राज्य पसरले आहे की , शिल्लक फायद्यासाठी माणूस दुसऱ्याचे प्राण घेतो .याचे कारण म्हणजे नैतिक मूल्यांची होणारी घसरण होय . त्यामुळे . माणसांचे जगणे असह्य झाले आहे .पण काही क्षणापुरते तेच !!याचे कारण म्हणजे अनेक आपत्तीत इतर कानाकोप-यातून धावत आलेले मदतीचे हात आम्हास देतात की ,या साऱ्या आम्हास न आम्ही पुरत असु . उदा .कोरोनाचे संकट

एकविसाव्या शतकात वावरत असताना जातीयता,धर्मांधता,जातिवाद, आणि द्वेष पसरवणारी विचारधारा व राजकारण वाढत आहे .उदा. नरेंद्र दाभोळकर ,गोविंद पानसरे एम.एम कुलकर्णी ,आणि गौरी लंकेश इत्यादी .आज आपला भारत देश जगातील सर्वश्रेष्ठ देश म्हणून ओळखला जातो .ते केवळ या संविधानामुळेच ... -

ज्या धर्मांध शक्ती पहिल्यापासूनच संविधानाला विरोध करत होत्या. त्या प्रवृत्तीनीच महात्मा गांधीजींचा खून केला. आज ही प्रवृत्ती डोकं वर काढून समाजवादी धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही देशाला कमकुवत करण्याचा प्रयत्न करते. आपण आपले संविधान आपण कुणा देशाला धर्माला नव्हे तर, ते आपण अंगीकृत आणि अनियमित करून स्वतःला स्वयं प्रत अर्पण केलेले आहे. व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची एकता जपणारे हे पुस्तक नव्हे तर, तो आपला आत्मसन्मान आहे. म्हणून म्हणावेसे वाटते की;

"संविधानाचा सन्मान, हाच आपला अभिमान .....

विवेक पसरवू जनाजनात, संविधान जागवू मनामनात .

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या संविधान सभेत भाषणात म्हणाले होते की, माझ्या मते, संविधान कितीही चांगले असो, ते राबविण्याची जबाबदारी ज्यांच्यावर आहे, ते जर प्रामाणिक असतील तर ते चांगले ठरल्याशिवाय राहणार नाही. आणि ते जर अप्रामाणिक ... असतील तर ते वाईट ठरल्याशिवाय राहणार नाही ..... म्हणूनच संविधान दिनाच्या निमित्ताने एक भारतीय नागरिक म्हणून आपण आपले संविधान समजून घेऊ ... ते अधिक चांगल्या पद्धतीने अमलात आणण्यासाठी आपण सारेच कृतिशील राहूया !!

"मिळून सारे देऊन ग्वाही, सक्षम बनवू लोकशाही
समाजाला जागवू या, संविधान रुजवू या ..."

सार्वत्रिक दारिद्र्य जनसमूहाच्या वंचिततेचे वास्तव हे एक मोठे आव्हानच आहे. या आव्हानाचा सामना करण्यासाठी किती कोटी लोक दारिद्र्यरेषेच्या खाली आहेत, याच्या पलीकडे जाऊन विचार करण्याची गरज आहे. आपल्याला हे आव्हान सामुदायिक वंचितता या दृष्टीने विचार करणे गरजेचे आहे. वंचितता म्हणजे समाजातील लोकांची मूलभूत मानवी गरज पूर्ण करण्यासाठी असलेली असमर्थता होय. भारतामध्ये आढळणारे या वंचिततेचे अनेक कंगोरे वास्तवरूप आणि परिणाम असल्याचे मूलभूत मानवी हक्काचा देखिल आभाव आहे. हे सारे महत्वाचे प्रश्न आहे तेच या आव्हानाचे स्वरूप आहे

या आव्हानाला सकारात्मक रीतीने सामोरे जाताना वाईट आतली वाईट वंचितता दूर करण्यासाठी सत्ताधऱ्यांची गरज आहे. जे आपल्याकडे असणारे अधिकचे उत्पन्न एकत्र करून अधिकध्येयवादी पद्धतीने लक्षपूर्वक वापरू शकतील, जनमानस तयार करण्यासाठी काम करण्याची आणि नीती बदलाची जनतेकडून लोकशाहीवादी व प्रागतिक पावले उचलण्याची गरज आहे. या आव्हानाचा सामना करण्यासाठी आपल्याला किती कोटी लोक दारिद्र्यरेषेच्या खाली किंवा जवळपास आहे त याच्या पलीकडे जाऊन विचार करण्याची गरज आहे जगातील इतर कोणत्याही देशापेक्षा आज भारतात दारिद्र्याची झगडणारा सगळ्यात मोठा समाज आहे. इतका मोठा समाज दारिद्र्यात खितपत पडणे, हे निश्चितच अक्षम्य आहे. त्यासाठी सर्वांनी एकत्र येऊन जनमास मानस तयार करणे गरजेचे आहे समूहाने या आव्हानाचा सामना करणे गरजेचे आहे.

' उठ, नागरिका जागे हो, संविधानाचा धागा हो,

वंचितांना देई उभारी, भारतीय संविधान लयभारी '

बाबासाहेबांचे योगदान, भारताचे संविधान.

धर्मनिरपेक्षता, लोकशाही, व भारतीय बहुविधता हे भारतीय संविधानासमोरील मोठे आव्हानच आहे. संविधानाच्या चौकटीत बंदिस्त असलेल्या स्वातंत्र्य भारताने सातत्याने प्रयत्न करून या जातीय वादाला नष्ट करायला हवे होते तसे झाले नाही धर्मनिरपेक्षता ही कानबाह्य झाली आहे हे चुकीचे आहे या धर्मनिरपेक्षतेला वैज्ञानिक जाणिवे व विवेक वादाशिवाय विवेक वादाशिवाय विवेक वादाशिवाय जातिवाद, धार्मिक मूलतत्त्ववाद, धर्मांधता व अतिरेकी पणांच्या विरोधातील लढा यशस्वी होणार नाही. भारतातील धर्मनिरपेक्षता आकर्षित

होण्यासाठी सर्वधर्ममगभाव अवश्यक आहेच .धर्मनिरपेक्षता ही संकल्पना सक्रिय करण्यासाठी दोन मजबूत तत्वांची गरज आहे आपण धर्म जात वंश चांशिकता भाषा लिंग यावरून कुठल्याही प्रकारे भेदभाव करता कामा नये हेच आपल्या संविधानातील वेगवेगळ्या तरतुदीतून व्यक्त केले आहे .

"ना एक धर्म से, ना एक सोच से, ये देश चलता है संविधान से!!"

"स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय 'हात संविधानाचा हेतू हाय'

.उठ, नागरिका, जागा हो, संविधानाचा धागा हो!'

अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि प्रसारमाध्यमांचे स्वातंत्र्य याला अत्यंत महत्त्व आहे .1950 मध्ये भारतीय संविधानाचा स्वीकार केला आणि संविधानाच्या कलम १९ (१) (अ)नुसार नुसार अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हा मूलभूत हक्क मान्यत आला .भारतीय संविधानामध्ये प्रसारमाध्यमांचे स्वातंत्र्य सहजपणे उल्लेख केलेले नाही दुर्दैवाने अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य मोठ्या प्रमाणावर मर्यादित केले गेले .भारतात आज प्रसारमाध्यमांचे स्वातंत्र्य खरेल व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य दडपणाखाली आहे .अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि वृत्तपत्र स्वातंत्र्याच्या कसा कसा संकोच होत आहे .अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि प्रसारमाध्यमांचे स्वातंत्र्य हे मोठे आव्हानच आहे .

एकविसाव्या शतकात चे दुसरे दशक संपत आहे भारतासमोर जनसमूह आजी वंचितता धर्म निरपेक्षता लोकशाही आणि विविधता अभिव्यक्तिस्वातंत्र्य आणि वृत्तपत्र स्वातंत्र्य या आव्हानांना परिणामकारकपणे तोंड देण्यासाठी कामाचे प्रचंड डोंगर आपल्यापुढे उभे आहेत या आव्हानांना वैज्ञानिक पद्धतीने निर्भयपणे आणि परिणामकारकतेने तोंड दिल्याशिवाय आपला देश पुढे पाऊल टाकू शकणार नाही .या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी संघर्ष करण्यासाठी संघटित करणे हाच राष्ट्रीय प्रगतीचा खरा खरा मार्ग होय . आज आपण सविधान स्वीकारलेल्याला 72 वर्ष पूर्ण झाली आहे .आपण आपल्या अग्रणी संविधान निर्मात्यांना कृतज्ञ प्रमाण करून शांतता सदभावना आणि बंधुत्वाच्या भावनेने वर आधारित'एक भारत श्रेष्ठ भारत 'निर्माण करण्याच्या दिशेने राष्ट्राला पुढे घेऊन जाण्याचा आणि घटनात्मक तत्वांचे पालन करण्याविषयी स्वतःला वचनबद्ध ठेवण्याचा संकल्प करायला हवा .आपण आपले नागरिक कर्तव्य आत्मसात करू शकलो आणि त्या अनुरूप आपली कृती व्यवहार करत राहिलो तर हे शतक निश्चितपणे भारताचे शतक असेल आणि म्हणूनच म्हणावेसे वाटते की , ...

' संविधानाची महानता,विविधतेत एकता . . . . '

भारताचे एकच विधान ,संविधान ! सविधान !सविधान !'

सविधान दिनाच्या निमित्ताने संविधान जागृती होणे गरजेचे आहे स्वाधीनता , समानता , बंधुभाव तथा न्याय हे आपल्या संविधानाचे चार आदर्श आहेत .आमचे संविधान अनेक विकसित राष्ट्रांत पेक्षा प्रगत आहे .श्री पुरुष समानता ही आमच्या संविधानाची मुख्य धारा आहे .सरकारने महिला सुरक्षा बाल विकासाकरता आणि कडक , सुधारित कायदे बनवले ,परंतु कायद्याचे रक्षकच महिलांची सुरक्षा धोक्यात आणत आहेत .ज्यांच्यावर अनाथ शोषित बालकांना आधार देण्याचे ,सुधारण्याचे दायित्व ,त्यांच्या हाताखाली आपली मुले सुरक्षित नाही .स्वातंत्र्यानंतरही आपण गरिबी आणि बेकारी या समस्यांनी घेरले आहोत . 'भारतीय महिलेची परिस्थिती ' हे संविधाना समोरील एक मोठे आव्हानच आहे . शहरी भागापेक्षा ग्रामीण भागातील महिलांची परिस्थिती आज एकविसाव्या शतकातही त ही केविलवाणी आहे .मग कसली समानता आणि कसले अधिकार? समाजातील बलात्कार महिलांचा विनयभंग भेदभाव हुंडाबळी ऍसिड अटॅक विवाहित महिलांचा छळ यासारख्या समस्यांचा पूरेपूर असा तोडगा अद्यापही सापडलेला नाही शंभर टक्के प्रशासनामार्फत तोडगा उपाय मिळण्याची अपेक्षा करणे ही निष्फळ ठरेल . .कारण , यासविधान त्यातील तरतुदी कायदे आपणा करता म्हणजेच भारतीय नागरिक करत आहेत त्यातील मूलभूत हक्क कर्तव्याचा आदर तसेच जोपासना करणे हा प्रत्येक भारतीय नागरिकाचा प्रथम धर्म आहे संविधानातील विचारधारेचे आकलन करणे

आणि त्याची अंमलवजावणी करणे हे भारतीय नागरिकांच्या हातात आहे . त्यामुळे समाजातील फक्त स्त्रियांचाच नव्हे तर इतरही समस्यांचे निराकरण करण्याकरिता संविधाना तसेच कायद्यात बदल घडवण्यापेक्षा नितांत आवश्यकता आहे ,भारतीयांच्या विचारधारेतील बदलांची . ! बदल हा , पण तो आपणच घडवून आणला पाहिजे .तुम्ही आणि मी आणि तोच सकारात्मक बदल भारतीय संविधानाची यशोगाथा ठरेल .

भारतीय संविधानात विशेषता महिलांच्या हक्कांचा प्रकृति विचार केलेला दिमून येतो .संविधानाच्या अंमलवजावणीतु नच भारतीय स्त्रियांना समान अधिकार देण्यात आलेले आहेत .परंतु या त्रिधीलिखित अधिकारांचा उपयोग महिलांना किती घेता येतो हा अजूनही अनुत्तरीत प्रश्न आहे .लिखित स्वरूपात का होईना समानतेच्या तत्वांचा अंतर्भाव भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावनेत मूलभूत अधिकार व मूलभूत कर्तव्य महिला हक्क व सशक्त करण्याच्या संदर्भात असंख्य पावले उचलली आहेत त्यासंदर्भात प्रशासनाला आत्मचिंतन करण्याची गरज आहे .भारतीय राज्य घटनेने महिलांना समा न अधिकार दिलेले आहे.

समानता कशाची ? दर्जाची, संधीची

सर्वांना देई दर्जा समान,संविधानाचे काम महान '

संविधान दिनाच्या निमित्ताने भारतीय संविधानाविषयी जाणीव जागृती आणि भारतीय संविधानातील मूलभूत तत्वांचा विद्यार्थ्यांनी जबाबदार सुजाण आणि सुसंस्कृत नागरिक होण्यासाठी आपल्या जीवनात अंगीकार करून संविधानाचा सन्मान करण्याकरता शासनाने २ 3नोव्हेंबर ते 26 नोव्हेंबर या कालावधीत माझे संविधान माझा अभिमान हा उपक्रम राबवण्याचा निर्णय घेतलेला आहे. प्राथमिक ते उच्च माध्यमिक शाळांमधील विद्यार्थी आणि शिक्षकांसाठी विविध शैक्षणिक कार्यक्रम आयोजित करून शाळा विद्यार्थी पालक लोकप्रतिनिधी विविध क्षेत्रातील मान्यवर व समाज यांना सहभागी करून घ्यावे व सकाळी दहा वाजता एकाच वेळी भारतीय संविधानातील उद्देशिकेचे वाचन करण्यात यावे .संविधानाची माहिती व्हावी यासाठी संविधान वर आधारित प्रश्न मंजुपा संविधानिक मूल्य आणि त्याचा शालेय अभ्यासक्रमात समावेश संविधान आणि शिक्षण इत्यादी विषयावर परिसंवाद ,तज्ञांनी प्रबोधनपर व्याख्याने यांचे आयोजन करावे .एवढे जरी केले तरी संविधाना समोरील आव्हाने पेलण्यासाठी मदत होईल .स्वातंत्र्य समता बंधुता न्याय तसेच प्रजा शील करुणा मैत्रीया मूल्यांची बीजराज्यघटनेत रोवून भारताच्या संविधानाची निर्मिती करण्यात आली .देशावर जर काही संकट आले तर सारे भारतीय भेद विसरून एकत्र येतात ही ताकद भारतीय संविधानाने दिली -त्यामुळे देशाचे एकात्मता कायम टिकून आहे.भारतीय संविधानात समोरील आव्हाने पेलण्यासाठी आणि त्यावर उपाययोजना म्हणून भारताला प्रगत राष्ट्र मिळवून द्यावयाचे असेल तर ,भारतातील प्रचंड युवाशक्ती एकदिलाने कामाला लागली पाहिजे .तरच भारतीय संविधानाला बळकटी मिळेल

"संविधान हमारी आन है। तिरंगा हमारी शान है।

हिंदुस्तान हमारी जान है। हिंदुस्तान पे जान हमारी कुर्बान है।

ऐ हम सब की पहचान है।उस को शत शत प्रणाम है।

क्योंकि यह हम सबका अभिमान है। "

धन्यवाद

Chief Editor Dr. R. V. Bhole 'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102	Editor Mr. Shashikant Jadhwar I/C, Principal, Chhatrapati Shivaji Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Osmanabad (MS) India
Executive Editor Dr. Anant Narwade Dr. Raghunath Ghadge Mr. Anil Jagtap	

Editorial Board

Prof. R. J. Varma ,Bhavnagar [Guj] Dr. D. D. Sharma, Shimla [H.P.] Dr. Abhinandan Nagraj, Benglore[K] Dr. Venu Trivedi ,Indore[M.P.] Dr. Chitra Ramanan Navi ,Mumbai[M.S]	guyen Kim Anh, [Hanoi] Virtnam Prof. Andrew Cherepanow, Detroit, Michigan [USA] Prof. S. N. Bharambe, Jalgaon[M.S] Dr. C. V. Rajeshwari, Pottikona [AP] Dr. S. T. Bhukan, Khiroda[M.S]	Dr. R. K. Narkhede, Nanded [M.S] Prof. B. P. Mishra, Aizawal [Mizoram] Prin. L. N. Varma ,Raipur [C. G.] Prin. A. S. Kolhe Bhalod[M.S] Prof.Kaveri Dabholkar Bilaspur [C.G]
--	--	--

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

ISSN: 2230-9578

IMPACT FACTOR: 7.265

Publication Certificate

This certificate is hereby awarded to Prof/Dr./M/s./ Kunda Balasaheb Kavade. A.C.S. College Alkoti Tal-Paner. in recognition of the contribution of paper/article titled” _____

भारतीय संविधानासमोरील आण्हाने व उपाय.

published after blind peer reviewed and editorial process in this journal. The editor wishes him/her a resplendent future.

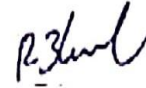
Details of published article /paper as under:

Volume:12 Issue: 23

Month: December 2021

Date: 31/12/2021.

*Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
ISSN-2230-9578.*

Dr. R. V. Bhole

Editor

**Journal of Research and
Development**

ISSN No-2230-9578

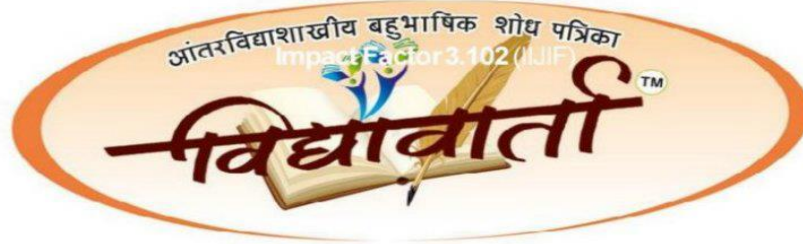
Jalgaon

रयत शिक्षण संस्थेचे,
एस.एम.जोशी कॉलेज, हडपसर, पुणे-२८.
नॅक-ए ग्रेड, संलग्न सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

रयत शिक्षण संस्थेचे,
एस. एम. जोशी कॉलेज, हडपसर, पुणे-२८.
मराठी विभाग आयोजित
आंतरराष्ट्रीय वेबिनार

विषय:मराठीतील १९६०नंतरचे विविध वाङ्मयीन प्रवाह व सद्यःस्थिती

प्राचार्य डॉ. चंद्रकांत खिलारे

प्रमुख संपादक

प्रा.डॉ.राजेंद्र ठाकरे

प्रा.डॉ.अतुल चौरे

सहाय्यक संपादक

प्रा.डॉ.नम्रता मेस्त्री

प्रा.डॉ.संदीप वाकडे

शनिवार दि.११ सप्टेंबर २०२१

❖ **विद्यावार्ता** या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. **न्यायक्षेत्र:बीड**

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Babu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

39) समकालीन स्त्रीवादी कथाकार— आशा बगे (दर्पण—दीर्घकथासंग्रह) डॉ. शीतल मारुती कोरडे, पुणे	200
40) भारतीय स्त्रीवादी साहित्याचे सांस्कृतिक अनुबंध डॉ. चांदोजी सोपान गायकवाड, ता.विक्रमगड	206
41) १९६० नंतरच्या मराठी साहित्यातील ग्रामीण स्त्री चित्रण डॉ. वैशाली शांताराम जाधव, नाशिक	214
42) मराठीतील १९६० नंतरचे दलित वाङ्मयीन प्रवाह व सद्यस्थिती कु. वैशाली रामचंद्र धापोजकर, चंद्रपूर	217
43) भटक्या विमुक्त जमातींच्या आत्मकथनाचा प्रवाह राजकुमार बबन शेलार, जि. पुणे	223
44) ब-बळीचा: आशयाचे विविध आयाम विजय बालघरे, पुणे	226
45) जागतिकीकरण आणि आदिवासी मराठी साहित्य डॉ.कुंदा बाळासाहेब कवडे, जिल्हा अहमदनगर	231
46) ग्रामीण साहित्य संमेलने: स्वरूप आणि उद्देश डॉ. नंदकुमार भाऊसाहेब उदार, जि. अहमदनगर	235
47) कवी नारायण सुर्वे यांच्या सनद या काव्यसंग्रहातून व्यक्त होणाऱ्या जाणिवांचा अभ्यास प्रा. डॉ. लालबा दुमटकर, जि. अमरावती	242
48) गुन्हेगार जाती—जमातीचे वैचारिक लेखनाची सद्यस्थिती डॉ. एम. के. शिंदे, औरंगाबाद	246
49) साठोत्तरी मराठी—कवितेतील आई प्रा.डॉ. विजय रेवजे, सोलापूर	251
50) १९६० नंतरचे आदिवासी मराठी साहित्य प्रा. राजू शंकर शनवार, जि. ठाणे	253
51) साठोत्तरी मराठी वाङ्मय प्रवाह : प्रेरणा व प्रवृत्ती डॉ.संदीप महादेव उल्हाळकर, जि.पुणे	257

कादंबरी वाटते. कैलास आंबुरे या कादंबरीचे मूल्यमापन करताना, 'गाव शेतकरी आणि मानवी मूल्याचा रूहासाचा नकाशा' असं या कादंबरीबद्दल लिहितात. नंदकुमार मोरे यांना ही कादंबरी 'शेतकऱ्यासहित शेतकीची हल्लीची स्थिती', वाटते. महेंद्र कदम यांना ही कादंबरी 'प्रयोगाच्या विविध शक्यता शोधणारी वाटते', तर जोहारकार सुशील धसकटे यांनी या कादंबरीचे मूल्यमापन करताना 'उफरळीत अडकलेल्या कृषीसंस्कृतीची शोकांत गाथा', असे म्हटले आहे. प्रमोद मुनघाटे 'ब-बळीचा गावगाड्याच्या रूहासाची शोकांत पटकथा', असे या कादंबरीचे मूल्यमापन करतात तर मनोहर जाधव हे या कादंबरीबद्दल 'वेगाने घडणाऱ्या मूल्यरूहासाची गोष्ट', असे मूल्यमापन करतात. दत्ता भोलप यांना ही कादंबरी 'कृषी जनसंस्कृतीच्या मूल्यरूहासाची व व्यवस्थेची पुनर्मांडणी', वाटते.

संदर्भ

१. राजन गवस, ब-बळीचा, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, पहिली आवृत्ती, २०१२

२. ब-बळीचाविषयी, शरयू असोलकर, दर्या प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती, २०१५

३. रमेश वरखेडे, ब-बळीचा: विमर्श कादंबरीचा अनोखा प्रयोग, क्रिटिकल इन्क्वायरी युऑस, नाशिक मधून

४. फुले महात्मा, महात्मा फुले समग्र वादमय, पाचवी आवृत्ती १९९१, संपादक धनंजय कीर, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

५. दिगंबर पाध्ये, ब-बळीचा कादंबरीबद्दल, शब्द ऑगस्ट २०१३ मुंबई मधून

□□□

जागतिकीकरण आणि आदिवासी मराठी साहित्य

डॉ.कुंदा बाळासाहेब कवडे

लोकनेते डॉक्टर बाळासाहेब विखे पाटील (पद्मभूषण उपाधीने सन्मानित) प्रवरा ग्रामीण शिक्षणसंस्थेचे' कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय अळकुटी.

तालुका पारनेर, जिल्हा अहमदनगर

*****

जागतिकीकरण म्हणजे स्थानिकवस्तूची किंवा घडामोडींची जागतिक स्तरावर स्थानांतरनाची प्रक्रिया होय. विसाव्या शतकाच्या शब्दकोषानुसार जागतिकीकरण म्हणजे जगभर पसरणे. एकाच वेळी संपूर्ण जगाचा किंवा जगातील सर्व लोकांचा विचार करणे होय. भारतात १९६० च्या सुमारास जागतिकीकरणाला सुरुवात झाली.

जागतिकीकरणाबरोबर उदारीकरण व खाजगीकरण यांचा पण समावेश होतो. यांनाच एकत्रितपणे खा.उ.जा धोरण असे संबोधले जाते. "संजय भास्कर यांच्यामते, मुख्यतः व्यापारासाठी विविध देशांनी एकमेकांना जोडून घेत एकमेकांच्या भूमीत स्वतंत्रपणे व्यापार करण्यासाठीची व्यवस्था निर्माण करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय. जागतिकीकरण हा विषय सर्वांथाने आपल्या चर्चेच्या केंद्रस्थानी राहात आला आहे. हा विषय वगळून आपल्याला नवीन वाड्मयीन, सांस्कृतिक स्थित्यंतराचा विचारच करता येणार नाही कारण सामाजिक, राजकीय आणि साहित्य क्षेत्रासह सर्वच

पर्यावरण या विषयाने प्रभावित झाले आहे. जागतिकीकरणाने आपल्या समग्र आशा सांस्कृतिक आकृतीबंधाला नवा आकार दिल्यामुळे एका नव्या संस्कृतीचा उदय झाला आहे. ही संस्कृती तंत्रज्ञानाने व्यापलेली असल्यामुळे आपले सांस्कृतिक वैविध्य आणि भाषा व साहित्यावर याचा मोठा मोठा परिणाम झाला आहे. या परिणामांची चर्चा या पूर्वी खूप मोठ्या प्रमाणात आणि वेगवेगळ्या माध्यमातून होत आहे. या संदर्भात 'जागतिकीकरणानंतरचे मराठीसाहित्य' हा ग्रंथ महत्त्वाचा वाटतो. या ग्रंथात जागतिकीकरणच्या परिणामांची आणि त्याचबरोबर एकूणच मराठी साहित्यात घडून आलेल्या स्थित्यंतराची चर्चा करण्यात आली आहे.

आज माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या युगात मराठी भाषा देखील ग्लोबल झाली आहे. भारतासारख्या विकसनशील प्रादेशिक देशात विविध जाती धर्म,भाषा,संस्कृती, भिन्नता असल्यामुळे हे आव्हान मोठे स्वरूप धारण करण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. शिक्षण, गुणवत्ता, मुक्तप्रदेश, रोजगाराच्या संधी आणि व्यावसायिक शिक्षण, स्वायत्ततेची जबाबदारी असे अनेक प्रश्न जागतिकीकरणारत उभे असताना मातृभाषेतून शिक्षण घेणे हा प्रश्न उपस्थित झाला आहे. सध्याच्या जागतिकीकरणात आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात मराठी भाषा देखील ग्लोबल झाली आहे. जागतिकीकरणामुळे भाषिक विविधतेला धोका निर्माण झाला आहे. त्यामुळे मराठी भाषेचे तिच्या विविध बोली भाषेचे संवर्धन कसे करावे हा गंभीर प्रश्न निर्माण झाला आहे.

आदिवासी जमात नागर संस्कृतीपासून अलिप्त राहिली डोंगरदर्या खोऱ्यांखचा आश्रय घ्यावा

लागला,त्यामुळे एकूणच आदिवासी जमातीची संस्कृती वेगळी होती . सुसंस्कृत समाजापासून दूर डोंगरजंगलात वास्तव्य होते. त्यामुळे आदिवासींनी स्वतःची जीवन जगण्याची कला स्वतःविकसित केली, म्हणूनच आपण त्यांना निसर्गपूजक असे म्हणतो. आधुनिक काळात जागतिकीकरणच्या रेटखाली घटनेने दिलेल्या आरक्षणामुळे काही नवतरुण शिक्षण घेऊ लागले. शिक्षणाच्या प्रसारामुळे नवे आत्मभान आदिवासींना आले. आदिवासी साहित्य स्वातंत्र्योत्तर कालखंडानंतर उदयास आलेले दिसते. आदिवासी समाजातील नवी पिढी नुकतीच शिकून पुढे येत आहे. आदिवासी जमातीची बोली भाषा स्वतंत्र झाले. शिक्षणामुळे मराठी भाषेला पर्याय नाही म्हणून मराठी भाषेतून शिकत आहे.परंतु बोलीभाषा वेगळी असल्याकारणाने त्यांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे.

आदिवासींचे जीवनविश्व साहित्याभावी असेच काहीसे अंधारलेले आहे . परंतु आज आदिवासी साहित्य वृक्ष हा बहरू फुलारू लागला आहे. आदिवासी साहित्य ही नाममुद्रा आज साहित्य क्षेत्रात सुस्थिर व सन्मानित झाली आहे. स्वयंभू बाण्याचे व स्वयंसिद्ध अस्तित्वाचे वेगळे साहित्य म्हणून ते नावारूपाला आले आहे. शालेय विद्यापीठिय अभ्यास क्षेत्रातही हे साहित्य समाविष्ट झाले आहे ही फार आनंदाची बाब आहे. आदिवासी साहित्याला आता थोडे चांगले दिवस आले आहेत. आदिवासी साहित्याच्या सृष्टीत संशोधकीय दमदार पाऊल ज्यांनी टाकले, त्यांच्या नामावलीत प्राचार्य डॉ. गोविंद गायकी, डॉ. राजेंद्र ठाकरे, डॉ. तुकाराम रोंगटे, पितांबर कोडापे, डॉ. विनोद कुमरे तसेच इतर अभ्यासकही संशोधन करत आहे.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत आदिवासी साहित्याचा विचार करताना आदिमातेचा शोध आणि जागतिक पातळीवरील एकात्म मानव्याचा शोध हे मुद्दे महत्त्वाचे ठरणार आहेत. एकात्मतेची ओढ सर्वच मानवी समूहांना लागलेली आहे अशा परिस्थितीत मानवी संस्कृतीच्या मुळाशी आदिवासी संस्कृती हा मूळ स्रोत असण्याची अभ्यासातून, संशोधनातून पुढे येत आहे. आदिवासी भाषा बोली यांची भाषा कुले जागतिक पातळीवर कदाचित एक वंशाची असल्याचे निष्पन्न होण्याची शक्यता दिसते. या सर्व गोष्टींचा विचार करता आदिवासी मराठी साहित्य हे जागतिक आदिवासी साहित्याच्या तुलनेत कमी कालावधीत झपाट्याने लिहिले जात आहे, त्यामुळे जागतिक साहित्य अभ्यासामध्ये मराठी आदिवासी साहित्य हे पायाभूत ठरत आहे. याचा विचार करता आदिवासी साहित्य बोली भाषेत लिहिले जात असले तरी आदिमातेच्या संवेदनासहित आदिम निसर्गावलंबी भौतिक अवस्थेपासून वैज्ञानिक अंतराळ युगापर्यंत परिवर्तन करण्याची आस आदिवासी साहित्यातील भावविश्वात आढळते आहे. एक प्रकारे वैश्विक संस्कृतीच्या मूलभूत विचारांचा आधार या साहित्याच्या अस्तित्वाला आहे म्हणूनच या साहित्याचे भवितव्य अतिशय प्रगल्भ आणि उदात्त अशा मानवी मूल्यांचे प्रकटीकरण करणारे असे आहे. जागतिकीकरणाच्या झपाट्यात जगातील साहित्य आविष्कार आदिवासी साहित्य हे पारदर्शक ठरण्याची शक्यता वाढली आहे.

विविध जमातीतील आदिवासी साहित्यिकांनी आपापले अनुभवविश्व घेऊन साहित्यविश्वात लिहिते होण्याची गरज आहे. तेव्हा आदिवासी साहित्य अधिकपणे समर्थपणे प्रकटेल, समृद्ध होईल. आपल्या

समृद्ध बोलीचा साज घेऊन समृद्ध लोकशाहीत्याचा बाज घेऊन साहित्यविश्वात अवतरण्याची गरज आहे. आज आदिवासी नवतरूण शिकला आहे. आपले अनुभव तो लिहू लागला आहे. परंतु आज आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या या युगात शिकलेला आदिवासी तरूण मागे पडत आहे. कित्येक विद्यार्थी ऑनलाईन शिक्षणामुळे अडचणीत येत आहे. जर आदिवासी सुशिक्षित युवा वर्गाने या अडचणी सोडवण्यात पुढे येऊन थोडाफार मार्गदर्शन केल्यास ते मौलिक ठरेल. तंत्रज्ञानाची खरी ओळख करण्याची गरज आहे. ज्या काही थोड्या तरुणांना संगणकाचे ज्ञान आहे, अशा तरुणांनी खेडोपाड्यात जाऊन कार्यशाळा घेतली पाहिजे. इंटरनेट सारख्या विविध तंत्रज्ञानाची ओळख समाजाला करून दिली पाहिजे. आज स्मार्टफोनच्या सगळीकडे प्रसार झालेला असला तरी त्याचा वापर संपर्क व करमणुकी करता केला जातो. याचा वापर तेवढ्यापुरता मर्यादित न राहता त्या पुढे जाऊनही इतर काही महत्त्वाची कामे त्यावर होऊ शकतात. आज इंटरनेटवर विविध प्रकारच्या शेतीच्या उत्पादनाची व लागवडीची माहिती उपलब्ध आहे ही माहिती समाजापर्यंत गेली पाहिजे. त्यावर साहित्यनिर्मिती केली पाहिजे. जेणेकरून याचा फायदा आदिवासींना शेतीच्या उत्पादनात वाढ करण्यासाठी होईल.

आदिवासी संस्कृती ही सर्वश्रेष्ठप्राचीन संस्कृती आहे. आदिवासी संस्कृती ही भारतीय संस्कृतीचे मूळ आहे. याचा परिचय आपल्याला आदिवासी साहित्यातून होत आहे संस्कृतीची ओळख समाजाला जर ऑनलाईन पद्धतीने झाली तर, त्याचा फायदा संशोधकांना चांगल्याप्रकारे होईल. लोकगीते, लोकनृत्य, लोकसाहित्य हे आदिवासी साहित्यातून चांगल्या प्रकारे जगासमोर येईल कारण आदिवासी संस्कृती ही प्राचीन संस्कृती आहे. भारतीय

संस्कृतीचे मूळ आहे. ही जगात सर्वश्रेष्ठ संस्कृती आहे याची ओळख समाजाला होईल. चांगली साहित्यनिर्मिती होईल. आदिवासी साहित्य व संस्कृतीची ओळख होईल व जागतिकीकरणात आदिवासी साहित्य तग धरेल. थोडक्यात आजकालच्या या स्मार्टयुगात आदिवासीदेखील स्मार्ट होईल.

आदिवासींचा इतका उज्वल, उदात्त, गौरवशाली सुवर्णाक्षरत लिहून ठेवावा असा दैदिप्यमान इतिहास आहे. जागतिकीकरण हेच मोठे आदिवासी साहित्यापुढे आव्हान आहे. आदिवासींच्या इतिहासाची भारतीय इतिहासात जाणीवपूर्वक उपेक्षा झाली. आज आदिवासींचा गौरवशाली इतिहास उजागर करण्याची मोठी जबाबदारी येऊन पडली आहे. आदिवासींचा गौरवशाली इतिहास आदिवासींच्या साहित्य लेखनाची एक महत्त्वाची प्रेरणा आहे. आदिवासींचा पराक्रमी, सुवर्णशाली इतिहासाचा वारसा आदिवासी समाजाला आहे. हा इतिहास झपाट्याने लिहिला जाण्याची मोठी जबाबदारी आदिवासी विचारवंत व साहित्यिकांवर येऊन पडली आहे. आदिवासींमध्ये विविध जमातीत निर्माण झालेल्या संतांचे कार्यही उपेक्षित राहिले आहे. ते समाजासमोर येण्याची गरज आहे. याची जबाबदारी आदिवासी विचारवंतांवर साहित्यिकांवर आली आहे. आदिवासी संतांचे विचार समाजासमोर येण्याची गरज आहे.

आदिवासी जमातीतील साहित्यिकांनी लिहिते होण्याची गरज आहे. आदिवासी चळवळीचा मुख्य उद्देश म्हणजे अस्मिताजागर, संस्कृतीजागर करणे आहे. आदिवासी साहित्यामध्ये समाज दर्शनाबरोबरच परिवर्तन उपेक्षित आहे. आदिवासींमध्ये अनेक ज्वलंत समस्या आहे. त्या आ बासून उभ्या आहे. कुपोषण, स्थलांतर, विस्थापन, पुनर्वसन, बोगस आदिवासी, धर्मांतर, शासकीय योजनांतील भ्रष्टाचार, नक्षलवाद, आरक्षणावर आक्रमण, संस्कृती विकृतीकरण, स्त्रियांचे होणारे लैंगिक शोषण या सर्व प्रश्नांचे मंडन आदिवासी

साहित्यातून तीव्रतेने होताना दिसते. आदिवासी हे भूमिपुत्र आहेत त्यांच्याकडून जल, जंगल आणि जमीन असे सर्वच हक्क हिरावून घेतले ते त्यांना मिळाले पाहिजे. हा आदिवासी चळवळीचा उद्देश आहे.

भारतावर ज्या ज्या वेळी परकीय आक्रमणे झाली, त्या त्या वेळी येथील आदिवासी जमातींनी त्यांना अत्यंत प्रखरपणे विरोध केला. इस्लामच्या आक्रमणाविरुद्ध लढताना राणी दुर्गावती पासून ते पुंजा भिल्लापर्यंत अनेक आदिवासी शूरवीरांनी आपल्या प्राणाचे बलिदानही दिले. ब्रिटीशांविरुद्ध लढताना आदिवासींनी घज्जून अधिक लहान—मोठे सशस्त्र संघर्ष केले. या संघर्षात अनेक आदिवासी वीर हुतात्मा झाले. आदिवासींचा गौरवशाली इतिहास हा आदिवासी आणि सर्वहारा समाजासमोर येण्याची जबाबदारी जागतिकीकरणात आदिवासी, विचारवंत, साहित्यिक, संशोधक यांच्यापुढे एक मोठे आव्हान आहे, तरच आदिवासी साहित्य जागतिकीकरणात तग धरेल.

संदर्भ :-

‘धरतीअबा’ जनचेतनेचे विद्रोहीरूप(वीर बिरसा मुंडा चरित्र) , प्रा.डॉ.विनायक तुमराम, हरिवंश प्रकाशन, चंद्रपूर २००० पृ .२४ ते २६.

‘स्वातंत्र्यलढ्यातील आदिवासी क्रांतिकारक’डॉ. गोविंद गारे श्री विद्या प्रकाशन, पुणे

ऊलगुलान, भुजंग मेश्राम , तथागत प्रकाशन , कल्याण(पूर्व) प्रथमावृत्ती नोव्हेंबर १९९०

बिरसा मुंडा – विकिपीडिया

क्रांतिसूर्य बिरसा मुंडा – AYUSH |

AdivasiYuva ---

१० वे अखिल भारतीय आदिवासी साहित्य संमेलन, नांदेड दि -२५ व २६ एप्रिल २०१५ .

Date of Publication
01 October 2021

vidyavarta^{TM}

International Multilingual Research Journal

Vidyavarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libilty regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

<http://www.printingarea.blogspot.com>

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IJIF)

आभासी पद्धतीने आयोजित एक दिवसीय
राष्ट्रीय चर्चासत्र

एकविसावे शतक आणि मराठी साहित्य

दिनांक २५ मार्च २०२१

डॉ. एम. के. उमाठे कॉलेज, नागपूर

सेवादल महिला महाविद्यालय, नागपूर

प्रिन्सिपल अरुणराव कलोडे महाविद्यालय, नागपूर

स्व. अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय, नागपूर

अनुक्रमणिका		
1.	एकविसाव्या शतकातील विस्थापितांचे प्रश्न आणि आदिवासी साहित्य डॉ. विशाखा संजय कांबळे	1
2.	एकविसाव्या शतकातील स्त्रीवादी मराठी साहित्य डॉ. विजया जितेन्द्र राऊत	3
3.	नारबा: उध्वस्त ग्रामजीवनाचा लेखाजोखा मांडणारा आनंद यादवांचा एक द्रष्टा प्रतिनिधी प्रा. डॉ. प्रदीप राऊत	6
4.	एकविसाव्या शतकातील कादंबरी विश्व डॉ. सी. शुभांगी परांजपे	9
5.	२१ व्या शतकातील समाजजीवन व मराठी साहित्य प्रा. रश्मी रमेश देसाई	13
6.	एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरी विश्व कु. वैपाली रामचंद्र धापोडकर	17
7.	मराठीतील राजकीय कादंबरी डॉ. सोपानदेव पिसे	21
8.	जागतिकीकरण आणि आदिवासी मराठी साहित्य डॉ. कुंदा वाळासाहेब कवडे	24
9.	एकविसाव्या शतकातील स्त्रीवादी मराठी साहित्य प्रा. संध्या उदयमान शेंडे	27
10.	वदलत्या विश्वाचे मराठी साहित्य जगतावर झालेले परिणाम साधना सुखदेव जाधव	30
11.	धावत्या जगातले दुःख दाखविणारे नाटक: कधी ऐकशील कां रे ? प्रा. गणेश सांगोळकर	33
12.	एकविसाव्या शतकातील मराठी साहित्यातील विविध प्रवाह प्रा. डॉ. चंद्रशेखर सुधकर देवघरे	36
13.	एकविसाव्या शतकातील जनसाहित्य प्रा. मुनेश्वर जमईवार	39
14.	नामदेव कोळी यांची कविता: काळोखाच्या कविता डॉ. गिरीश नारायणराव सपाटे	41
15.	21व्या शतकातील मराठी आदिवासी कादंबरी प्रा. डॉ. बंडू चौधरी	46
16.	21 व्या शतकाला विकासोन्मुख करणारे भारतीय संविधान आणि मराठी साहित्य प्रा. डॉ. अविनाश कृ. मेश्राम	49

जागतिकीकरण आणि आदिवासी मराठी साहित्य

डॉ. कुंदा बाळासाहेब कवडे

कला, याणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय अळकुटी

ता. पारनेर, जि. अहमदनगर

जागतिकीकरण म्हणजे स्थानिक वस्तूची किंवा घडामोडींची जागतिक स्तरावर स्थानांतरनाची प्रक्रिया होय. विसाव्या शतकाच्या शब्दकोशानुसार जागतिकीकरण म्हणजे जगभर पसरणे. एकाच वेळी संपूर्ण जगाचा किंवा जगातील सर्व लोकांचा विचार करणे होय. भारतात १९९० च्या सुमारास जागतिकीकरणाला सुरुवात झाली. जागतिकीकरणाबरोबर उदारीकरण व खाजगीकरण यांचा पण समावेश होतो. यांनाच एकत्रितपणे खा.उ.जा धोरण असे संबोधले जाते. "संजय भास्कर यांच्यामते, मुख्यतः त्या व्यापारासाठी विविध देशांनी एकमेकांना जोडून घेत एकमेकांच्या भूमीत स्वतंत्रपणे व्यापार करण्यासाठीची व्यवस्था निर्माण करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय. जागतिकीकरण हा विषय सर्वार्थाने आपल्या चर्चेच्या केंद्रस्थानी राहता आला आहे. हा विषय वगळून आपल्याला नवीन वाड्मयीन, सांस्कृतिक स्थित्यंतराचा विचारच करता येणार नाही कारण सामाजिक, राजकीय आणि साहित्य क्षेत्रासह सर्वच पर्यावरण या विषयाने प्रभावित झाले आहे. जागतिकीकरणाने आपल्या समग्र आशा सांस्कृतिक आकृतीबंधाला नवा आकार दिल्यामुळे एका नव्या संस्कृतीचा उदय झाला आहे. ही संस्कृती तंत्रज्ञानाने व्यापलेली असल्यामुळे आपले सांस्कृतिक वैविध्य आणि भाषा व साहित्यावर याचा मोठा मोठा परिणाम झाला आहे. या परिणामांची चर्चा या पूर्वी खूप मोठ्या प्रमाणात आणि वेगवेगळ्या माध्यमातून होत आहे. या संदर्भात 'जागतिकीकरणानंतरचे मराठी साहित्य' हा ग्रंथ महत्त्वाचा वाटतो. या ग्रंथात जागतिकीकरणाच्या परिणामांची आणि त्याचबरोबर एकूणच मराठी साहित्यात घडून आलेल्या स्थित्यंतराची चर्चा करण्यात आली आहे.

आज माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या युगात मराठी भाषा देखील ग्लोबल झाली आहे. भारतासारख्या विकसनशील प्रादेशिक देशात विविध जाती धर्म, भाषा, संस्कृती, भिन्नता असल्यामुळे हे आव्हान मोठे स्वरूप धारण करण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. शिक्षण, गुणवत्ता, मुक्तप्रदेश, रोजगाराच्या संधी आणि व्यावसायिक शिक्षण, स्वायत्ततेची जबाबदारी असे अनेक प्रश्न जागतिकीकरणारत

उभे असताना मातृभाषेतून शिक्षण घेणे हा प्रश्न उपस्थित झाला आहे. सध्याच्या जागतिकीकरणात आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात मराठी भाषा देखील ग्लोबल झाली आहे. जागतिकीकरणामुळे भाषिक विविधतेला धोका निर्माण झाला आहे. त्यामुळे मराठी भाषेचे तिच्या विविध बोली भाषेचे संवर्धन कसे करावे हा गंभीर प्रश्न निर्माण झाला आहे.

आदिवासी जमात नागर संस्कृतीपासून अलिप्त राहिली डॉंगरदऱ्या खोऱ्यांचा आश्रय घ्यावा लागला, त्यामुळे एकूणच आदिवासी जमातीची संस्कृती वेगळी होती. सुसंस्कृत समाजापासून दूर डॉंगर जंगलात वास्तव्य होते. त्यामुळे आदिवासींनी स्वतःची जीवन जगण्याची कला स्वतः विकसित केली, म्हणूनच आपण त्यांना निसर्गपूजक असे म्हणतो. आधुनिक काळात जागतिकीकरणाच्या रेट्याखाली घटनेने दिलेल्या आरक्षणांमुळे काही नवतरुण शिक्षण घेऊ लागले. शिक्षणाच्या प्रसारांमुळे नवे आत्मभान आदिवासींना आले. आदिवासी साहित्य स्वातंत्र्योत्तर कालखंडानंतर उदयास आलेले दिसते. आदिवासी समाजातील नवी पिढी नुकतीच शिकून पुढे येत आहे. आदिवासी जमातीची बोली भाषा स्वतंत्र झाले. शिक्षणामुळे मराठी भाषेला पर्याय नाही म्हणून मराठी भाषेतून शिकत आहे. परंतु बोलीभाषा वेगळी असल्याकारणाने त्यांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे.

आदिवासींचे जीवनविश्व साहित्याभावी असेच काहीसे अंधारलेले आहे. परंतु आज आदिवासी साहित्य वृक्ष हा बहुरू फुलारू लागला आहे. आदिवासी साहित्य ही नाममुद्रा आज साहित्य क्षेत्रात सुस्थिर व सन्मानित झाली आहे. स्वयंभू वाण्याचे व स्वयंसिद्ध अस्तित्वाचे वेगळे साहित्य म्हणून ते नावारूपाला आले आहे. शालेय विद्यापीठिय अभ्यास क्षेत्रातही हे साहित्य समाविष्ट झाले आहे ही फार आनंदाची बाब आहे. आदिवासी साहित्याला आता थोडे चांगले दिवस आले आहेत. आदिवासी साहित्याच्या सृष्टीत संशोधकीय दमदार पाऊल ज्यांनी टाकले, त्यांच्या नामावलीत प्राचार्य डॉ. गोविंद गायकी, डॉ. राजेंद्र ठाकरे,

डॉ. तुकाराम रॉंगटे, पितांबर कोडापे, डॉ. विनोद कुमरे तसेच इतर अभ्यासकही संशोधन करत आहे.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत आदिवासी साहित्याचा विचार करताना आदिवातेचा शोध आणि जागतिक पातळीवरील एकात्म मानव्याचा शोध हे मुद्दे महत्वाचे ठरणार आहेत. एकात्मतेची ओढ सर्वच मानवी समूहांना लागलेली आहे अशा परिस्थितीत मानवी संस्कृतीच्या मुळाशी आदिवासी संस्कृती हा मूळ स्रोत असण्याची अभ्यासातून, संशोधनातून पुढे येत आहे. आदिवासी भाषा बोली यांची भाषा कुले जागतिक पातळीवर कदाचित एक वंशाची असल्याचे निष्पन्न होण्याची शक्यता दिसते. या सर्व गोष्टींचा विचार करता आदिवासी मराठी साहित्य हे जागतिक आदिवासी साहित्याच्या तुलनेत कमी कालावधीत झपाट्याने लिहिले जात आहे त्यामुळे जागतिक साहित्य अभ्यासामध्ये मराठी आदिवासी साहित्य हे पायाभूत ठरत आहे. याचा विचार करता आदिवासी साहित्य बोली भाषेत लिहिले जात असले तरी आदिवातेच्या संवेदनासहित आदिम निसर्गावर्तवी भौतिक अवस्थेपासून वैज्ञानिक अंतराळ युगापर्यंत परिवर्तन करण्याची आस आदिवासी साहित्यातील भावविश्वात आढळते आहे. एक प्रकारे वैश्विक संस्कृतीच्या मूलभूत विचारांचा आधार या साहित्याच्या अस्तित्वाला आहे म्हणूनच या साहित्याचे भवितव्य अतिशय प्रगल्भ आणि उदात्त अशा मानवी मूल्यांचे प्रकटीकरण करणारे असे आहे. जागतिकीकरणाच्या झपाट्यात जगातील साहित्य आविष्कार आदिवासी साहित्य हे पारदर्शक ठरण्याची शक्यता वाढली आहे.

विविध जमातीतील आदिवासी साहित्यिकांनी आपापले अनुभवविश्व घेऊन साहित्यविश्वात लिहिते होण्याची गरज आहे. तेंव्हा आदिवासी साहित्य अधिकपणे समर्थपणे प्रकटेल, समृद्ध होईल. आपल्या समृद्ध बोलीचा साज घेऊन समृद्ध लोकशाहीत्याचा बाज घेऊन साहित्यविश्वात अवतरण्याची गरज आहे. आज आदिवासी नवतरुण शिकला आहे. आपले अनुभव तो लिहू लागला आहे. परंतु आज आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या या युगात शिकलेला आदिवासी तरुण मागे पडत आहे. कित्येक विद्यार्थी ऑनलाईन शिक्षणामुळे अडचणीत येत आहे. जर आदिवासी सुशिक्षित युवा वर्गाने या अडचणी सोडवण्यात पुढे येऊन थोडाफार मार्गदर्शन केल्यास ते मौलिक ठरेल. तंत्रज्ञानाची खरी ओळख करण्याची गरज आहे. ज्या काही थोड्या तरुणांना संगणकाचे ज्ञान आहे. अशा तरुणांनी

खेडोपाड्यात जाऊन कार्यशाळा घेतली पाहिजे. इंटरनेट सारख्या विविध तंत्रज्ञानाची ओळख समाजाला करून दिली पाहिजे. आज स्मार्टफोनच्या सगळीकडे प्रसार झालेला असला तरी त्याचा वापर संपर्क व करमणुकी करता केला जातो. याचा वापर तेवढ्यापुरता मर्यादित न राहता त्या पुढे जाऊनही इतर काही महत्वाची कामे त्यावर होऊ शकतात. आज इंटरनेटवर विविध प्रकारच्या शेतीच्या उत्पादनाची व लागवडीची माहिती उपलब्ध आहे ही माहिती समाजापर्यंत गेली पाहिजे. त्यावर साहित्यनिर्मिती केली पाहिजे. जेणेकरून याचा फायदा आदिवासींना शेतीच्या उत्पादनात वाढ करण्यासाठी होईल.

आदिवासी संस्कृती ही सर्वश्रेष्ठ प्राचीन संस्कृती आहे. आदिवासी संस्कृती ही भारतीय संस्कृतीचे मूळ आहे. याचा परिचय आपल्याला आदिवासी साहित्यातून होत आहे संस्कृतीची ओळख समाजाला जर ऑनलाईन पद्धतीने झाली तर, त्याचा फायदा संशोधकांना चांगल्याप्रकारे होईल. लोकगीते, लोकनृत्य, लोकसाहित्य हे आदिवासी साहित्यातून चांगल्या प्रकारे जगासमोर येईल कारण आदिवासी संस्कृती ही प्राचीन संस्कृती आहे. भारतीय संस्कृतीचे मूळ आहे. ही जगात सर्वश्रेष्ठ संस्कृती आहे याची ओळख समाजाला होईल. चांगली साहित्यनिर्मिती होईल. आदिवासी साहित्य व संस्कृतीची ओळख होईल व जागतिकीकरणात आदिवासी साहित्य तग धरेल. थोडक्यात आजकालच्या या स्मार्टयुगात आदिवासीदेखील स्मार्ट होईल.

आदिवासींचा इतका उज्वल, उदात्त, गौरवशाली सुवर्णाक्षरात लिहून ठेवाया असा दैदिप्यमान इतिहास आहे. जागतिकीकरण हेच मोठे आदिवासी साहित्यापुढे आव्हान आहे. आदिवासींच्या इतिहासाची भारतीय इतिहासात जाणीवपूर्वक उपेक्षा झाली. आज आदिवासींचा गौरवशाली इतिहास उजागर करण्याची मोठी जबाबदारी येऊन पडली आहे. आदिवासींचा गौरवशाली इतिहास आदिवासींच्या साहित्य लेखनाची एक महत्वाची प्रेरणा आहे. आदिवासींचा पराक्रमी, सुवर्णशाली इतिहासाचा वारसा आदिवासी समाजाला आहे. हा इतिहास झपाट्याने लिहिला जाण्याची मोठी जबाबदारी आदिवासी विचारवंत व साहित्यिकांवर येऊन पडली आहे. आदिवासींमध्ये विविध जमातीत निर्माण झालेल्या संतांचे कार्यही उपेक्षित राहिले आहे. ते समाजासमोर येण्याची गरज आहे. याची जबाबदारी आदिवासी विचारवंतांवर साहित्यिकांवर आली आहे.

आदिवासी संतांचे विचार समाजासमोर येण्याची गरज आहे.

आदिवासी जमातीतील साहित्यिकांनी लिहिलेले होण्याची गरज आहे. आदिवासी चळवळीचा मुख्य उद्देश म्हणजे अस्मिताजागर, संस्कृतीजागर करणे आहे. आदिवासी साहित्यामध्ये समाज दर्शनाबरोबरच परिवर्तन उपेक्षित आहे. आदिवासींमध्ये अनेक ज्वलंत समस्या आहे. त्या आ वासून उभ्या आहे. कुपोषण, स्थलांतर, विस्थापन, पुनर्वसन, बोगस आदिवासी, धर्मांतर, शासकीय योजनांतील भ्रष्टाचार, नक्षलवाद, आरक्षणावर आक्रमण, संस्कृती विकृतीकरण, स्त्रियांचे होणारे लैंगिक शोषण या सर्व प्रश्नांचे मंडन आदिवासी साहित्यातून तीव्रतेने होताना दिसते. आदिवासी हे भूमिपुत्र आहेत त्यांच्याकडून जल, जंगल आणि जमीन असे सर्वच हक्क हिरावून घेतले ते त्यांना मिळाले पाहिजे. हा आदिवासी चळवळीचा उद्देश आहे. भारतावर ज्या ज्या वेळी परकीय आक्रमणे झाली, त्या त्या वेळी येथील आदिवासी जमातींनी त्यांना अत्यंत प्रखरपणे विरोध केला. इस्लामच्या आक्रमणाविरुद्ध लढताना राणी दुर्गावती पासून ते पुंजा भिल्लापर्यंत अनेक आदिवासी शूरवीरांनी आपल्या प्राणाचे बलिदानही दिले. ब्रिटीशांविरुद्ध लढताना आदिवासींनी १०० हून अधिक

लहान-मोठे सशस्त्र संघर्ष केले. या संघर्षात अनेक आदिवासी वीर हुतात्मा झाले. आदिवासींचा गौरवशाली इतिहास हा आदिवासी आणि सर्वहारा समाजासमोर येण्याची जबाबदारी जागतिकीकरणात आदिवासी, विचारवंत, साहित्यिक, संशोधक यांच्यापुढे एक मोठे आव्हान आहे. तरच आदिवासी साहित्य जागतिकीकरणात तग धरेल.

संदर्भ

- धरतीअवा' जनचेतनेचे विद्रोही रूप (वीर विरसा मुंडा चरित्र), प्रा.डॉ.विनायक तुमराम, हरिवंश प्रकाशन, चंद्रपूर २००० पृ .२४ ते २६.
- स्वातंत्र्य लढ्यातील आदिवासी क्रांतिकारक' डॉ. गोविंद गारे, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे
- ऊलगुलान, भुजंग मेश्राम, तथागत प्रकाशन, कल्याण (पूर्व) प्रथमावृत्ती नोव्हेंबर १९९०
- विरसा मुंडा - विकिपीडिया
- क्रांतिसूर्य विरसा मुंडा - AYUSH | Adivasi Yuva
- १० वे अखिल भारतीय आदिवासी साहित्य संमेलन, नांदेड दि -२५ व २६ एप्रिल २०१५

डॉ. एम. के. उमाठे कॉलेज, नागपूर

सेवादल महिला महाविद्यालय, नागपूर

प्राचार्य अरुणराव कलोडे
महाविद्यालय, नागपूर

अण्णासाहेब गुंडेवार कॉलेज, नागपूर

यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित एकदिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र

● प्रमाणपत्र ●

प्रमाणित करण्यात येते की, दिनांक २५ ऑगस्ट २०२१ रोजी "एकविसावे शतक आणि मराठी साहित्य" या महत्त्वपूर्ण विषयावर आभासी पद्धतीने राष्ट्रीय चर्चासत्रात डॉ. कुंदा बाळासाहेब कवडे यांनी जागतिकीकरण आणि आदिवासी मराठी साहित्य या विषयावर शोधनिबंध सादर केला. करिता सन्मानपूर्वक प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

डॉ. डी. व्ही. नाईक
प्राचार्य
डॉ. एम. के. उमाठे कॉलेज,
नागपूर

डॉ. डी. आर. सातपुते
प्राचार्य
प्राचार्य अरुणराव कलोडे महाविद्यालय,
नागपूर

डॉ. प्रवीण चरडे
प्राचार्य
सेवादल महिला महाविद्यालय
नागपूर

डॉ. गजाजन पाटील
प्राचार्य
अण्णासाहेब गुंडेवार कॉलेज
नागपूर

डॉ. प्रीती उमाठे
मराठी विभागप्रमुख

डॉ. मनोहर नाईक
मराठी विभागप्रमुख

डॉ. सुशील मेश्राम
मराठी विभागप्रमुख

डॉ. भगवान नन्नावरे
मराठी विभागप्रमुख

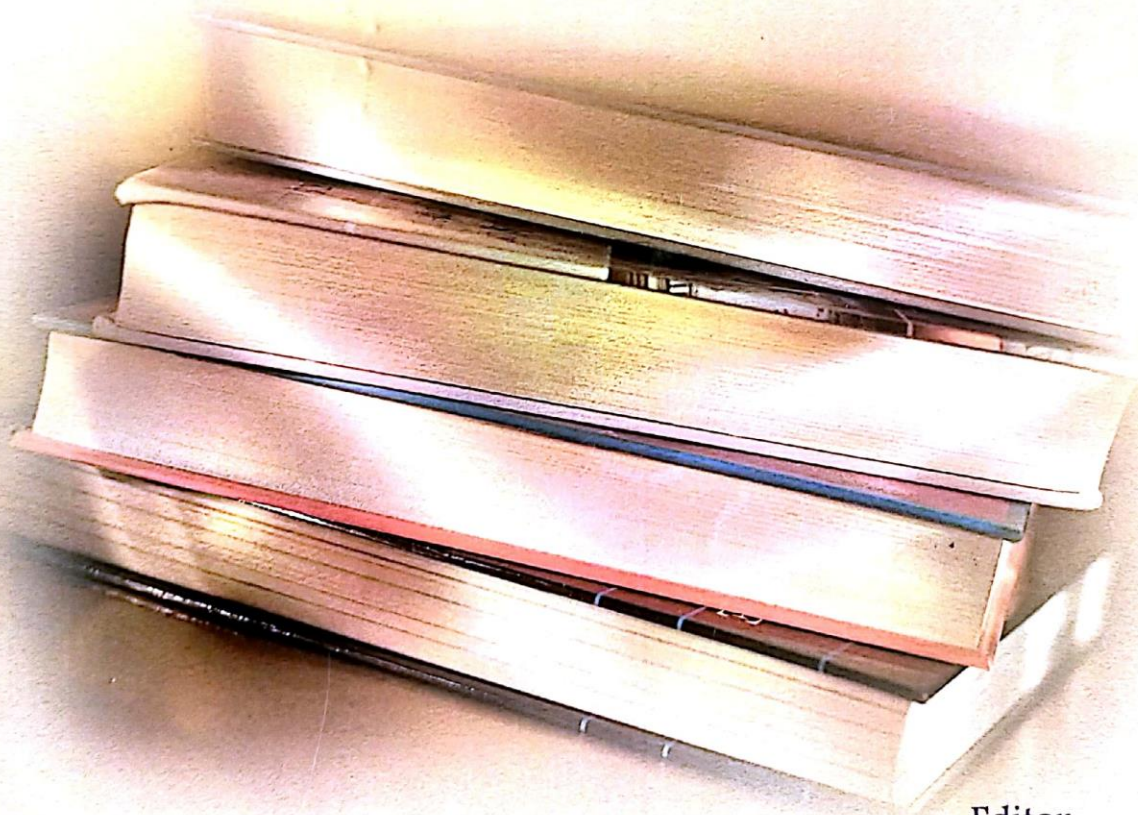

ISSN 2394-5303

Issue-81, Vol-03 October 2021

PRINTING AREA®

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Editor

Dr.Bapu G.Gholap

www.vidyawarta.com

13) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे समाजप्रबोधन कार्य कु. शिवरानी गणपत धनगे & प्रा.डॉ. संतोष कडूबा चव्हाण, औरंगाबाद	61
14) भौगोलिक प्रदेशांचे तुलनात्मक पद्धतीने अध्यापन – एक अभ्यास डॉ. गायकवाड धनश्री मधुकर, पुणे	63
15) भारत आणि निःशस्त्रीकरण : १९४७-६४ शुभांगी शेषराव जाधव, औरंगाबाद	66
16) हवामान बदल ही एक गंभीर समस्या : चिकित्सक अभ्यास रजनीकांत तुकाराम करडे	68
17) MOOCs निरंतर शिक्षणाची नवी पहाट श्री खर्जुले नामदेव रखमाजी & श्री दरंदले आदिनाथ गोपीनाथ	70
18) गांधीजींची स्वराज्य व सत्याग्रहाची संकल्पना डॉ. पंडित महादेव लावंड, बार्शी	75
19) अनुसूचित जाती – अनुसूचित जमातीतील विवाहित महिलांना उच्च शिक्षणात ... मोरे चित्रलेखा विठ्ठलराव, नांदेड	76
20) महात्मा गांधीजींच्या विचारात स्त्रियांचे स्थान डॉ. विनोद मारोतराव मुडे, जिल्हा – वर्धा	79
21) महात्मा गांधी तत्वज्ञान केंद्र, धुळे स्थापना व कार्य : एक अभ्यास भुषण हिम्मत हालोरे, जि. धुळे	83
22) 'रामोशी समाजाचा नेता' उमाजी नाईक डॉ. अमोल प्रकाश पाटील, धुळे	85
23) सरदार वल्लभभाई पटेल व महात्मा गांधी प्रा.डॉ. संभाजी संतोष पाटील & प्रा. कृष्णा नंदन्या वसावे, जि. धुळे	88
24) समाज प्रबोधन आणि मराठी साहित्य परस्पर संबंध प्रा. श्रीमती स्वाती रमेश फापाळे, जि. अहमदनगर	91
25) आगरा स्थित "ताजमहल" की पच्चीकारी कला प्रो.डॉ.रश्मि जोशी & आकांक्षा, भोपाल म.प्र.	94

टिकून राहिली होती असे दिसून येते.

३. महात्मा गांधी आणि सरदार पटेल यांच्यातील संबंध अत्यंत घनिष्ठ होते हे त्यांचे लेखन, पत्रव्यवहार, विचार, भाषणे यावरून लक्षात येते.

४. भारतीय स्वातंत्र्यानंतरही सरदार पटेलानी आपला प्रभाव टिकवून ठेवला. त्यांनी कधीही कोणत्याही पदाचा मोह धरला नाही, वयाने आणि अनुभवाने लहान असलेल्या पंडीत नेहरूंच्या हाताखाली त्यांनी काम केले तेही मनापासून. कारण होते पटेल यांच्या मनात गांधीविषयीचे प्रेम आदर आणि श्रद्धा.

५. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात विविध स्तरावर विविध क्रांतिकारी, राजकीय नेते, सामाजिक सुधारणांचे प्रणेते, प्रखर विचारवंत, कृतिशील कार्यकर्ते धार्मिक व आध्यात्मिक नेते व प्रमुख व्यक्ती अशा विभिन्न क्षेत्रात कार्यरत असणारे सर्वच महत्तम व्यक्तींचे योगदान मोठ्या स्तरावर दिसून येते.

६. भारतीय इतिहासात महात्मा गांधी आणि सरदार पटेल यांच्या संबंधावर आणि सहकार्यात्मक भूमिकेवर सतत चिंतन आणि चर्चा होत राहिली आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) जनक सिंह मीना, २०२०, सरदार पटेल : व्यक्तित्व, विचार एवं राष्ट्र निर्माण, वाणी प्रकाशन, नयी दिल्ली, पृ. क्र. १३३

२) पट्टाभी सीतारमैया, सचमुच एक सरदार पटेल, अभिनंदन ग्रंथ, पृ. क्र. ०९

३) कुमार रवीन्द्र, सरदार वल्लभभाई पटेल के सामाजिक व राजनितिक विचार, मित्तल पब्लिकेशन्स, नयी दिल्ली, १९९१, पृ. क्र. १६९

४) पारीख नरहरी - सरदार वल्लभभाई, भाग -२, पृ. क्र. ५६६

५) गाँधी राजमोहन, पटेल - ए लाईक, नवजीवन पब्लिकेशन्स - अहमदाबाद, १९९०, पृ. क्र. ३५०

६) मेहरोत्रा एन.सी. (डॉ.) एवं कपूर रंजना (डॉ.), सरदार वल्लभभाई पटेल व्यक्तित्व एवं विचार, आत्माराम एवं सन्स पब्लिकेशन्स, लखनऊ - २०१२, पृ. क्र. २०३

७) जोशी दिनकर (अनुवाद-शालीग्राम सुषमा), महामानव सरदार पटेल, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे - २०१७, पृ. क्र. ४९

८) पाटील एस. के., महान निर्णयात्मक व्यक्ति, पटेल अभिनंदन ग्रंथ, पृ. क्र. ०१

९) बलराज कृष्णा (अनुवाद - दातार भगवान), सरदार वल्लभभाई पटेल : भारताचा पोलादी पुरूष, रोहन प्रकाशन, पुणे - २०१८, पृ. क्र. १७

24

समाज प्रबोधन आणि मराठी साहित्य परस्पर संबंध

प्रा. श्रीमती स्वाती रमेश फापाळे

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय अळकुटी,
ता. पारनेर, जि. अहमदनगर

*****

प्रस्तावना

समाज प्रबोधन आणि मराठी साहित्य यातील परस्परसंबंध सादर करताना समाज मनाचे प्रतिबिंब त्यामध्ये सादर होते. समाज जीवनाचे प्रतिबिंब साहित्यावर उमटलेले असते. साहित्य हाच समाजजीवनाचा आरसा असतो, त्यातून समाजाचा चेहरा दिसणे स्वाभाविक आहे. साहित्य प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे समाजावर काही संस्कार करित असते. कधी ते ऐकीव स्वरूपाचे मौखिक स्वरूपाचे असते. अगदी माणसाच्या बालपणापासून घडत असते. मग ते साहित्य धार्मिक, सामाजिक, राजकीय, वैचारिक स्वरूपाचे बसू शकते. म्हणजेच साहित्य आणि समाज यांचा परस्परसंबंध हा एक अद्वैत असेच आहे. साहित्यामुळे समाज घडतो. पण हे साहित्य समाजाचेच देणं असते आणि त्यातूनच समाज प्रबोधनाचे काम करत असते.

समाज प्रबोधनात समाजाचा अनुबंध हा त्या समाजाशी असतो. कारण साहित्याचा मूलाधार हा समाज आणि त्यातील मानवी जीवनाशी निगडित असतो. समाज जीवनाला वगळून साहित्याची निर्मिती करणे म्हणजे हवेत फुगे उडविण्यासारखे आहे. जे की कधीही, कोणत्याही क्षणाला फुटून संपणार आहे. कोणतीही चांगली, दर्जेदार साहित्यकृती ही नुसत्या कल्पनेवर निर्माण करता येते नाही. तर त्यासाठी साहित्य कृतीचा गाभा किंवा केंद्र हा माणूस हाच असतो. साहित्य अनेक चौकटी मोडणारे प्रभावी हत्यार आहे. म्हणून साहित्यातून समाजाचा अंतःस्वर उमटला पाहिजे.

समाजाचे वैचारिक, मानसिक, सांस्कृतिक पोषण करण्याचे कार्य साहित्यातून होत असते. समाजाचे सर्वांगीण पोषण करणे. सामाजिक संवेदना टिकविण्याचे कार्य साहित्य करित नसेल तर त्याचे मूल्य शून्य मानले जाते. जीवनातील रुक्षता, भयावहता कमी करून आनंदाचा झरा निर्माण करणे हे जसे साहित्याचे प्रयोजन आहे, तसेच मानवतेच्या उध्वारासाठी सामाजिक चेतना निर्माण करणे हेही साहित्याने करणे आवश्यक असते. त्यातूनच साहित्य आणि समाज यांचा परस्पर संबंध स्पष्ट होत असतो.

साहित्य आणि समाज प्रबोधन संबंध

साहित्य आणि संस्कृती यांचा अनोन्य संबंध असून साहित्य हा एक मानवी मनबुद्धीचा पर्यायाने समाजाचा, संस्कृतीचा अविष्कार आहे. असे दु.का. संत म्हणतात. साहित्याचे मूल्य समाजातील एक सर्जनशील कृती आणि एक स्वतंत्र कला निर्मिती असते. एक सर्जनशील कृती म्हणून साहित्याचा विचार करताना केवळ वाङ्मयाने संदर्भात विचार करून चालत नाही तर ती कलाकृती ज्या समाजात घडली त्याचा विचारही अपरिहार्य ठरतो. समाजजीवनाच्या विविध अंगांचे दर्शन होत असते. साहित्य हे समाज जीवनाला समश्र्दी आणते. समाज जीवनाच्या अभ्यासासाठी साहित्य आणि समाज प्रबोधन यांच्या अभ्यास पद्धतीचा वापर केला जातो.

समाज प्रबोधन आणि मराठी साहित्य यांतील परस्परसंबंध स्पष्ट करताना तेन म्हणतो, साहित्यकृती कोणतीही घेतली तरी ती केवळ कल्पनांचा खेळ किंवा उद्दयती मेंदुतून निघालेली एक क्षणिक लहर असत नाही. ती लिहिणारा साहित्यक या समाजात वावरता, त्यासमाजाचा, देशाचा, इतिहासाचा तो लेखक, त्या काळात जगला त्या काळातील गुणधर्मांचा एकसमवाय करून त्याच्या कृतीवर परिणाम होत असतो. साहित्यकृती ही एक दृश्य वस्तू आहे. साहित्य कृतीच्या मागच्या लेखक मनाचा मागोवा त्याच्या कृतीवरून आपण घेऊ शकतो. साहित्यकृतीच्या मांडणीवरून, रचनेवरून व्यवस्थापनावरून त्या समाजाच्या मनाचा आपल्याला अवबोध होतो.

साहित्य आणि समाज यातील प्रबोधनानुसार

यांचा संबंध अभ्यासताना विविध गोष्टींचा उल्लेख केला जातो.

- साहित्याचा समाजावर होणारा परिणाम
- साहित्य आणि समाज प्रबोधन यांचा संबंध
- साहित्याचे स्थान व व्याप्ती
- साहित्याच्या संदर्भात प्रश्न लेखकाची मर्यादा
- साहित्य हे सामाजिकतेचा दस्तऐवज याचा शास्त्रीय, सर्वेक्षण, प्रश्नावली यांद्वारे मांडण्याची पद्धती तंत्र.
- मराठी साहित्य आणि समाजप्रबोधन पद्धती

समाजाचा साहित्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण लेखकाला दिलेल्या स्वातंत्र्याच्या मर्यादा त्याला दिशेला प्रतिसाद, मान्यता बौद्धिक संकल्पना ह्या विषयाचे संदर्भ साहित्य आणि समाजयांच्यातील संबंध उलगडण्यासाठी आवश्यक असते.

साहित्य समाज सापेक्ष व्यक्तिमत्त्वाचा अविष्कार असतो. साहित्यात लेखकाच्या भावनात्मक प्रतिक्रियांना महत्व असल्याने प्रत्येक साहित्यकृती महत्त्वाची बनत असते. लेखकाच्या निष्ठेतून ती साहित्यकृती जीवंत व परिणामकारक होऊन सामाजिक प्रबोधन घडून आणत असते. साहित्य आणि समाज यांच्यातील परस्पर संबंधाचा अनुबंध हा वेगवेगळ्या साहित्यकारांच्या लेखातून आपल्याला अभ्यासाला मिळतो.

साहित्याच्या निर्मितीमागील व्यक्तिमत्व सामाजिक घटकाशी संबंधित असते. साहित्यातील सामाजिकता व्यक्तिमत्त्वाची असते व ती अपरिहार्य असते. साहित्याचे मूल्यमापन समाजातून होत असते. लेखक हा समाजाचा घटक असतो. परिणामी त्याचे साहित्यही सामाजिक प्रतिक्रियात्मक परिणाम असते. **साहित्य आणि सामाजिक प्रबोधन परिस्थिती**

साहित्य हे सामाजिक परिस्थितीचे अपत्य मानले जाते. साहित्यनिर्मितीची मुळे समाजात रुजलली आहे. तसेच साहित्यकाची जडणघडण होण्यास सामाजिक परिस्थिती, परंपरा कारणीभूत असतात. साहित्य आणि सामाजिक परिस्थिती यांच्यातील संबंधाचे विवेचन करताना

अंजली सोमाण म्हणतात, साहित्यकृती ही प्रतिमेची निर्मिती असते आणि स्वःताची वैशिष्ट्ये पूर्णता: ती जपत असते. पण त्याचवेळी ज्या काळात व ज्या परिस्थितीत ती निर्माण होते, त्या परिस्थितीचा प्रभाव व मर्यादा पूर्णपणे ओलांडू शकत नाही, हे मान्यच करावे लागते. साहित्यकृती एकदा निर्माण झाली की, तिच्यावर त्या काळाचा, परिस्थितीचा स्पष्ट, अस्पष्ट असा ठसा उमटलेलाच असतो.

साहित्य हे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक स्थित्यंतरापासून दूर राहू शकत नाही. या क्षेत्रातील बदलाचा परिणाम साहित्याचा आशय अभिव्यक्ती आकृती बंधावर होत असतो. कोणत्याही काळातील कलाकृती घेतल्यास तिच्यामध्ये निर्मात्याची प्रकृती त्या काळात त्या निर्मितीक्षेत्रात सिद्ध झालेले कर्तृत्व, उत्साह, अंतर्भाव झालेला दिसतो.

साहित्य आणि सामाजिक परिस्थिती याविषयी सांगताना गायकवाड सांगतात, साहित्यावर समकालीन परिस्थितीचा प्रभाव असतो. तर सावरकर सांगतात, साहित्य हे जीवनाचे एक उपांग असून समाज जीवनाचे चित्रण साहित्यातून यायला हवे. मराठी साहित्याच्या इतिहासाचे अवलोकन केल्यास संत काळातील धार्मिक आंदोलन एकनाथकालीन भाषिक संघर्ष, रामदास कालीन चळवळ २० व्या शतकातील राजकीय आंदोलन तसेच १९६० नंतर उदयास आलेल्या ग्रामीण, आदिवासी, स्त्रीवादी साहित्याची भाषा, आशय यांचा मानवी अभिव्यक्तीवर परिणाम झालेला दिसतो.

साहित्यावर सामाजिक परिस्थितीचा ठसा उमटत असतो. समकालीन परिस्थितीच्या अनुषंगाने साहित्याचे विषय, आशय अभिव्यक्ती यांवर परिणाम होत असतो. साहित्य निर्मितीमधील आणि साहित्य व्यवहारातील 'समाज' हा अत्यंत महत्वाचा घटक असतो.

साहित्याचा सामाजिक दृष्टीने अभ्यास करण्याच्या संदर्भातील मुलगायी स्वरुपाची मांडणी करणारा हा भालचंद्र नेमाडे यांचा 'साहित्याचे समाज शास्त्र' या लेखाचा निर्देश करता येईल. नेमाडे म्हणतात, साहित्यिकाच्या मनातील वैयक्तिक भावद्रव्यही समाजातल्या जनमानसाच्या अबोध मनाचाच एक भाग असून त्याचे अस्तित्व निव्वळ व्यक्तीवादी नसते.

समारोप

साहित्य एक सामाजिक संस्था आहे. ती समाजाने निर्माण केलेल्या भांगेला आपले माध्यम म्हणून वापरत असते. तसेच साहित्य हे एक सामाजिक कार्य आहे. साहित्य ही समाजप्रबोधन घडविण्याचे कार्य करत असते. समाजातूनच साहित्याची प्रतिमा उमटत असते.

निष्कर्ष

साहित्य आणि समाज यांच्यातील संबंध स्पष्ट होताना समाज हा साहित्याचा अंत्यत महत्वाचा घटक आहे. साहित्यावर निर्माण झालेले प्रश्न हे समाजातूनच सुटू शकतात, सामाजिकता लेखकाचे मनोविश्व नियंत्रित करते. यांसारख्या प्रश्नाचे उत्तर हे समाज प्रबोधन व मराठी साहित्य यांच्या परस्परसंबंधातून स्पष्ट होईल.

संदर्भ ग्रंथ

- साहित्याचे समाजशास्त्र — डॉ. भालचंद्र नेमाडे
- साहित्य व समाज — रा. ग. जाधव
- साहित्य आणि संस्कृती — दु. का. संत
- साहित्य आणि समाज — डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले
- साहित्य व समाज प्रबोधन — विकीपिडीया
- समाज, संस्कृती आणि साहित्य — वसंत पळशीकर

□□□

Pay U Money
Online/Net Banking
Debit Card/Credit Card

PAYTM
Payment Accepted here
7588057695
9850203295

BHIM APP
Mobile Application
Online/Net Banking

SBI BUDDY
9850203295

Indexed

Edit By

Dr. Gholap Babu Ganpat
Parli Vajinath, Dist. Beed 431 515
(Maharashtra, India)
Cell : +91 75 88 05 76 95

Publisher & Owner

Archana Rajendra Ghodke
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At. Post. Limbaganesh, Tq. Dist. Beed-431 126
(Maharashtra) Mob. 09850203295
E-mail: vidyawarta@gmail.com
www.vidyawarta.com

₹ 400/-

ISSN 2394-5303

www.vidyawarta.com

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSUE No- (CCCXVIII) 318 (B)

ISSN-2278-9308

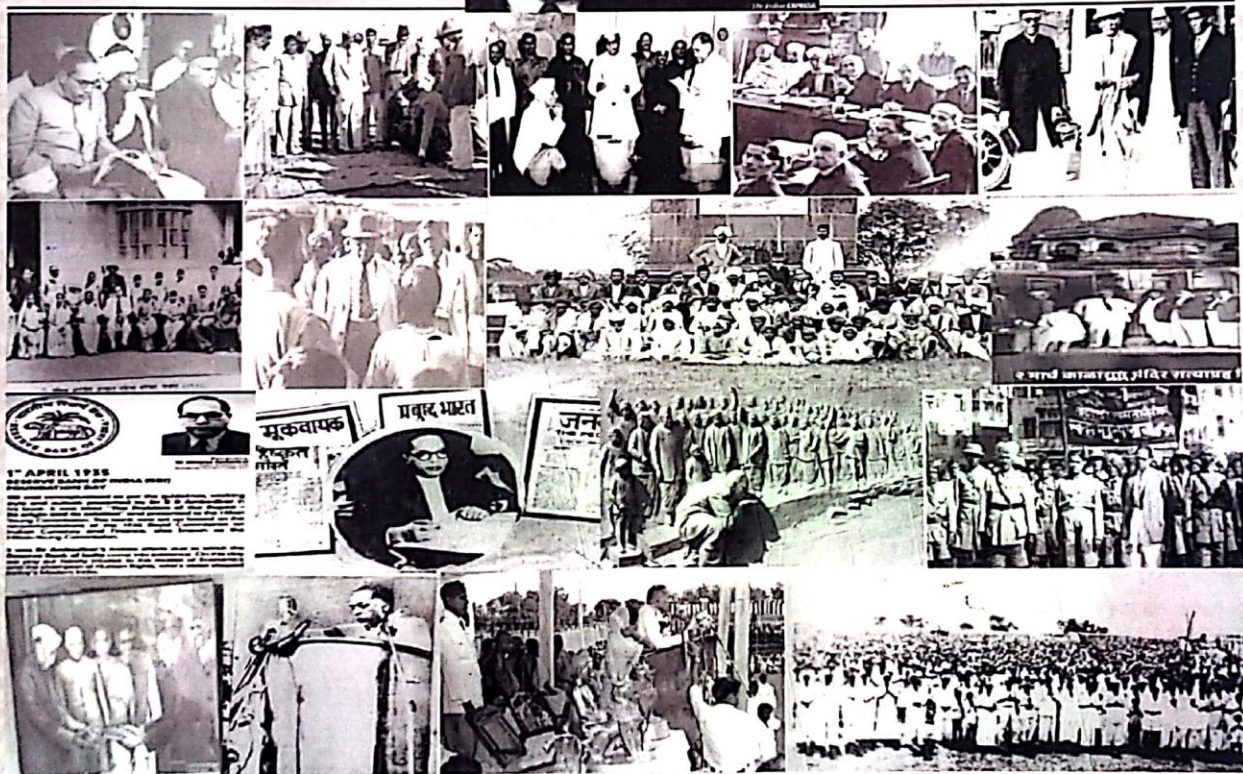
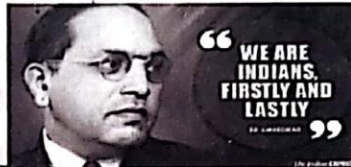
September-2021

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Thoughts and Works of Dr. Babasaheb Ambedkar

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director

Editor
Dr. Pramod S. Meshram
I/c Principal,

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

41	Role Of Educational Thought Of Dr. Babasaheb Ambedkar In 21 St Century Dr.Golhar Anuradha Sandip	171
42	Dr. Babasaheb Ambedkar- An Unique and Ideal Soul of India Dr. Ashok Gangaram Sabne	173
43	Dr.Babasaheb And Fight Against Untouchability Assi Prof.Pradeep Hanmant Nikam	178
44	Dr.BabasahebAmbedkar as a Best Reader: An Overview Mr.Manohar Ramulu Kondagurle	180
45	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे जलव्यवस्थापनातील योगदान डॉ. मनिषा शिवाजी पाटील	184
46	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर आणि परिणाम श्री. मधुकर रामचंद्र काळबागे /श्री. सुखदेव विष्णू कोल्हे	190
47	महाराष्ट्रातील दलित चळवळीची सद्यस्थिती प्रा. डॉ. कैलास सोनवणे	193
48	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार व कार्य प्रा. हनुमंत भारत सरतापे	198
49	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे लोकशाहीसंबंधी कार्य व विचार दिपाली वैजनाथ आदोडे	201
50	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर आणि मातंग समाज डॉ. डी. ए. मोरे	206
51	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार व कार्य भागवत भास्करराव पाटील	212
52	मराठी कवितेतील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे चित्रण डॉ. बळवंत मगदूम	216
53	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अर्थशास्त्रीय योगदान प्रा. बी. ए. कश्यप	219
54	राष्ट्रवाद व डॉ.आंबेडकर डॉ.अरूण ल.मोहिते	225
55	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची महिलांविषयक कार्याची सामाजिक चिकित्सा अनुपमा भास्कर मोरे	228
56	डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री उद्धार विषयक कार्य डॉ. सुरेश विठ्ठलराव पाथरकर	232
57	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार आणि कार्य प्रा. श्रीमती स्वाती रमेश फापाळे	236
58	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य अजित जयराम जाधव	238
59	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा साहित्यावरील प्रभाव (कवितेच्या संदर्भात) प्रा. सुनिता दत्तात्रय दळवी	241
60	नारायण सुर्वे यांच्या कामगारविषयक कवितेवर दिसून येणारा डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा प्रभाव डॉ. परमेश्वर महादेव पाटील	247
61	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार व कार्य डॉ. राजशेखर हिरेमठ	250

**डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार आणि कार्य
प्रा. श्रीमती स्वाती रमेश फापाळे**

मराठी विभाग कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अळकुटी, ता. पारनेर,
जि. अहमदनगर

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर तथा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (४ एप्रिल १८८१ ते डिसेंबर १९५६) हे भारतीय न्यायशास्त्रज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ, राजनीतिज्ञ, तत्वज्ञ आणि समाजसुधारक होते. त्यांना दलित बौध्द चळवळीला प्रेरणा दिली आणि अस्पृश्य (दलित) लोकांविरुद्ध होणारा सामाजिक भेदभाव नष्ट करण्यासाठी चळवळ उभारली, तसेच महिलांच्या आणि कामगारांच्या हक्कांचे समर्थन केले ते ब्रिटिश भारताचे मजूरमंत्री, स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदेमंत्री, भारतीय संविधानाचे शिल्पकार, भारतीय बौध्द धर्माचे पुनरुज्जीवक होते. देशाच्या विविध क्षेत्रात दिलेल्या योगदानामुळे त्याला 'आधुनिक भारताचे शिल्पकार' किंवा आधुनिक भारताचे निर्माते असेही म्हणतात.

बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कोलंबिया विद्यापीठ आणि लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स या शिक्षण संस्थामधून अर्थशास्त्र विषयात पीएच.डी पदव्या मिळविल्या. तसेच त्यांनी कायदा, अर्थशास्त्र आणि राज्यशास्त्र या विषयावर संशोधन केले. त्यांच्या सुरुवातीच्या कारकिर्दीत ते एक अर्थशास्त्रज्ञ प्राध्यापक आणि वकिल होते. त्यानंतर त्यांनी सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात काम केले. ते भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी प्रचारामध्ये चर्चामध्ये सामील झाले. वृत्तपत्रे प्रकाशित केली. दलितांसाठी राजकीय हक्कांचा व सामाजिक स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला, तसेच आधुनिक भारताच्या निर्मितीत मोलाचे योगदान दिले.

इ.स. १९५६ मध्ये त्यांनी आपल्या अनुयायांसह बौध्द धर्म स्वीकारला. धर्मांतरानंतर काही महिन्यांनीच त्यांचे निधन झाले. इ.स. १९९० मध्ये त्यांना मरणोत्तर भारतरत्न हा भारताचा सर्वोच्च नागरी सन्मान प्रदान करण्यात केला. त्यांचा जन्मदिवस दरवर्षी आंबेडकर जयंती म्हणून भारतासह जगभरात साजरा केला जातो. इ.स. २०१२ मध्ये द ग्रेटेस्ट इंडियन नावाच्या सर्वेक्षणात आंबेडकरांची सर्वश्रेष्ठ भारतीय म्हणून निवड करण्यात आली.

डॉ. आंबेडकर म्हणजे प्रेरक उद्धारक व तारक शक्ती होय. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर नुसते पुस्तकी पंडित नव्हते. तर त्यांनी आपल्या आयुष्यात आचार आणि विचार यांची सांगड घातली. आणि आपल्या तत्वज्ञानाला कृतीची जोड दिली. त्यांनी मनुष्यमात्राच्या जीवनातील दुःख, दारिद्र्य आणि क्लेश दूर करण्यासाठी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत आपले पुरे ज्ञान माहिती व बळ लावले. आणि रंजल्या गांजल्या जनतेच्या तसेच स्त्री वर्गाच्या, शेतकरी, मजूर वर्गाच्या आणि पददलितांच्या उद्धारार्थ आपले प्राण पणाला लावून समतेची मंगलवाट दाखविले. आणि मानवतेची दिव्य ज्योत निर्माण करते ती व्यक्ती केवळ वंदनीय नव्हे तर ती व्यक्ती प्रेरक, उद्धारक व तारक शक्ती ठरते.

शैक्षणिक विचार—

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे प्रभावी शस्त्र आहे. शिक्षणाने माणसाला आपले कर्तव्य व हक्कांची जाणीव होते. समाजातील अस्पृश्य समाजाला स्वत्वाची जाणीव व्हावी यासाठी त्यांनी शिक्षणाचे महत्त्व समाजात विशद केले. "शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे, ते जो पिला तो माणूस गुरगरल्या शिवाय राहणार नाही" असे ते समाज बांधवांना सांगत. प्राथमिक शिक्षण हे सर्व शिक्षणाचा पाया आहे, म्हणून हे शिक्षण अतिशय दर्जेदार व गुणवत्तेचे असावे असे सांगत. प्राथमिक शिक्षणाचे ध्येय असे असले पाहिजे की, मुलगा किंवा मुलगी एकदा शाळेत दाखल झाली की, तो किंवा ती पूर्णपणे सुशिक्षित, माहितीपूर्ण गुणवत्ता प्राप्त करूनच बाहेर पडावी. शिक्षण प्राप्त झाल्याने व्यक्ती बौध्दिकदृष्ट्या सशक्त होते. व्यक्तीला चांगले आणि वाईट यातील फरक समजायला लागतो, प्रज्ञाशील आणि करुणा हे गुण प्रत्येकाच्या अंगी आणण्यासाठी शिक्षणाची गरज त्यांनी प्रतिपादन केली केली आहे. शाळेत मुलांना केवळ बाराखडी शिकवू नये तर मुलांची

मने सुसंस्कृत व गुणवत्तामय बनवावी. समाजहितार्थ या ज्ञानप्राप्त मुलांनी आपल्या मुलांनी आपली सामाजिक बांधिलकीची कर्तव्ये योग्य व समर्थपणे पार पाडावीत असे शिक्षण असावे. शाळा म्हणजे उत्तम नागरिक व कर्तव्यदक्ष नागरिक बनविणारे कारखाने आहेत. पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापन १९४६ साली करून त्यांनी

“तुम्ही किती अंतर चालत गेलात,
त्यापेक्षा तुम्ही कोणत्या दिशेने जात आहात,
ते अधिक महत्वाचे आहे.”
”हक्क मागून मिळत नसतो,
त्यासाठी तुम्हाला संघर्ष करावा लागतो”

समाजसुधारणाविषयक विचार—

डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचा समाजसुधारणाविषयक दृष्टिकोण एकोणिसाव्या शतकातील समस्त सुधारकांपेक्षा गुणात्मक दृष्ट्य भिन्न होता. विधवा विवाह, केशवपन, विवाहाची वयोमर्यादा इ. कौटुंबिक सुधारणासंबंधी होत्या. मुलभूत अशा सामाजिक सुधारणा झालेल्या नाहीत. मुलभूत प्रश्न सुटलला नाही. मुळात सामाजिक विषमतेचा प्रश्न सुटला पाहिजे. अस्पृश्यता मान्य करणाऱ्या मनुस्मृती या ग्रंथांची त्यांनी होळी केली होती. त्या काळातील समस्त सुधारक यांचा दृष्टिकोण हृदय परिवर्तनावर होता. परंतु हृदयपरिवर्तनावर मर्यादा असतात. असे मत डॉ. आंबेडकरांचे होते.

तलवारीच्या धारपेक्षा लेखणीची धार कायम टिकणार आहे आणि सर्वात खतरनाक शस्त्र आहे म्हणून तलवार हातात न घेता लेखणी हातात घेऊन अन्यायावर मात करा!

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार हे क्रांतीकारी मानवतावादी होते. त्यांनी विविध विषयांवर विचार मांडले आहेत. समाजाच्या कल्याणासाठी आयुष्यभर संघर्ष केला. असामान्य कर्तृत्व गाजवणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा प्रभाव जनमाणसावर झालेला दिसून येतो असे आंबेडकरांचे विचार महान कार्य मौल्यवान आहे.

संदर्भ

- १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विकिपीडिया
- २) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जीवन व कार्य — लक्ष्मण गायकवाड

आमचे प्रेरणास्थान व प्रमुख आधारस्तंभ
मा. श्री. मनोहर हरी खापणे (प्रसिद्ध उद्योगपती)

अध्यक्ष, सह्याद्री परिसर शिक्षण प्रसारक मंडळ, पाचल
श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचल-रायपाटण
मु. पो. रायपाटण, ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी
वेबसाईट - www.khapnecollege.com, ई-मेल - mhkcollegepachal@gmail.com

**We the Research-Organization will do provide help
for the following works listed below.**

- *Support for Arts, Commerce & Science all Disciplines*
- Research Paper Publication
- Book Chapters for Publications
- ISBN Publications Supports
- M.Phil Dissertations Publish
- Ph.D. Thesis in Book Format
- ISSN Journals with Impact Factor (7.675)
- Online Book Publication
- Seminar Special Issues
- Conference Proceedings

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Mobile : 9595560278 /

Aadhar PUBLICATIONS

New Hanuman Nagar, In Front Of

Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College, Amravati (M.S) India Pin- 444604

, Mob-- 9595560278, Email: aadharpublication@gmail.com

For Details www.aadharsocial.com

issn

2278-930X

॥विद्या अमृतम् अश्नुते॥

Sahyadri Parisar Shikshan Prasarak Mandal, Pachal

**SHRI. MANOHAR HARI KHAPANE COLLEGE OF ARTS & COMMERCE,
PACHAL-RAYPATAN**

At Post – Raypatan, Tal. – Rajapur, Dist. – Ratnagiri, 416 70

First Time Affiliation No. AFF/Recog./5323 of 1994 Dated 18th October 1994

Permanent Affiliation No. Aff-IL/ICD/2015-16/1121 dated 16.09.2015, ISO 9001:2015 Certified

♦Re-Accredited by NAAC with 'B' Grade ♦ Recognised under Section 2(f) & 12(b) of the UGC Act, 1956

Organized

One Day National Online Conference on

Thoughts and Works of Dr. Babasaheb Ambedkar

CERTIFICATE

This is to certify that, Dr./Prof./Mr./Miss Smt Swati Ramesh Phapale of Art's Commerce and Science College Alkuti Tal-Parner Dist-Ahmednagar actively participated/presented a paper entitled Thought & work of Dr Babasaheb Ambedkar in National Level Online Conference held on 29/09/2021 at Shri. Manohar Hari Khapane College of Arts & Commerce, Pachal-Raypatan.

Asst. Prof. Dr. Ashok D. Patil
Conference Coordinator

Asst. Prof. Sanjay V. Nimbalkar
IQAC Coordinator

Dr. Pramod. S. Meshram
I/c Principal

ite : 29 Sep. 2021

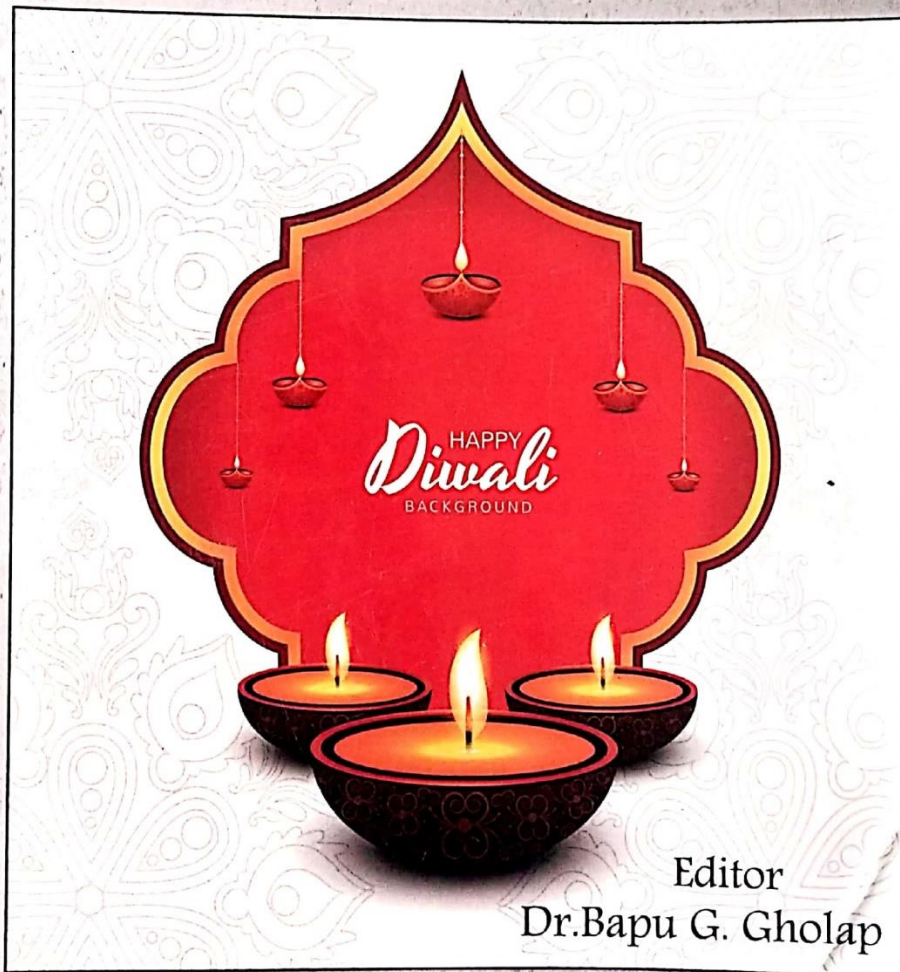

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Vidyawarta®

Issue-40, Vol-07, Oct: to Dec. 2021

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Editor
Dr.Bapu G. Gholap

INDEX

01) COMMUNICATION

- Prof. Borude Sharmishtha Balkrishna & Prof. Jadhav Balasaheb Rohidas ||10
- 02) Removal of Jammu and Kashmirs Special Status (Article 370) and ...
Sanjay N. Kaninde, Nagpur ||13
- 03) The Impact of COVID-19 on Sport and Physical Activity: A Study
Dr. Charanjeetsingh Mahajan, Nanded ||16
- 04) E-Waste Issues and Challenges and Its Management in Indian Scenario: An ...
Mohammad Imran, Sriganaganagar (Raj.) ||20
- 05) REFORM OF LAND ACQUISITION FRAMEWORK IN INDIA
Neelam Rani & Dr. Sangita Upadhyay, Meerut, U.P. ||27
- 06) SUSTAINABLE BUSINESS PRACTICES AND CHALLENGES
Dr. Patil Bhagwan S., Dist. Kolhapur ||32
- 07) HUMANITIES: CHALLENGES AND SUSTAINABILITY
Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil, Dist Kolhapur ||38
- 08) Right to Internet Access as a Basic Human Right:- Internet Shutdown a ...
RASHTRA BARDHAN, RUDRAPUR ||44
- 09) Virtual Education: Pathway to Achieve Sustainable Development in ...
Dr. Neeta Sahu ||52
- 10) Caste Exploitation and Social Injustice in Mulk Raj Anand's 'Untouchable'
Akhilesh Kumar Verma, Ayodhya, Uttar Pradesh ||56
- 11) मराठा कालखंडातील मद्यपान विषयक धोरण आणि शासन व्यवस्था(१९३० ते १९९८)
राहुल केदारनाथ बोरसे, जि. जळगाव, महाराष्ट्र ||60
- 12) भारतीय संस्कृतीचा महान ठेवा
प्रा.डॉ. अरुण माधवराव चव्हाण, परळी वैद्यनाथ ||61
- 13) ऐतिहासिक कारगिल युद्ध
डॉ.भाऊसाहेब यशवंता जाधव, खुलताबाद ||64

01

COMMUNICATION

Prof. Borude Sharmishtha Balkrishna

Prof. Jadhav Balasaheb Rohidas
Pravara Rural Education Society's Arts,
Commerce & Science College Alkuti,
Tal.Parner, Dist-A.Nagar

*****

Abstract :

Communication is a process by which thoughts, ideas and feelings are conveyed. Infact it is of the two types verbal and non-verbal. It takes place because of co-operation. It is an integral part of everybody's life. Broadly the types of communication are formal and informal as well as verbal and non-verbal. In communication body language also plays a very significant role. Informal communication is used among friends, family, and people to whom we know very well and formal communication takes place in professional or business context among people and body language consist our facial expressions, gestures, movement, posture and eye-contact voice and appearance are also included in communication.

Keywords : Communication, Communication Types-formal, Informal, Body language.

Content :

Communication, which is one of our most basic needs, is the process of conveying our thoughts, ideas and feelings to others using verbal as well as nonverbal signals. It involves sending and receiving information using a medium that is understood by both the sender and the receiver so that there is communication between them. We are constantly communicating with others for different purposes in all spheres of our life-at home, school and work and within

the community. Effective communication results in cooperation, whereas weak or faulty communication leads to misunderstanding and failure to achieve the speaker's (or the writer's) objective. Communication thus forms an important and integral part of our lives. Communication is usually discussed in terms of the following: content (what is being communicated), source/sender/encoder (by whom), form (of what kind, e.g. written, spoken, nonverbal), channel (through which medium e.g., air, print), destination/receiver/decoder (to whom), and the purpose (what the act of communication does for the sender, e.g. allows him/her to state a fact, give advice, make a request or ask questions).

Apart from having the necessary professional skills, we need to be effective communicators to function well in today's world. Though verbal expression is the most important tool of communication, there are nonverbal means as well, such as sign language, body language, touch, eye contact, voice pitch, tone and intonation, that we use to exchange information. Further, in order to communicate well, we need not only language skills but an understanding of the cultures, the attitudes and the problems of the people we deal with. It also calls for sensitivity, tolerance, flexibility, patience, tact and persuasive skills when interacting with others.

Communication between two or more people or groups can be informal or formal. Informal communication is used among friends, family and people you know well. In contrast, formal communication takes place in professional or business contexts among people who work together, especially at different levels in a hierarchy, among those who participate in a business deal or interact in formal social situations. Formal communication is also used among people who are strangers meeting for the first time or among those who may have met but who do not know one another well. Some examples of situations where informal communication takes

place are a birthday party, a family dinner and college canteen. Examples of situations where formal communication is called for are a job interview, a meeting of a company's board of directors and a dinner hosted by a university's vice-chancellor.

Both written and spoken forms of communication can be formal or informal. Thus, a letter you write to make a business enquiry would be formal while one that you write to your sister would be informal, but a chat with a friend would be informal. The language used to communicate in formal and informal situations differ in many ways. Thus, the language of formal communication is always the standard variety, that which is used in newspapers and news broadcasts, with full forms of words (for example 'it has been a bad year for the country. We have suffered a war, draught and a viral epidemic, instead of 'A bad year for the country-war, draught and a viral epidemic.' The words and phrases used in this form of communication are formal (for example 'signify' for 'mean' and 'inform us' for 'let us know'). The language of informal communication has shortened forms of words as well as slang expressions (very informal, sometimes offensive language such as 'buzz off' for 'go away', used especially by people who belong to a particular group, for example young people) and expressions typical of a particular region or variety of a language (for example, 'pure' in 'I'm pure tired today' means 'very/totally' in Scottish English), which are not used in newspapers and books.

All forms of communication that involve the use of language, both spoken and written, are verbal forms of communication. Although this is the form that is learned formally, in actual practice, there is a third kind of communication, which is nonverbal. Nonverbal, communication sometimes works alone and at other times accompanies verbal communication, particularly spoken, to support or supplement it. Nonverbal communication is the process of sending mes-

sages or expressing emotions or attitudes without using words and sentences. This form of communication consists of our appearance, body language and how we use our eyes and our voice. It differs sometimes from one culture to another, but it is largely universal in nature. There are three main kinds of nonverbal communication that you should give attention to when speaking.

Body language refers to the way we communicate through our facial expressions, gestures and movements, posture and eye contact. People you are speaking to-at an interview, meeting or presentation-will note your facial expressions and form their opinions about you. Look relaxed, calm and pleasant because this makes most people respond favorably to you and listen to what you are saying. If you are not careful, your facial expressions will show that you are tense, irritated or bored. A gesture (pronounced *jes-cha/*) is a movement of the hands, arms, head, etc., that expresses some meaning: e.g. nodding the head conveys agreement, shaking it disagreement, shrugging (or raising your shoulders and then lowering them) a lack of knowledge or interest. Fiddling with objects you are holding in your hands, for example pens or slides, distracts the audience and will take their attention away from what you are saying. Similarly, standing with your arms folded in front of your body will tell the people you are talking to that you are nervous or not confident about yourself.

Moving about too much is also something that disturbs people who you are talking to. If you are sitting down, for example when you are being interviewed or when you are making a very informal laptop presentation before a small group of colleagues you work with closely, do not fidget (or make continuous small movements, pronounced */fij-it/*) in your chair, but sit back or lean forward slightly and move only as much as you would normally. Avoid sitting with crossed legs, which will send out nega-

tive signals; keep legs relaxed and a little apart, feet pointing towards the people you are talking to. Keep your hands loosely on your lap, on the armrests or by the equipment you are using. If you are making a presentation, avoid walking up and down because this will distract the audience, it is best to stand in one place except when you need to walk to the flip chart or write something on the whiteboard. When you are speaking, leave your hands by your sides, hold them lightly in front of you or rest one hand on the lectern, the projector by your side or do all these to avoid monotony for the audience.

Work continuously towards developing good posture (or the way in which you usually hold your back, neck and shoulders, or how you stand or sit, pronounced /pos-cha/) because it is not something that you can correct on the day of your interview, meeting or talk. Always sit and stand straight, with the head held high and the shoulders help back in line with your ears. However, take care that you hold yourself in a relaxed way so that you do not appear stiff, uncomfortable or tense.

You also need to maintain eye contact with the people who are listening to you, which means that you should look at your audience when speaking. Looking down continuously at your hands or at your script or notes will not help you build a rapport (an ability to communicate well with others, pronounced /rap-o/) with your audience. Unless you are answering someone's question, move your eyes continuously from one side of the audience to the other and from the front to the back. Avoiding eye contact or rubbing your eyes or closing them while speaking may all be seen as signs of your nervousness and lack of confidence and sincerity.

Voice is also a non-verbal cue that affects communication. Learn to use your voice well if you want to be a good speaker. Some of the aspects that you must specially take care of when practicing your speaking skills are: loud-

ness, clarity, speed. Intonation, tone and pitch. By varying the pitch (level of voice), tone (a quality in the speaker's voice that tells the listener about his/her feelings and attitudes for example, satisfaction) or loudness of your voice, you can express a range of emotions and attitudes.

➤ Speak clearly so that you can be understood. People listening to you will find it difficult to understand you if you do not pronounce words clearly.

➤ When making a presentation or a speech before a group of people, be louder than you would in a one-to-one conversation. If your talk is in a big room and if there is no microphone, you must project, or throw, your voice so that it reaches every part of the room.

➤ Speak at a moderate speed, neither too slow nor too fast; the audience will understand you and will not get bored.

➤ Use the right intonation patterns (sound changes produced by the rise and fall of the voice to show that you are asking a question, stating a fact, etc). Many educated English speakers in India and other South Asian countries do not do this because intonation is not a feature of languages in the region.

➤ Find out how to stress (or say a syllable or a word with force) the words you will be using in your presentation or speech and practice saying them.

➤ Maintain a neutral, friendly tone even when you are disagreeing with someone or being criticized.

➤ Pause where you think it is necessary for you to give the audience time to consider a point you made or to emphasise an important one.

➤ Sometimes even silence can be used effectively to convey a message for example, when the audience is making a lot of noise, and you want them to realize it and stop.

Finally, how we look tells the people we are speaking to a lot about our backgrounds and attitudes, particularly if they are people who do

not know us. Out style of dressing, which consists of choice of clothes, colour and hairstyle, is a means of nonverbal communication that contributes in a small but important way to our success as communicators. This is because personal appearance influences the attitudes and opinions of our audience towards us and causes them to form impressions about our capability. Further, knowing that we look neat and well dressed gives us a lot of self-confidence when we face an audience, however small.

Here are some general tips on personal appearance. You may find these useful, but remember that dressing appropriately for an interview, a meeting, a presentation or simply for work or for social occasions is really a matter of using your common sense and judgment.

➤ Dress in clean, ironed clothes that are neither very formal (e.g. a three-piece suit) nor casual (e.g. jeans or T-shirt). To be sure that you are well dressed, do not wear clothes not appropriate for work.

➤ Make sure your hair is neatly combed and that your nails are clean.

➤ Using make-up and strong perfumes is distracting, and more importantly, inappropriate for work situations.

Conclusion :

In such way communication is an integral part in the life of a human being. Through this research paper we also find that formal and informal communication verbal and non-verbal communication body language voice and appearance are inseparably united in communication.

Reference :

- Enriching oral and written communication in English
- Thorat, Ashok and Lokhandwala, Munira, 2009
- Enriching Oral And Written Communication In English Mumbai : Orient Blackswan, Private Limited.

02

Removal of Jammu and Kashmir's Special Status (Article 370) and Reorganization in Union Territories

Sanjay N. Kaninde

Vasandrao Naik Govt. Institute of Arts & Social Science, Nagpur

*****

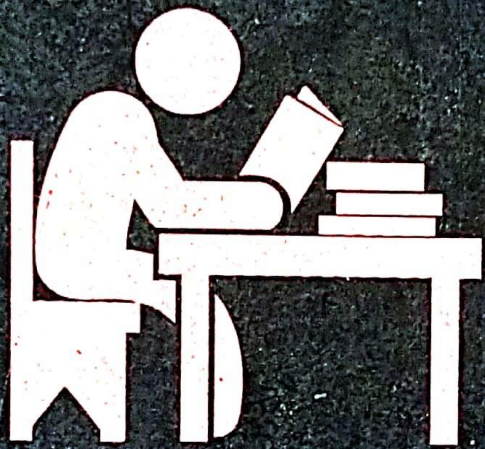
The constitution of India, which deals with "Temporary, Transitional and Special Provisions under Part XXI. The state of Jammu and Kashmir (J & K) has been accorded special status under Article 370. Even though included in 1st Schedule as 15th State, all the Provisions of the Constitution which are applicable to other states are not applicable to J & K.

Brief Historical Background

When India and Pakistan gained their independence on 15th and 14th August, 1947, respectively, J & K Chose to remain independent. There was an agreement by J & K with Pakistan and India that none of them will attack J & K while India respected the agreement and exercised restraint, but Pakistan attacked Kashmir in a bid to annex it by force on 6th October, 1947, Kashmir was attacked by "Azad Kashmir Forces" supported by Pakistan. To save J & K Maharaja Hari Singh (The then ruler of J & K) Chose to accede J & K to India. In October, 1947, the accession was made by the ruler in favour of India in consideration of certain commitments made by Pt. Jawaharlal Nehru (the then Prime Minister of India). It was in the pursuance of those commitments that Article 370 was incorporated in the constitution.

Legal and constitutional status of Kashmir Prior to the revocation of article 370:

Article 370 of the constitution of India is described as a "Temporary provision" that

Publisher & Owner
Archana Rajendra Ghodke
& Edit By
Dr. Gholap Babu Ganpat
C/o. ShivaJirao Deshmukh
Near Maroti Mandir, Snehanagar,
Parli Vajjnath, Dist. Beed 431 515
(Maharashtra, India) Cell : + 091 75 88 05 76 95

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed Pin-431126 (Maharashtra)

Certificate Of Publication

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper/article titled Communication

of

Dr./Mr./Miss/Mrs. Smt. Sharmishtha Balkrishna Borude

It is peer reviewed and published in the Issue 40 Vol. 07 in the month of Oct. to Dec. 2021.

Thank you for sending your valuable writing for Vidyawarta Journal

Indexed (IIJIF)

Impact Factor
7.940

Govt.of India,
Trade Marks Registry
Regd.No.2611690

ISSN-2319 9318

Editor in chief
Dr. Babu G. Gholap

IFSIJ IMPACT FACTOR: 6.225

ISSN: 2455-1511

SANSKRUTI

International Multidisciplinary Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Special Issue: 010

December - 2021

“नहिं ज्ञानेन सदृश्यमं पवित्रमिह विद्यते”

ग्रामीण विकास शिक्षण संस्था, संचालित

कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, उंडाले

तहसील— कराड, जिला— सातारा

(शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर संलग्न)

द्वारा आयोजित

आंतरविद्याशाखीय एकदिवसीय राष्ट्रीय संगोष्ठी

साहित्य और समाज सुधार

२९ सितंबर २०२१

Special Issue Editor: Prof. Javid Shaikh

Guest Editor: Prof. Smt. Sushama Surve

Editor-in-Chief: Prof. Santosh Bongale

Sanskriti International Multidisciplinary Research Journal

IMPACT FACTOR - (IFSIJ) – 6.225

Special Issue 010- साहित्य और समाज सुधार

ISSN: 2455-1511
December - 2021

IFSIJ IMPACT FACTOR: 6.225

ISSN: 2455-1511

SANSKRUTI

International Multidisciplinary Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Special Issue: 010

December - 2021

“नहिं ज्ञानेन सदृश्यमं पवित्रमिह विद्यते”

ग्रामीण विकास शिक्षण संस्था, संचालित

कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, उंडाले

तहसील— कराड, जिला— सातारा

(शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर संलग्न)

द्वारा आयोजित

आंतरविद्याशाखीय एकदिवसीय राष्ट्रीय संगोष्ठी

साहित्य और समाज सुधार

२९ सितंबर २०२१

Special Issue Editor: Prof. Javid Shaikh

Guest Editor: Prof. Smt. Sushama Surve

Editor-in-Chief: Prof. Santosh Bongale

Sanskriti Multidisciplinary Research And Development Training Institute (SMRDTI)

© All rights reserved with the authors.

Published by –© Mr. Santosh Bongale, President, Sanskruti Multidisciplinary Research And Development Training Institute (SMRDTI) At-Post: Pimpalkhunte Tal: Madha Dist: Solapur. Maharashtra

Mobile: 9923900840 Email id: editorsimrj@gmail.com www.simrj.org.in

INDEXED, PEER-REVIEWED INTERNATIONAL JOURNAL

www.simrj.org.in Email ID: editorsimrj@gmail.com

Page 2

Special Issue Index

Sr. No.	Title of the Paper & Author's Name	Page No.
1	Social Concerns in the 19 th Century English Novel <i>Dr. Vijay Nagnath Mhamane</i>	10-14
2	Social Enlightenment in Mulk.Raj Anand's Novel 'Untouchable' <i>Dr. Sandeep G. Ladkar</i>	15-18
3	WOMEN AND SPORTS <i>Mr. Sandeep Sahadev Patil</i>	19-20
४	क्रांति की ज्वाला : अग्निध्वजा <i>प्रा. डॉ. प्रकाश आठवले</i>	21-27
५	प्रेमचंद के उपन्यास साहित्य में समाज सुधार <i>प्रा. दत्तात्रय शेळके</i>	28-32
६	कबीर का समाज दर्शन <i>डॉ. शरद पारखे</i>	33-37
७	हिंदी साहित्य के मध्ययुग तथा आधुनिक युग में समाज सुधार <i>प्रा. जाविद शमशुद्दीन शेख</i>	38-44
८	समाजप्रबोधन : संकल्पना व स्वरूप <i>श्रीमती साधना सुखदेव जाधव</i>	45-47
९	आगरकरांच्या निबंध वाङ्मयातील स्त्री शिक्षणविषयक विचार <i>श्री. योगेश शेळके</i>	48-50
१०	मराठी संत साहित्यातील समाज प्रबोधन <i>श्री. अमोगसिद्ध शिवाजी चेंडके</i>	51-56
११	"ब्र" कादंबरी आणि समाज प्रबोधन <i>प्रा. डॉ. रत्नप्रभा काशिनाथ पगारे</i>	57-59
१२	महात्मा फुले यांच्या 'अखंड' या काव्यातील सामाजिक प्रबोधनात्मक विचार <i>प्रा. श्री. वैभव नानासाहेब कांबळे</i>	60-63
१३	संत तुकारामांच्या अभंगातील समाजप्रबोधन <i>डॉ. संभाजी शिवाजी जाधव</i>	64-68
१४	मराठी कादंबरीतून झालेले समाज प्रबोधन <i>शिल्पा संजय कुंभार</i>	69-73
१५	संत तुकारामांच्या अभंगातील समाज प्रबोधन <i>प्रा. सुनिता दत्तात्रय दळवी</i>	74-80
१६	ई- बुक्स आणि समाजप्रबोधन <i>श्रीमती अनिता म. कोथळीकर, डॉ. पांडुरंग बा. पाटील</i>	81-88

कबीर का समाज दर्शन

डॉ. शरद पारखे

कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, अलकुटी, ता. पारनेर, जि. अहमदनगर
मोबाईल –9822262394, Email - manshi.parkhe@gmail.com

सारांश:

हिंदी साहित्य के इतिहास में "सं. १३७५ से १७०० तक का कालखंड भक्तिकाल या पूर्व – मध्यकाल के रूप में जाना जाता है।" इस काल में सगुण और निर्गुण भक्ति की दो धाराएँ समानांतर रूप से प्रवाहित थी। सगुण भक्ति में रामभक्ति और कृष्ण भक्ति तो निर्गुण में ज्ञानमार्गी तथा प्रेममार्गी शाखाएँ प्रमुख थी। ज्ञानमार्गी शाखा के प्रमुख कवि के रूप में कबीर का महत्त्वपूर्ण स्थान था। इस संदर्भ में डॉ. त्रिभुवन सिंह लिखते हैं – "निर्गुण काव्य धारा को प्रवाह देनेवाले संतो में महाराष्ट्र के नामदेव और मध्यप्रदेश के रामानंद का नाम प्रमुख है। इनके बारह शिष्यों की चर्चा नाभादास के भक्तमाल में मिलती है, जिनके नाम हैं— अनंतदास, सुखनंद, सुंदरदास, नरहर्यानंद, भावनंद, पीपा, कबीर, सेना, धन्ना, रैदास, पदमावती और सुरसरी आदि।

कबीर का समाज दर्शन

कबीर के सामाजिक पक्ष पर प्रकाश डालने से पूर्ण तत्कालीन, सामाजिक, राजनीतिक एवं धार्मिक परिस्थितियों पर संक्षिप्त प्रकाश डालना नितांत आवश्यक है। कबीर का आविर्भाव ऐसे समय में हुआ था जब सामाजिक, राजनीतिक एवं धार्मिक क्रांतियाँ अपने चरम शिखर पर थीं। मुस्लिम शासक दृढ़ता के साथ सर्वत्र फैल चुके थे। तलवार के बल पर उन्होंने धर्म प्रचार का कार्य तीव्र गति से शुरू किया था। केंद्र में हिंदू शासन की समाप्ति के साथ आदिकाल की समाप्ति हुई। हिंदू राजा परस्पर लड़कर दुर्बल बन गये थे। एक दूसरे के प्रति घृणा ने राजकीय जीवन कलुषित बन गया था। इसी का लाभ उठाकर मुसलमान हिंदुस्तान पर आक्रमण कर रहे थे। मंदिरों और मूर्तियों को तोड़ा जाने लगा। बहुत से विदेशी आक्रमक धन लूटने के उद्देश्य से यहाँ आये किंतु गुलाम और खिलजी वंश ने न केवल देश को लूटा बल्कि लगभग दो सौ साल (१२०० से १४१२) तक शासन किया। आपसी फूट, गद्दारी, राजसत्ता का लालच हिंदू राजाओं के पराजय का कारण बन गये। तदपश्चात् बाबर, हुमायूँ, शेरशाह, अकबर, तैमूर, सिकंदर लोधी आदि ने समय-समय पर आक्रमण किये।

एक तरफ सामाजिक और राजनीतिक परिस्थितियाँ बिकट थीं तो दूसरी तरफ ब्रह्मवादी, कर्मकांडी, शैव, शाक्त, स्मार्त आदि अनेक मतप्रवाह प्रचलित थे जो स्मृति, पुराण, लोकाचार, कुलाचार पर आधारित थे। स्मार्त पंडितों ने शास्त्रीय विवेचन के आधारपर समाज को संगठित करने का प्रयास किया परंतु निम्न जातियों को इससे दूर ही रखा। प्रतिक्रिया के रूप में सिद्ध योगी तथा संतो ने उच्च सत्ताधारी वर्ग तथा शासक वर्ग के

खिलाफ विद्रोह किया। इन जन कवियों ने तत्कालीन जन भाषाओं में भक्ति की किरणों का आलोक विकीर्ण कर जन-जन को पवित्र कर दिया। ऐसे जन कवियों में पहला नाम कबीर का है।

महात्मा कबीर सिकंदर लोधी के समकालीन कवि थे। इतिहास इस बात का साक्षी है कि सिकंदर लोधी का कालखंड सामंतवादी और तीव्र संघर्ष का कालखंड था। जाति धर्म पर आधारित समाज व्यवस्था को समूल नष्ट करने के लिए कबीर ने हर संभव प्रयत्न किये। मानवकल्याणकारी समाजव्यवस्था की स्थापना के लिए कबीर ने हिंदू और हिंदू मुसलमानों की मूर्ति पूजा तथा नमाज पध्दति का कडा विरोध किया और कहा-

“पाथर पूजे हरि मिलै तो मै पूजू पहार ।

घर की चाकी कोई न पूजे जाको पीसो खाय।।”

“कंकर पत्थर जोरि कै, मसजिद लई बनाय।

ता चढि मुल्ला बाँग दे क्या बहरा हुआ खुदाय।।”

एक तरफ हिंदू राजा अपने अस्तित्व के लिए झगड़े रहे थे तो दूसरी तरफ मुसलमानी सत्ता पूरी तरह से स्थापित हो चुकी थी।

इन संघर्षपूर्ण स्थितियोंमें उन्होंने अपने उत्तरदायित्व से मुँह नहीं मोड़ा । अपने कर्तव्य से विमुख होकर पीछे कदम नहीं लिया और ना ही कुटी बाँधकर वनों में रहना पसंद किया बल्कि समाज के निम्न वर्ग में रहकर एकता का दिव्य संदेश दिया। तत्कालीन राजनितिक एवं धार्मिक ठेकेदारों के हाथ की कठपुतली नहीं बने। इस संदर्भ में गूधमुनि नाम साहब लिखते हैं “सद्गुरु कबीर साहब के संबंध में हमारी यह धारणा है कि उन्होंने सामंतों को प्रसन्न करने का प्रयास कभी नहीं किया बल्कि भटकती हुई जनता का मार्ग प्रदर्शन किया इसलिए सामंतों और धर्म के ठेकेदार पुरोहितों ने उनकी मूल वाणियों को नष्ट कर दिया। फलतः आज उनकी वाणियाँ अप्राप्त सी हैं।”

धार्मिक पक्ष - विपक्ष की भावना, सामंती जडता, जातीय विद्वेष और सामाजिक घृणा के विपरित मानवता की भावना को उन्होंने उभारा। इस युग में सर्वसाधारण जनता की धार्मिक, आर्थिक और सामाजिक गुलामी के बंधन अधिक कठोर बनाने के लिए विविध विधान, तीर्थाटन, स्नान, वेदपाठ, व्रत उपासना, छुआछूत, अवतारोपासना, कर्मकांड आदि बाह्याचार सुदृढ बनाये थे, कबीर ने इन सभी का कडा विरोध किया और जनता को कुंठा से मुक्ति दिलाने का प्रयत्न किया।

अपने आप को बुद्धिमान समझनेवाले पंडित एवं ब्राह्मण वर्ग की खुलकर आलेचना की।

*पोथी पढि पढि जग गुआ, पंडित भया न कोय।

ढाई आखर प्रेम का, पढे सो पंडित होय।*

कबीर ने समस्त देश में धर्म की एकता का झंडा फैलाने का प्रयास किया। वे केवल उपदेश ही नहीं करते थे बल्कि उन्हें आचरण में भी लाते थे। अर्थात् उनकी करनी और कथनी में समानता थी। दोनों जाति धर्मों में वे समन्वय स्थापित कर एक मानवता की भावना प्रस्थापित करना चाहते थे। इस संदर्भ में डॉ. हजारी प्रसाद द्विवेदी जी का विचार महत्त्वपूर्ण है- "कबीर ऐसे ही मिलन विंदु पर खड़े थे, जहाँ से एक ओर हिंदुत्व निकल जाता है और दूसरी ओर मुसलमानत्व, जहाँ से एक ओर ज्ञान निकल जाता है और दूसरी ओर अशिक्षा, जहाँ एक ओर भक्ति मार्ग निकल जाता और दूसरी ओर योग मार्ग जहाँ से एक ओर निर्गुण भावना निकल जाती है और दूसरी ओर सगुण साधना उसी प्रशस्त चौराहे पर खड़े थे। वे दोनों ओर देख सकते थे और परस्पर विरुद्ध दिशा में गए हुए मार्गों के दोष, गुण उन्हें स्पष्ट दिखाई दे रहे थे। कबीर का भगवददत्त सौभाग्य था। उन्होंने इसका खूब उपयोग किया।"

भगवान की सृष्टि से सभी मनुष्य समान हैं अतः भगवान की उपासना के अधिकार भी सभी के लिए समान होना चाहिए। ब्राह्मण जहाँ से जन्म लेता है वहीं से शूद्र भी जन्म लेता है तो वह कैसे अपवित्र हो गया ?

तुम ब्रामन बंभनी के जाए ।

तौ आन बार हवै काहे न आए ।।

कबीर कहना चाहते हैं कि यदि ब्राह्मण का जन्म भी उस अपवित्र मार्ग से है जहाँ से शूद्र निकलते हैं तो ब्राह्मण पवित्र और शूद्र अपवित्र कैसे हो जाता है ?

कबीर के इन प्रश्नों ने पूरी समाज व्यवस्था में हंगामा मचा रखा था। इसलिए कई बार उन्हें यह भी कहा गया था कि कबीर पागल हो गया है। समाज के कर्मकांडी लोगों पर ध्यान न देते हुए उन्होंने अपना कार्य निरंतर जारी रखा था।

ऊँच नीच के भेदभाव को मिटाने के साथ ही साथ जातिगत भेदभाव के प्रति कबीरदासजी को नितांत घृणा थी। वर्णभेद और जाति व्यवस्था का खंडन भगवान गौतम बुद्ध ने किया था। उनके बाद शायद ही किसी ने यह प्रयत्न किया होगा परंतु कबीर ने निश्चित रूप से कडा विरोध किया।

एक तरफ हिंदू मुसलमानों में एकता स्थापित करनी थी, दूसरी तरफ धर्म के ठेकेदारों को सबक सिखाकर ऊँच नीच का भेद मिटाना था तो तीसरी तरफ धर्म के नाम पर सर्वसामान्य जनता को फंसानेवाले

दोंगी समाजकटकों पर प्रहार करना था। आदर्श एवं सर्वव्यापी समाजव्यवस्था का निर्माण कर आदर्श मानवता की प्रतिष्ठापना करने का वीडा उठानेवाले कबीरदासजी ने बाहयाडंबर करनेवाली प्रकृतियों को भी छोड़ा नहीं।

कबीरदास समाज में प्रचलित अंधविश्वासों को व्यक्ति की आंतरिक शुद्धि के लिए हानिकारक मानते थे। वे कागज की लेखी की अपेक्षा आँखों की देखी को सत्य मानते थे। ग्रंथों में लिखे अनुष्ठानों, विश्वासों, और उन ग्रंथों का अपनी सुविधा के अनुसार अर्थ लगानेवाले पाखंडियों का विरोध कर उसे निराधार माना और सर्वसामान्य जन को उससे बचने का संदेश दिया। वे कहते हैं—

“में कहता आँखिन देखी, तू कहता कागद की लेखी।

में कहता सुरझावन हारी, तू राख्यों अरुझाई रे।।”

अपने चारों तरफ समाज में योगी और संतो का भेष बनाकर चलनेवाले लोंगों को कबीर ने नजदीक से देखा था। साधारण लोग उनको भक्त और संत मानकर धोखे में पड जाते थे। इन दोंगियों की असलियत का पर्दाफाश कबीर ने कई जगहों पर किया है। यथा

“साधू भया तो क्या हुआ माला पहिरी चार।

बाहर भेस बनाइया भीतर भरी भंगार।”

भक्ति के क्षेत्र में मन की भावनाओं को महत्त्व दिया जाता है। हृदय में यदि परमात्मा का नाम नहीं बसता है तो तीर्थ स्नान, जटा-धारण, तिल-छाप आदि बाहयाडंबर मात्र हैं। यह सब भ्रामक एवं मिथ्या है। इसे कबीर की वाणी में अधिक स्पष्ट किया जा सकता है—

“जाके नाम न आवत लिए

कहा भए नर कासि बसे से का गंगा जल पिए ।

कहा भए नर जहा बढाए का गुदरी के लिए ।

कहा भयो कंठी के बाँधे काह तिलक के दिए ।।”

कबीर ने सभी दृष्टियों से जनमानस को नेकी का मार्ग दिखाया है इसलिए समाजसुधारक के रूप में उनका योगदान बहुमूल्य है। इस दृष्टि से पुष्पपाल सिंह का वक्तव्य उदाहरणीय है— “कबीरदास ने मधुमक्षिका के समान समस्त साधनाओं, समस्त धर्म का ऐसा सार लेकर जनता को धर्म का ऐसा रूप दिखाया जो

सर्वग्राह्य एवं सर्व सुखकारी था। धर्म के इस सर्वजन सुलभ को प्रस्तुत करने में कबीर को पूर्व प्रस्थापित धार्मिक विचारधाराओं का खंडन करना पडा था।”

निष्कर्ष : –

संक्षेप में कहा जा सकता है कि कबीर का आविर्भाव तत्कालीन युग के लिए आवश्यक था। राजनीतिक, धार्मिक और सामाजिक परिस्थितियों में आये बिखराव को देखकर कबीर ने धर्म और समाज के संघटन के लिए समस्त बाहयाचारों का अंत करने और प्रेम से समान धरातल पर रहने का सर्वमान्य सिद्धान्त स्थापित किया। उन्होंने ऐसे विश्वधर्म की स्थापना की जो जनजीवन की व्यवहारिकता में उतर सके। उन्होंने शास्त्रीय ज्ञान की अपेक्षा अनुभव को महत्त्व दिया और बाहयाडंबरी प्रवृत्तियों का विनाश कर सम्यक विचारधारा को प्रवाहित किया। समाज में मानवतावादी विचारधारा प्रतिष्ठापित करने वाले युग पुरुष कबीर को महान समाज सुधारक कहना अनुचित नहीं होगा।

संदर्भ

- १) हिंदी साहित्य का इतिहास—आचार्य रामचंद्र शुक्ल
- २) हिंदी साहित्य : एक परिचय – डॉ. त्रिभुवनसिंह
- ३) हिंदी साहित्य कोश –भाग २ संपा. धीरेंद्र वर्मा
- ४) पूरा कबीर – संपा. डॉ. बलदेव वंशी
- ५) कबीर –डॉ. हजारी प्रसाद द्विवेदी
- ६) कबीर ग्रंथावलीसटीक— पुष्पपाल सिंह

IFSIJ IMPACT FACTOR: 6.225

ISSN: 2455-1511

SANSKRUTI

International Multidisciplinary Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Special Issue: 010

December - 2021

“नहिं ज्ञानेन सदृश्यमं पवित्रमिह विद्यते”

ग्रामीण विकास शिक्षण संस्था, संचालित

कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, उंडाले

तहसील— कराड, जिला— सातारा

(शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर संलग्न)

द्वारा आयोजित

आंतरविद्याशाखीय एकदिवसीय राष्ट्रीय संगोष्ठी

साहित्य और समाज सुधार

२९ सितंबर २०२१

Special Issue Editor: Prof. Javid Shaikh

Guest Editor: Prof. Smt. Sushama Surve

Editor-in-Chief: Prof. Santosh Bongale

Sanskriti International Multidisciplinary Research Journal

IMPACT FACTOR - (IFSIJ) – 6.225

Special Issue 010- साहित्य और समाज सुधार

ISSN: 2455-1511
December - 2021

IFSIJ IMPACT FACTOR: 6.225

ISSN: 2455-1511

SANSKRUTI

International Multidisciplinary Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Special Issue: 010

December - 2021

“नहिं ज्ञानेन सदृश्यमं पवित्रमिह विद्यते”

ग्रामीण विकास शिक्षण संस्था, संचालित

कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, उंडाले

तहसील— कराड, जिला— सातारा

(शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर संलग्न)

द्वारा आयोजित

आंतरविद्याशाखीय एकदिवसीय राष्ट्रीय संगोष्ठी

साहित्य और समाज सुधार

२९ सितंबर २०२१

Special Issue Editor: Prof. Javid Shaikh

Guest Editor: Prof. Smt. Sushama Surve

Editor-in-Chief: Prof. Santosh Bongale

Sanskriti Multidisciplinary Research And Development Training Institute (SMRDTI)

© All rights reserved with the authors.

Published by –© Mr. Santosh Bongale, President, Sanskruti Multidisciplinary Research And Development Training Institute (SMRDTI) At-Post: Pimpalkhunte Tal: Madha Dist: Solapur. Maharashtra

Mobile: 9923900840 Email id: editorsimrj@gmail.com www.simrj.org.in

INDEXED, PEER-REVIEWED INTERNATIONAL JOURNAL

www.simrj.org.in Email ID: editorsimrj@gmail.com

Page 2

Special Issue Index

Sr. No.	Title of the Paper & Author's Name	Page No.
1	Social Concerns in the 19 th Century English Novel <i>Dr. Vijay Nagnath Mhamane</i>	10-14
2	Social Enlightenment in Mulk Raj Anand's Novel 'Untouchable' <i>Dr. Sandeep G. Ladkar</i>	15-18
3	WOMEN AND SPORTS <i>Mr. Sandeep Sahadev Patil</i>	19-20
४	क्रांति की ज्वाला : अग्निध्वजा <i>प्रा. डॉ. प्रकाश आठवले</i>	21-27
५	प्रेमचंद के उपन्यास साहित्य में समाज सुधार <i>प्रा. दत्तात्रय शेळके</i>	28-32
६	कबीर का समाज दर्शन <i>डॉ. शरद पारखे</i>	33-37
७	हिंदी साहित्य के मध्ययुग तथा आधुनिक युग में समाज सुधार <i>प्रा. जाविद शमशुद्दीन शेख</i>	38-44
८	समाजप्रबोधन : संकल्पना व स्वरूप <i>श्रीमती साधना सुखदेव जाधव</i>	45-47
९	आगरकरांच्या निबंध वाङ्मयातील स्त्री शिक्षणविषयक विचार <i>श्री. योगेश शेळके</i>	48-50
१०	मराठी संत साहित्यातील समाज प्रबोधन <i>श्री. अमोगसिद्ध शिवाजी चेंडके</i>	51-56
११	“ब्र” कादंबरी आणि समाज प्रबोधन <i>प्रा. डॉ. रत्नप्रभा काशिनाथ पगारे</i>	57-59
१२	महात्मा फुले यांच्या 'अखंड' या काव्यातील सामाजिक प्रबोधनात्मक विचार <i>प्रा. श्री. वैभव नानासाहेब कांबळे</i>	60-63
१३	संत तुकारामांच्या अभंगातील समाजप्रबोधन <i>डॉ. संभाजी शिवाजी जाधव</i>	64-68
१४	मराठी कादंबरीतून झालेले समाज प्रबोधन <i>शिल्पा संजय कुंभार</i>	69-73
१५	संत तुकारामांच्या अभंगातील समाज प्रबोधन <i>प्रा. सुनिता दत्तात्रय दळवी</i>	74-80
१६	ई- बुक्स आणि समाजप्रबोधन <i>श्रीमती अनिता म. कोथळीकर, डॉ. पांडुरंग बा. पाटील</i>	81-88

प्रेमचंद के उपन्यास साहित्य में समाज सुधार

प्रा. दत्तात्रय शेळके

कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, अळकुटी, ता. पारनेर, जि. अहमदनगर

मो. - ९७६३५४५६६४

साहित्य के मूल उद्देश्य पर अनेक विद्वानों के अलग-अलग मत रहे हैं। परंतु समाज सुधार पर अनेक विद्वानों में मतैक्य देखने को मिलता है। साहित्य में समाज का प्रतिबिंब अंकित होता है। इसलिए साहित्यकार भी यही प्रयास करते हैं, कि अपनी मौलिक कृति के माध्यम से समाज सुधार में अपना योगदान दे सकें।

जब से उपन्यास लिखना प्रारंभ हुआ तब से अनेक गणमान्य उपन्यासकारों ने अपनी कृतियों के माध्यम से सामाजिक सुधार पर प्रकाश डालने का भरसक प्रयास किया है, परंतु उनमें प्रेमचंद मिल का पत्थर साबित हुए हैं। उन्होंने अपने उपन्यास साहित्य में ऐसे विषय चुने जिन विषयों पर लेखन कार्य करने की आवश्यकता तत्कालिन समाज को थी। प्रेमचंद के उपन्यासों में समाज सुधार को हम निम्न बिंदुओं के माध्यम से दिखा सकते हैं।

१) प्रेमचंद पूर्व हिंदी उपन्यासों की स्थिति -

हिंदी उपन्यास के क्षेत्र में प्रेमचंद के आगमन से पहले, उपन्यास का उपयोग केवल मनोरंजनार्थ किया जाता था। वैसे तो उपन्यास लेखन का प्रारंभ भारतेन्दु जी के समय से हुआ था। परंतु पहली मौलिक रचना श्रद्धारामफुल्लौरी कृत 'भाग्यवती' कह सकते हैं। जिसकी रचना १८७७ ई में हुई थी। इस रचना के पश्चात श्रीनिवास कृत 'परिक्षा गुरु' भी मौलिक रचना मानी जा सकती है। इनके अलावा देवकीनन्दन खत्री, किशोरीलाल गोस्वामी आदि उपन्यासकारों के उपन्यास मिलते हैं। प्रेमचंद से पूर्व भले ही औपन्यासिक कृतियाँ प्रचुर मात्रा में उपलब्ध थी परंतु सही अर्थों में जिन मौलिक विषयों की आवश्यकता तत्कालिन समाज को थी उन विषयों से उपन्यासकार कोसो दूर दिखाई देते थे। उपन्यासकारों ने जनमानस को आकृष्ट करने के विषय वैविध्य के रूप में केवल मनोरंजक चमत्कृतिपूर्ण रहस्यात्मक एय्यारी, जासुसी उपन्यास लिखने में अपना सौभाग्य समझा। परंतु कहीं न कहीं विषय में बदलाव की नितांत आवश्यकता प्रतीत होती थी। देवकी नन्दन खत्री जैसे उपन्यासकारों ने लिखे कुछ उपन्यास समाज को आकृष्ट करने में भले ही सफल रहे हो परंतु वह केवल एक मनोरंजन का साधन मात्र बनकर रह गए और साहित्यिकता से कोसो दूर रहे।

२) उपन्यासों के मौलिक विषयों का प्रारंभ -

प्रेमचंद के उपन्यास साहित्य में पदार्पण के साथ ही उपन्यास के विषयों में अमुलाग्र परिवर्तन दिखाई देता है। प्रेमचंद के आते ही उपन्यास के क्षेत्र में स्थिरता आई, उपन्यास की रूपरेखा भी निश्चित हुई और अपने कलात्मक स्वरूप और लक्ष्य को भी लेकर मार्गक्रमण शुरू हुआ। तत्कालिन समय के उपन्यासों पर पाश्चात्य उपन्यासों का प्रभाव होने के बावजूद

भी हिंदी उपन्यास में भारतीय देशकाल का स्वतंत्र एवं मौलिक चित्रण होने लगा था। प्रेमचंद ने उपन्यास के विषयों को कल्पना विश्वसे उतारकर यथार्थ की समतल धरातल पर स्थापित किया। सामाजिक प्रगति और जीवन के वास्तविक स्वरूप का बोध कराने वाले शीर्षकों का चुनाव करते हुए उपन्यास के क्षेत्र में विषयवस्तु, घटना, भाषा, शिल्प आदि में परिवर्तन करके चमत्कारिकता, भावात्मकता, काल्पनिकता की भूलभुलैया से उपन्यास को बाहर निकालकर एक ऐसे रास्ते पर लाए जहाँ से उपन्यास का मार्गक्रमण सुकर होने लगा।

३) स्त्री की पराधीनता की समस्या—

प्रेमचंदजी ने स्त्रियों की पराधीनता को लेकर अपने अनेक उपन्यासों में विभिन्न प्रकार की स्त्रियों का चित्रण किया है। उनके 'सेवासदन' उपन्यास की स्त्री चरित्र सुमन के माध्यम से भारतीय नारी की पराधीनता का हृदयद्रावक चित्रण करते हुए दहेज की समस्या, अनमेल विवाह की समस्या और वेश्या—सुधार की समस्या का चित्रण नहीं किया वरण सर्व प्रथम नारी के पराधीन होने पर आवाज उठाने वाले प्रथम उपन्यासकार के रूप में अपने आप को स्थापित किया। समाज में विधवा स्त्री की दयनीय स्थिति को दर्शाते हुए विधवा का जीवन किन — किन नरकिय यातनाओं से गुजरता है इसका वर्णन 'कायकल्प' इस उपन्यास में दर्शाने का स्तुत्य प्रयास प्रेमचंदजीने किया है। स्त्री केवल भोग विलास का साधन नहीं है, अपितु वह समाज का एक अभिन्न अंग है, यह देवप्रिया के माध्यम से दिखाने का प्रयास किया है।

४) जमींदारों के अन्यायों एवं अत्याचारों का वर्णन—

प्रेमचंद जी ने अपने कई उपन्यासों में जमींदार के शोषण और अन्याय अत्याचारों की घटनाओं को पाठकों के सामने रखने का प्रयास किया है। जिसमें 'प्रेमाश्रम' नाम के उपन्यास में यह बताया है कि किसानों का शोषण केवल जमींदार ही नहीं करते, अपितु किसान जिस—जिस के संपर्क में आता है वह उसे लुटने का प्रयास आवश्यक करता है। प्रेमचंद के विचारानुसार जब तक जमींदारी प्रथा का समूल उन्मूलन नहीं होता तब तक किसान की हालात में सुधार होना नामुम्कीन है।

प्रेमचंदजी के अन्य एक उपन्यास 'गोदान' में भी जमींदारों की त्रासदी का शिकार किसानको हर मुआने पर होना पडता है, यह दिखाया गया है।, 'होरी' नामक किसान इसी जमींदारी प्रथा के कारण ऐसी खस्ताहाल स्थिति में पहुँच जाता है जिससे पार पाना शायद ही किसी सामान्य किसान को संभव हो सके। जमींदारों के इसी रवैये के कारण किसानी तत्कालिन समय में खतरे में नजर आती है।

५) स्त्री शिक्षा में सुधार की आवश्यकता —

प्रेमचंदजी ने अपने अनेकों उपन्यासों में ग्राम्यजीवन की झाँकी प्रस्तुत की है उसमें स्त्री शिक्षा पर जोर देते हुए यह दिखाया है कि, अगर एक स्त्री शिक्षा से दूर रहती है तो उसे समाज के अनगिणत ठेकेदारोंसे हर गली, हर मोहल्ले, हर चौराहे पर संकटों का सामना करना

पडता है। 'गोदान' नामक उपन्यास में 'भनिया' नामक स्त्री पात्र के माध्यम से प्रेमचंदजी ने अशिक्षित महिलाओं के जीवन में कौन-कौन सी परेशानियां आ सकती हैं उनके संदर्भ में बताया है। 'भनिया' और 'हौरी' पढ़े लिखे न होने के कारण गाँव के अनेक लोगों के द्राग टगे जाते हैं।

६) कृषक जीवन की बदहाली का चित्रण और सुधार —

वस्तुतः प्रेमचंदजी ग्रामीण परिवेशपर, रीतिपर, नितीपर लेखन करनेवाले सिद्धहस्त उपन्यासकार थे। कृषक के जीवन की व्यथा और कथा अनेकों उपन्यासों में सफलतापूर्वक चित्रित करने में कामयाब रहे हैं। कृषक के जीवन में तत्कालिन उद्योगमुख समस्याएँ ही नहीं अपितु सदयस्थिति में आनेवाली समस्याओं को भी बड़े ही रोचक ढंग से अंकित करते हुए दिखाई देते हैं।

कृषक को पुंजीपतियों के हर वार का मुँहतोड़ जवाब देने की आवश्यकतापर 'गोदान' जैसे उपन्यासों के माध्यम से बताते हैं। किसानों को किसानी करने के साथ-साथ अपनी शिक्षा-दिक्षा, रीति रिवाज, रहन सहन, खानपान आदि की ओर भी लक्ष्य केंद्रित करने की आवश्यकता पर बल देते हैं।

७) औद्योगिकीकरण की समस्या—

प्रेमचंदजी ने ग्रामीण परिवेश की समस्याओं के साथ — साथ शहरी समस्याओं को भी पाठकों के सामने रखा है। उनका 'रंगभूमि' नामक उपन्यास तत्कालिन औद्योगिकीकरण की समस्या को उजागर करता है। उसमें औद्योगिकीकरण के दुष्परिणामों की ओर ईंगित करता है। प्रेमचंदजी ने 'गोदान' उपन्यास में भी 'गोबर' नामक पात्र के माध्यम से शहरी सभ्यता में ग्रामीण युवक किस प्रकार से खो जाते हैं और अपने गाँव को भुलकर चकाचौद भरी जिंदगी को अपनाते हैं यह दर्शाने का प्रयास किया है।

८) विलासमय जिवनयापन का परिणाम—

तत्कालीन समय में भोगवादी प्रवृत्ति का अनुसरण करते हुए कई सारे पुरुष और महिलाएँ विलासभरी जिंदगी की ओर अग्रसर होते हैं, 'कायाकल्प' नाम के उपन्यास में देवप्रिया विलासमय जीवन व्यतित करती हुई दिखाई गई है। विधवा होने के बावजूद अपनी लालसाओं की पूर्ति करने हेतु वह अन्य पुरुषों के साथ भी संबंध स्थापित करती है, जिसपर रिश्ते नातों का झिना आवरण चढाती है। 'देवप्रिया' के जीवन में जितने भी नवयुवक आते हैं, उन्हें वह अपना पूर्वजन्म का पति समझकर उनके साथ विलासमय जीवन व्यतित करती है। यह उपन्यास भोगवादी प्रवृत्ति के परिणामों को दर्शाने का प्रयास करता है।

९) विवाहप्रथा में सुधार की आवश्यकता—

प्रेमचंदजी ने 'कायाकल्प' 'प्रतिज्ञा' 'निर्मला' आदि उपन्यासों के माध्यम से विवाह प्रथा पर कई सारे प्रश्न उपस्थित किए हैं। 'निर्मला' नामक उपन्यास में दहेज की कुप्रथा, अनमेल विवाह और वृद्ध विवाह की समस्या को उद्घाटित किया है। कुछ उपन्यासों में विधवा विवाह में आनेवाली समस्या भी दिखाई देती है। जैसे 'प्रतिज्ञा' नामक उपन्यास में विधवा और विधूर विवाह संबंध और उनकी वैवाहिक स्थिति आदि पर प्रकाश डालते हैं।

१०) नारी लालसा का चित्रण—

प्रेमचंदजीने ने अपने उपन्यासों में नारी के विभिन्न रूपों का चित्रण करने का प्रयास किया है। उसी में नारी की लालसा भी चित्रित की है। 'गबन' नामक उपन्यास में स्त्री का गहनों के प्रति लगाव और झूठी प्रतिष्ठा को बनाए रखने के लिए कर्ज पर कर्ज लेकर अपनी पत्नी 'जालपा' को श्रृंगार एवं प्रसाधन की सामुग्री लाकर देता है और अपनी शेखी बधारता रहता है और अंततः कर्ज से छुटकारा पाने के लिए अपने दफतरसे गबन करता है। एक अन्य उपन्यास 'कायाकल्प' में भी 'देवप्रिया' नामक स्त्री अपनी लालसाओं को संयमित नहीं रख पाती और कुकर्म फर बैठती है, जिसे वह पुर्नजन्म का नाम देकर अपने पक्ष को सही ठहराने का प्रयास करती है।

'गोदान' की मुख्य स्त्री पात्र 'धनिया' भी लालसा से परे नहीं है, वह भी छोटी — छोटी अपेक्षाओं की पूर्ति के लिए अपनी लालसा प्रकट करती है।

११) भारतीय युवाओं की दिशाहीनता—

प्रेमचंद ऐसे उपन्यासकार थे, जो अपनी पैनी नजर से हर तरफ दृष्टी रखते थे इसलिए उन्होंने भारतीय युवकों की दिशाहीनता को भी अपने उपन्यासों का एक अविभाज्य अंग मानकर 'गोदान' के गोबर का चित्रण किया है। जिसमें युवावस्था में स्थित सभी गुण—अवगुणों का मिश्रण डालने का भरसक प्रयास किया है, इसलिए वह अपने पिता 'होरी' द्वारा समझाने के बावजूद भी अपने क्रोध पर नियंत्रण नहीं रख पाता और शहर की चकाचौंद जिंदगी में उलझकर रह जाता है।

एक और 'गबन' नामक उपन्यास में दो विरोधी विचारधारों का टफराव दिखाने का प्रयास किया है, जिसके फलस्वरूप प्रतिष्ठा और लालसा जन्म लेती हुई दिखाई देती है।

१२) ग्रामीण जीवन से निकटतम संबंध—

प्रेमचंदजी ने अपनी बहुतांश उपन्यासों में ग्रामीण परिवेश को स्थान दिया है। हम यह भी कह सकते हैं की ग्रामीण जीवन का लेखा — जोखा प्रस्तुत करने में जितनी सफलता उन्हें मिली है शायद ही कोई विरला उपन्यासकार होगा जो यह कार्य करने में सक्षम रहा हो।

आँचलिक परिस्थितियों से अवगत होने के कारण उन्होंने हर एक चीज को अपनी तिक्षण दृष्टि से जाँचने परखने का भरसक प्रयास किया है। 'गोदान' तो ग्रामीण जीवन का महाकाव्य माना जाता है। जिसमें एक आँचल की सभी विशेषताएँ दृष्टीगोचर होती हैं।

निष्कर्ष—

निष्कर्षतः हम कह सकते हैं कि, प्रेमचंदजी का उपन्यास के क्षेत्र में आगमन एक मिल का पत्थर साबित हुआ और जो पाठक उपन्यास को कपोलकल्पित कथा, चमत्कृतिपूर्ण रचना, मनोरंजन का साधन समझते थे, वह उपन्यास की तरफ क अन्य नजर से देखने लगे।

प्रेमचंदजी ने अपने कृतियों के माध्यम से समाज सुधार की ओर पहल करते हुए कई सारे विषय और घटनाएँ पाठकों के सामने रखीं, जिसे पढ़कर पाठकों के मन मस्तिष्क में हडकंप मच गया, और पाठक भी कृतियों को मनोरंजन से दूर ले जाकर सामाजिक, राजनैतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक समस्याओं के उद्घाटन के रूप में देखने लगे।

उपन्यास सम्राट की उपाधि से विभूषित मुंशी प्रेमचंदजी सही अर्थों में समाजसुधार के प्रणेता के रूप में पाठकों को परिचित हुए। प्रेमचंदजीने 'गोदान', 'प्रतिज्ञा', 'निर्मला', 'गबन', 'सेवासदन', 'रंगभूमि', 'प्रेमाश्रम', 'कायाकल्प', 'कर्मभूमि' आदि उपन्यासों में समाजसुधार के विविध आयामों पर प्रकाश डाला है।

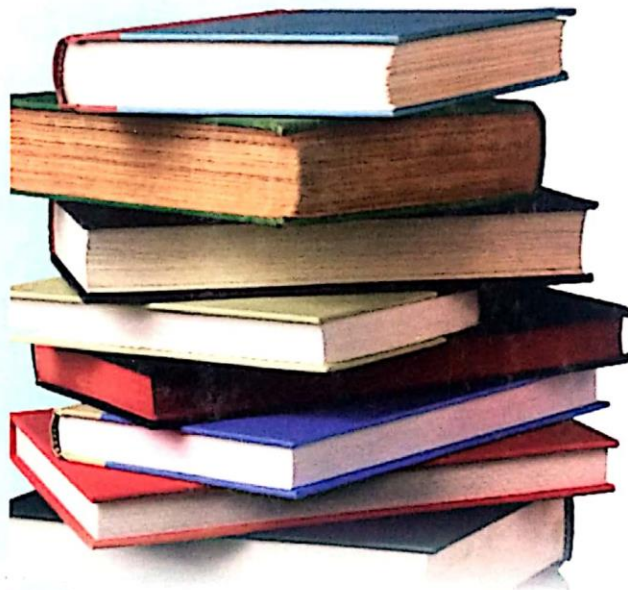
संदर्भ ग्रंथ

- १)हिंदी के श्रेष्ठ उपन्यास और उपन्यासकार — डॉ. द्वारिका प्रसाद सक्सेना
- २)प्रेमचंद और भारतीय किसान — प्रो. रामबक्ष
- ३)गबन — प्रेमचंद
- ४)गोदान — प्रेमचंद

PRINTING AREA®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Issue-81, Vol-04 October 2021

ISSN 2394-5303

Editor
Dr. Bapu G. Gholap

INDEX

01) ROLE OF YOGA IN COVID- 19 Dr Leela Bansode, Vaijapur.	10
02) The Aftermath Of COVID 19: Management of Anxiety	12
Prof. V. M. Deshmukh, Khamgaon, Dist Buldana	
03) Future Opportunities & Emerging Issues in Commerce Education in India Dr. Vipul G. Rakholiya, Kalavad, Dist. Jamnagar	14
04) DELAY IN JUSTICE DELIVERY SYSTEM : CAUSES AND SOLUTION PRAFULL RATHI, DR. DWARIKA PRASAD, MEERUT	18
05) Forest Fire: Boon or Bane Pawan Kumar Srivastava, Bhopal, M.P.	23
06) Impact of mobile gaming Addiction Dimension on Depression..... Deepmala Sudhare (Kshirsagar), Dr.U.S. Gaikwad, Chincholi	29
07) Increasing Carbon Footprint : A path to ruin for Earth Dr. Rahul Tiwari, Kanpur, U.P.	32
08) Effect of Global Warning and Impact on Indian Climate Dr.Wagalgave H. D., Shirur Anantpal, Dist. Latur	37
09) Group Discussion and its Major Components Seema Dhame, Pune	42
10) Trajectory of the notion of 'Subaltern' in Subaltern Studies Mr. Liladhar Shivajirao Patil., Dr. Jyoti S. Rane , Amalner	47
11) The Modernization in Universities library in Maharashtra – A Study DR. GOVIND S. GHOGARE, Nilesh P. Pawar, Rajasthan	50
12) १९ व्या शतकातील महाराष्ट्रातील क्रांतीकारी चळवळ आणि क्रांतीकारकांचे कार्य प्रा. अर्जून चाटे, अळकुटी, ता. पारनेर, जि. अहमदनगर	54

12

१९ व्या शतकातील महाराष्ट्रातील क्रांतीकारी चळवळ आणि क्रांतीकारकांचे कार्य

प्रा. अर्जून चाटे

लोकनेते डॉ. बाळासाहेब विखे पाटील
(पद्मभूषण उपाधीने सन्मानित) प्रवरा ग्रामीण शिक्षण
संस्थेचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
अळकुटी ता. पारनेर, जि. अहमदनगर

*****

प्रस्तावना

१९ व्या शतकाच्या शेवटी राजकारणात नैराश्य निर्माण झाले. यावेळी फक्त राजकारण्यांनी आश्वासने केलेली दिसतात. खऱ्या अर्थाने बघितल्यावर राष्ट्रसभेच्या स्थापनेला दोन दशके झाली. तरी सुध्दा राजकीय सुधारण हिंदी जनतेच्या हातात आलेली दिसत नाही. राष्ट्रसभेच्या अधिवेशनात हिंदी जनतेची गान्हाणी मांडली जातात, वेगवेगळ्या मागण्यांचे ठराव मंजूर होऊन सरकारकडे पाठविले जात असे. परंतु सरकार दखल घेत नव्हते. असे असूनसुध्दा राष्ट्रसभेच्या प्रमुख नेत्यांनी सनदशीर राजकारणाचा त्याग केला नाही. तसेच राजकर्त्यांच्या न्यायीपणावरील त्यांचा विश्वास पुर्ण संपला नाही. ब्रिटीशांना हाकलवून लावण्यासाठी शस्त्रसामर्थ्यावर विश्वास ठेवणाऱ्या तरुणांच्या गटातून क्रांतीकारी चळवळीचा जन्म झाला.

चळवळीची पार्श्वभूमी

हिंदी नेते हिंदूस्थानच्या राजकारणात स्थान मागू लागले. इंग्रजांचे जुलमी कायदे संपविण्याचा प्रयत्न करू लागले. यावरूनच १८८५ ला राष्ट्रीय सभेची स्थापना झाली. दादाभाई नौरोजी, सुरेंद्रनाथ सेन, पं. मालवीय व गोखले या क्रांतीकारकांनी अर्ज विनंत्याचा मार्ग स्विकारला. लोकमान्य टिळकांनी वैदिक संस्कृतीचे पुर्नजीवन करून अभिमान हिंदी जनतेला प्रतिपादन केले. तसेच गणपती उत्सव, शिवजयंती

सुरू करून समाज जागृतीचे कार्य चालू केले. स्वराज्य हा मानवाचा जन्मसिध्द हक्क आहे, त्यासाठी आपण झटले पाहिजे, असा विचार टिळकांनी मांडला. १८५७ च्या उद्रेकापासून प्रेरणा घेऊन क्रांतीकारी चळवळीचा जन्म झाला. प्रत्येक तरुण राष्ट्रवादी होता. गुलामगिरी पेक्षा त्यांना मरण प्रिय होते.

क्रांतीकारकांची जीवन म्हणजे मश्ट्युशी खेळ होता. गुप्त संघटना उभारणे, शस्त्रास्त्रे तयार करणे, परदेशात जाऊन शस्त्रांची आयात करणे, समाजात आपल्या लिखाणाने असंतोष निर्माण करणे, इंग्रजांकडून पकडले गेल असता ते हसतमुखाने फासावर लटकत. अशा प्रकारे क्रांतीकारक आपल्या मातशभूमीसाठी लढत असत. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात महाराष्ट्रातील उमाजी नाईक, वासुदेव बळवंत फडके, पंजावमध्ये शिखांची चळवळ त्यापैकी होते.

उमाजी नाईकांचा उठाव

महाराष्ट्रात रामोसी ही एक जमात सह्याद्रीच्या कडेकपारित वस्ती करून तसेच राखणदारीची कामे करणारी एक इमानी जात होती. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य स्थापनेच्या वेळी त्यांना सहभागी करून घेतले. तसेच सह्याद्रीच्या माथ्यावरच तटबंदीच्या रक्षणाची जबाबदारी महाराजांनी त्यांच्यावर सोपविली होती. मराठ्यांचे राज्य इंग्रजांनी बुडविले. रामोसी लोकांची वतने व त्यावर आधारित रोजगार बंद झाला. पारतंत्र्याची झळ रामोसी लोकांना बसली. उमाजी नाईकाचे नाव महाराष्ट्रात गाजू लागले. सुरुवातीला ते लुटमार व दरोडेखोर करणारे होते. नंतर त्यांनी ब्रिटीशांचे राज्य घालवण्यासाठी प्रयत्न करू लागले. पुणे, सातारा डोंगरी भागात त्यांनी आपले राज्य स्थापन केले. दरबार भरून ब्राम्हणांना आपल्याकडील द्रव्ये वाटू लागले. तसेच उमाजीला पकडण्यासाठी ब्रिटीशांनी पाच — पाच हजाराचे बक्षीस लावले. १६ फेब्रुवारी १८३१ रोजी उमाजांनी राजे राजवाडे, जहांगीरदार सरदार सामन्य प्रजाजन यांना उद्देशून एक जाहिरनामा काढला. त्यात ते म्हणतात, “युरोपियन लोक ते अधिकारी किंवा शिपाई असो जेथे सापडतील तेथे त्यांना ठार मारवेत, साहेबाला मारण्याचे काम जो करेल त्याला रोख रक्कम, बक्षिस, इनाम, जहागिरी देण्यात येईल. ब्रिटीशांच्या

ताब्यात असणारे वतन, हक्क व मिळकती गेल्या असतील त्यांना परत मिळवण्याची संधी आली आहे. तिचा उपयोग करून घ्यावा. जे सरकारच्या फौजेत भारतीय शिपाई स्वार पायदळे असतील त्यांनी नोकऱ्या सोडून बाहेर यावे. साहेबांचे हुकुम पाळू नयेत, हे जो कुणा पाळीत नसेल त्यांना शिक्षा केल्या जातील. फिरंग्यांचे बंगले जाळावेत, सरकारी तिजोऱ्या लुटाय्यात, लुटीचा पैसा त्यांनाच मिळेल. हिंदू-मुस्लिम सर्वांनी आमचा हुकुम पाळावा. ब्रिटीश आपले राज्य बुडविणार आहेत.”

सातारा कोल्हापूरपासून सोलापूर अहमदनगर पर्यंतच्या भागात आणि कोकणात अनेक भागात उमाजी नाईकने आपल्या सैनिक तुकडीची मोठी धामधुम माजविली. ब्रिटीश अधिकारी कॅ. मॅकीन्टॉश हा उमाजीच्या पाठलागावर होता. परंतु स्वकियांच्या फितुरीने त्याला पकडले गेले. १८७६ साली महाराष्ट्रात मोठा दुष्काळ पडला. लोक अन्न अन्न करून मरू लागले. त्यातच सरकारी करांचे ओझे दिवसेंदिवस वाढत चालले. दुष्काळाच्या खाईत सापडलेल्या प्रजेबद्दल सरकार तटस्थ होते. अशा या सरकारला धडा शिकवण्यासाठी महाराष्ट्रभर फिरून अन्यायविरुद्ध उठाव करण्याची चेतावणी ते देऊ लागले. रामोश्यांसारख्या जातीला हाताशी धरून त्यांनी महाराष्ट्रातील सात जिल्ह्यात मोठी खळबळ माजविली. इंग्रजी कारभार कोलमडून टाकला.

चाफेकर — रँडचा खुन

इंग्रजांच्या अन्यायाला शह देणारा हिंदी तरुणांचा वर्ग तयार झाला. इंग्रज बंडुकीच्या गोळीशिवाय वठणीवर येणार नाहीत. या भावनेने पुण्याच्या दामोदर चाफेकर या तरुणाने जुलमी प्लेग कमिशनर रँड याचा खुन केला व हा दिवस हिंदूस्थानात हिरक महोत्सवाचा दिवस म्हणून मोठ्या आनंदाने साजरा केला. १७ फेब्रुवारी १८९७ रोजी रँड साहेबाने आपल्या हाती असलेल्या अधिकाराचा गैरवापर करून पुण्यातील नागरिकांवर अत्याचार सुरू केले होते. प्रतिबंधाच्या नावाखाली लोकामध्ये दहशत निर्माण करण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. क्रूर अधिकाऱ्याचा बदला दामोदर चाफेकरने घेतला. पुढे त्यांना फाशी देण्यात आली. त्यांनी महाराष्ट्रभर किर्तनाच्या माध्यमातून राष्ट्रवाद पसरवित असे ते म्हणतात, “केवळ शिवाजी महाराजांचे नाव घेऊन

चालणार नाही, त्यांच्याप्रमाणे कृत्य करणे गरजेचे आहे.”

स्वातंत्र्यवीर वि. दा. सावरकर

स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर यांना जन्म २८ मे १८८३ रोजी नाशिक जवळच्या भगूर या गावी झाला. त्याचे घराणे प्रतिष्ठीत इनामदाराचे होते. सावरकरांचे माध्यमिक शिक्षण नाशिक येथे झाले. लहानपणापासून ते बुद्धीमान असल्याने सावरकर हे थोर क्रांतीकारक आणि देशभक्त म्हणून परिचित आहेत. रत्नागिरीला असताना त्यांचे सामाजिक कार्यही तितकचे महत्वाचे होते. आपल्या सामाजिक कार्याविषयी ते म्हणतात, “माझी अशी इच्छा आहे की, मी सागरात उडी टाकली होती, ही गोष्ट लोक विसरले तरी चालेल. पण मी जे सामाजिक विचार मांडले त्याचे समाजाने स्मरण ठेवावे.”

तुरुंगवास

कलेक्टर जॅक्सनच्या खुन खटल्यात सावरकरांना ओढले गेले व त्यांना ५० वर्षांची शिक्षा देण्यात आली. १९११ मध्ये अंदामानात पाठविण्यात आले. यावेळी त्यांना ५० वर्षांची शिक्षा देण्यात आली. त्यांनी न्यायाधिकाऱ्यांना लागलीच उत्तर दिले, “अरे! पन्नास वर्षे तरी तुमचे राज्य येथे राहिल का?” सावरकरांचे हे भाकीत खरे ठरले. कारण त्याआधीच ब्रिटीशांनी भारताला स्वातंत्र्य दिले. पुढे १९२४ मध्ये सरकारने त्यांची मुक्तता करून रत्नागिरीला ठेवण्यात आले. यावेळी सावरकरांनी कोणत्याही राजकिय चळवळीत पाच वर्षे सहभागी होऊ नये, अशी सरकारने अट घातली. सावरकरांचा पिंड देशभक्तीचा होता. त्यांनी समाजसुधारणेचे आंदोलन करून देशाची सेवा करण्याचे ठरविले. समाजसुधारणा हा सुध्दा स्वातंत्र्य चळवळीचा एक भाग होता. सावरकर हे कट्टर हिंदुत्ववादी होते. तसेच ते प्रखर बुध्दनिष्ठ विज्ञाननिष्ठ होते.

विज्ञानवादी दृष्टीकोन

सावरकर विज्ञाननिष्ठ होते. समाजातील अनिष्ट रुढी व परंपरा याला त्यांनी प्रखर विरोध केला. वैज्ञानिक दृष्टीकोनातून त्यांनी यज्ञ, गोपुजा, स्पर्शबंदी यावर कडाडून टिका केली. गोपुजाची भावना सर्वस्वी त्याज्य असल्याचे त्यांनी सांगितले. पशुला देवता मानणे हा माणुसकीचा अपमान आहे. असे ते मानतात. सावरकर

असे म्हणतात की, "गाईचे शेण आणि मुत्र समारंभपुर्वक प्यायचे हा आचार (धर्म) की अत्याचार". ते म्हणतात, "शेण खत आहे ते शेतात घाला, पोटात घालू नका" अशा पध्दतीने समाजाला प्रबोधन करण्याचे काम सावरकर करत असे.

चाफेकर फाशीवर गेले त्यावेळी सावरकर कमी वयाचे होते. या घटनेचा परिणाम सावरकरांवर प्रचंड पडला. यानंतर ते म्हणतात, मातशभूमीच्या रक्षणासाठी मी शेवटपर्यंत लढत राहिल. टिळकांच्या जहाल तत्वज्ञानाचाही क्रांतीकारी विचारसरणीवर १९०० मध्ये त्यांनी मित्रमेळा नावाची संस्था काढली. पुढे तिचे रुपांतर १९०४ मध्ये अभिनव भारत या संस्थेत झाले. स्वातंत्र्यासाठी सर्वस्वाचा होम करणारी शपथ अभिनव भारताच्या सभासदांना घ्यावी लागे. १९०५ च्या बंगालच्या फाळणीच्या वणव्यात मुफ्त पत्रके, सभा इत्यादी द्वारे प्रचार केला. परदेशी मालाच्या होळ्या केल्या. स्वदेशीचा पुरस्कार केला. नंतर ते इंग्लंडला गेले. मदनलाल धिंग्राने १९०२ मध्ये कर्झन बायलीला गोळी घालून ठार केले. अनंत कान्हेरेने १९०९ मध्ये जॅक्सनला ठार केले. दोघांना फाशी देण्यात आली.

अशा प्रकारे महाराष्ट्रात नव्हे तर पुर्ण भारतभर व परदेशात क्रांतीकारकांनी मोठे कार्य केले. शामजी कृष्णा वर्मा, सरदारसिंग राणा व मादाम कामा, लाला हरदयाळ इ. परदेशातही कार्य केले.

संदर्भ ग्रंथ सुची

- 1) Sudal P- – The Indian National Movement
- 2) Muzumdar R-C- (ED) – Struggle for Freedom
- 3) Verney Lovett – A History of the Indian National Movement
- 4) Sarkar Sumit – Modern India 1885 – 1947 1 Macmillan New Delhi
- ५ डॉ. पवार जयसिंगराव – हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
- ६ सरकार सुमित – आधुनिक भारत, राजकमल प्रकाशन, नवी दिल्ली, इलाहाबाद, पटना.
- ७ आधुनिक भारत – निरळी प्रकाशन, पुणे

ग्रामीण विकासाकरीता एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना

डॉ. दिपाली श्रीराम घोरे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

डॉ. एच. एन. सिन्हा कला व वाणिज्य

महाविद्यालय, पातूर जि. अकोला

*****

प्रस्तावना :

माणसाच्या वाढीच्या आणि विकासाच्या वाटचालीतील अत्यंत महत्त्वाचा कालावधी ही त्याची बाल्यावस्था असते. बाल्यावस्थेत मुलांचा जो शारीरिक व माणसिक विकास होतो त्यावरच त्याचा भविष्यकालीन शारीरिक व माणसिक विकास अवलंबून असतो, आणि म्हणूनच बाळ जन्माला येण्यापूर्वी आणि जन्मल्यानंतर त्याला पुरेशा सेवा देण्याकरीता देशाने राष्ट्रीय धोरण तयार केले. त्या धोरणानुसारच २ ऑक्टोबर १९७५ साली मुलांना सर्वांगीण सेवा म्हणजेच आरोग्य, आहार व शिक्षण एकत्रितपणे देण्याच्या उद्देशाने केंद्र शासनाने एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना सुरवातीला प्रायोगिक तत्वावर सुरू केली. एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना ही केंद्र-पुरस्कृत योजना असून या योजनेची सुरुवात अमरावती जिल्ह्यातील 'धारणी' या आदिवासी व 'धारवी, मुंबई' या नागरी प्रकल्पाच्या स्थापनेपासून महाराष्ट्रात झाली. टप्प्या-टप्प्याने या योजनेच्या प्रकल्पसंख्येत वाढ झाली. आज राज्याच्या तळागळपर्यंत पोहचलेला. राज्यभरत ६५ हजार केंद्र असणारा एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना हा गरीब कुटुंबातील महिला व मुले यांच्यासाठीचा सर्वात मोठा कार्यक्रम आहे.

एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेचे उद्देश :

१. ० ते ६ वयोगटातील मुलांचा पोषण व आरोग्य दर्जा सुधारणे.

२. मुलांच्या योग्य मानसिक, शारीरिक व सामाजिक विकासाचा पाया घालणे.

Pay U Money
Online/Net Banking
Debit Card/Credit Card

PAYTM
Payment Accepted here

7588057695
9850203295

paytm

Indexed

ISSN 2394-5303

Edited By

Dr. Gholap Bapu Ganpat
Parli Vajinath, Dist. Beed 431 515
(Maharashtra, India)
Cell : +91 75 88 05 76 95

Publisher & Owner

Archana Rajendra Ghodke
Harshwardhan Publication Pvt. Ltd.
At. Post. Limbaganesh, Tq. Dist. Beed-431 126
(Maharashtra) Mob. 09850203295
E-mail: vidyawarta@gmail.com
www.vidyawarta.com

JULY 2021 XXXIII

 सिद्धी प्रकाशन
खेलानगर, भावसार चौक, जांवेड-431605 (महाराष्ट्र) भारत

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातात.
पुरतनापटी ISBN (National) नंबर उपलब्ध आहेत. तसेच एफिलि व पीएच.डी संशोधनची पुस्तके त्रामुव निवृत्तीत

संपर्क : डॉ. राजेश गंगाधरसाव उंबरकर, सी.पल्लवी लक्ष्मण शेठे मो. 9623979067

Our Published Books -

Our Services -

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

   9623979067

 **Worldwide International Inter
Disciplinary Research Journal**
Website : www.siddhi.org
C/O, P.O. Umbarhat, P.Ho. 624, Bala Nagar, Near Marol Mandi,
Tandla Ga. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)
Email : rajeshkarragesha@siddhi.org
sheethalshah2009@gmail.com
Mob : +91-9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal / July 2021

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2021 - Impact Factor: 6.91

**Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal**
(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol.I, Issue-XXXIII, July 2021

Editor : Mrs. Pallavi Laxman Shete

Quarterly Research Journal

[Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture,
Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism,
Mass Communication, Library Science Faculty's]

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	"REVIEW ARTICLE ON PARIKARTIKA"	Nilima Zarikar kanchan Borkar Anantkumar Shekokar	01
02.	ROLE OF PANCHAKARMA IN VARIOUS LIFESTYLE DISEASES	Vda. Ankita Shete Vd. Anil Wagh	07
03.	ROLE OF HOMOEOPATHY TREATMENT IN MANAGEMENT OF ACUTE AND CHRONIC DISEASE	DR. CHANDRAKANT SANAP DR. Siddharth Jondhale	15
04.	HOMOEOPATHIC APPROACH IN LUNG DISEASES	Dr. Farooqui. J. A Dr. Kanchan S. Desarda	18
05.	APPROACH OF HOMOEOPATHY IN MANAGEMENT OF POST - MENOPAUSAL WOMEN IN OSTEOPOROSIS.	Dr. Lokesh Pradeep Mantri Dr. Anagha Beedkar	23
06.	HOMEOPATHIC MEDICINES IN VARICOSE VEINS	Dr. Padmashri Nilesh Samel Dr. Ratnaparkhi P. M.	30
07.	INFLUENCE OF SOCIAL MEDIA ON VOTING BEHAVIOR OF DIFFERENT SOCIO-REGIONAL SECTIONS OF VOTERS IN INDIA.	Rahul Singh Dr. Vibha Singh	37
08.	INFLUENCE OF PARENTAL INVOLVEMENT ON IMPLEMENTATION OF INCLUSIVE EDUCATION SCHEMES FOR STUDENTS WITH INTELLECTUAL DISABILITIES IN INCLUSIVE CLASSROOM SETTINGS IN THE PATTANAMTHITTA DISTRICT OF KERALA	Fr. Baiju Thomas	42
09.	DIVERSITY OF ROTIFERS FROM SOME WELLS OF CHANDGAON, SHRIGONDA, AHMEDNAGAR, MAHARSHTRA.	A.V. Mindhe V. R. Divekar	50
10.	THE ROLE OF EDUCATION IN THE EMPOWERMENT OF WOMEN TOWARDS ENTERPRENEURSHIP	Shital Shivaji Giri	54
11.	D. H. LAWRENCE'S SONS AND LOVERS: A PSYCHO-ANALYTICAL APPROACH.	Dr. Kishor K. Wagh	57
12.	AREA OF GENRAL LAND USE PARNER TAHSIL	Sunita R. Jadhav	63

AREA OF GENRAL LAND USE PARNER TAHSIL

Sunita R. Jadhav

Department of Geography, Arts, Commerce & Science College Alkuti 414305

ABSTRACT :

Agriculture is the main occupation of this region the most commonly grown crop is Bajara, Wheat, Jawar, Maize, Vegetable, Pulses, foder crops, Oil seeds, Sugar Cane & Fruits Etc. The study area show low rainfall with high varidity, Average rainfall in the district 600 to 700 mm Ahmednagar district. The District has an area of 17412 sq.kms while the area of the district accounts for 5.5 present of the total area of the state. The district is first in the since of area. The district is named after the town Ahmednagar. Ahmed Nizam shah. The founder of the Zizam Dynasty.

KEY WORDS : Agricultural Land Use, Crop.

INTRODUCTION :

The Study of crop combination region constitute an important aspect of agricultural geography as it provides a good basis agricultural regionalization use of land is an important factor for planning process because of the predetermined nature of land resource in Ahmednagar district covered an area of about three fifth area under plough in Kharif (62 percent to net sown area) and less than two fifth was under Rabbi (38 Percent to net sown area) season in the Ahmednagar district Ahmednagar district experience two agriculturist season kharif and rabbi kharif season starts from June first week to ends of October month. In this season, soyabean, bajara, maize, vegetables like tomato, onion, green peas, Rabbi season starts from October and ends in march the major crops in this season are jawar, wheat, gram, onion, sugar cane etc. while summer crops ie. Maize, groundnut fruits and vegetables are grown in irrigate parts of the district.

STUDY AREA :

Ahmednagar is the largest district of Maharashtra state with geographical area of 17418 km Ahmednagar is centrally located in western Maharashtra. The Ahmednagar district is laid between 18.2" to 19.9" north latitude and 73.9" to 75.5" East longitude and is bounced on the north by nasik district on the north east by Aurangabad district in the east by beed and osmanabad on the south by solapur and in the south west by solapur and in the south west by Thane and pune district Ahmednagar district covers an area of 17048:00 sq.km. according to physiographical set up study region and Harishchandragad , plateau and plains drained by Bhima and Godavari rivers average rain fall receives 575.8 mm

The Mean daily maximum temperature is 40 degree centigrade and daily minimum temperature is 11.7 degree centigrade. The black soil medium black soil. Red soil, gray soil appear in

study region, The major crops namely, jawar, wheat, Bajra, Sugar cane, maize, Gram, Onion, Oil seeds and vegetables crops are cultivated in study region

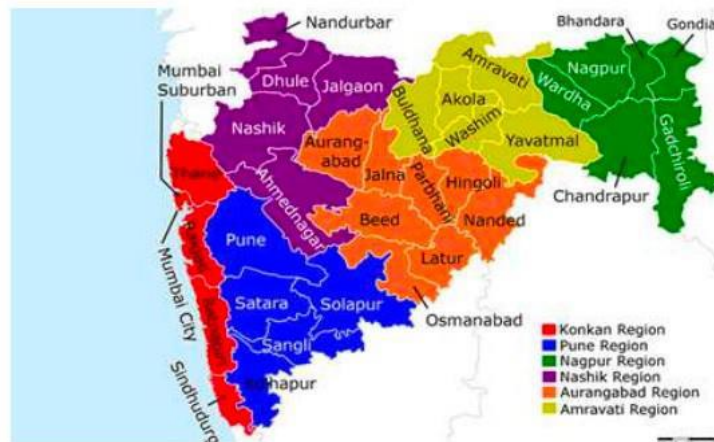
METHODOLOGY :

Collection of secondary data – Agricultural Paramiles district statistical abstracts district planning map district resources map, village level amenities and facilities data to be collected for sample village canals water rotation data for the analysis of water distribution system questionnaire survey discussion with local peoples

India Map:

Maharashtra Map:

Ahmednagar District:

Ahmednagar District Map

Parner Tehsil :**RESULT AND DISCUSSION:**

Parner Tehsil is an important region in agricultural practice. The crop viz, Jawar, Bajara, Maize, Vegetable, Pulses, Fodder, crops, oil Seeds, Sugar Cane and fruits were cultivated in the tehsil. The variations in areal extent under these crops were mostly depends on adoption of improved varieties of seeds for sowing local environment and traditional approach of farmers in the area under review besides these soil types and rainfall influencing on the crop cultivation and cropping pattern.

1) BAJARA :

Bajara is the Kharif crop in Parner Tehsil the average annual rainfall amount and soil types in the tehsil support the cultivation of Bajara in every village

SPATIAL DISTRIBUTION :

- 1) Bajara is successfully grown in parner tehsil
- 2) Land occupying between 20 to 40 percent to net sown area

2) JAWAR :

Jawar is the principal crop in Kharif and rabbi season. The average annual rainfall amount and soil types in the parner tehsil support the cultivation of Jawar in every village in the tehsil

SPATIAL DISTRIBUTION:

The area of Jawar more than 10 percent land to net sown area.

3) Sugarcane:

Sugarcane is one of the important cash crops of the parner tehsil. The crop is cultivated in all village of the tehsil.

Spatial Distribution:

- 1) Sugarcane is successfully grown in the parner tehsil. The crop is grown on heavy black soils. With irrigation facilities.
- 2) Less than 5 percent land to net sown area under sugarcane is found in parner tehsil

4) Wheat :

Wheat is rabbi season crop in tehsil the crop is grown on heavy black soils with well irrigation facilities

Spatial Distribution:

- 1) The area of wheat more less than 05 percent land to net sown area in parner tehsil.

5) Pulses :

The Chief pulses grown in the parner tehsil are mug, Tur, green peas , val, also grown on a small scale.

Spatial Distribution:

- 1) 5 to 10 percent land under pulses is found in parner tehsil.

6) Oil Seeds :

Sunflower, Soyabean , Groundnut, Kardai, Til, Karal etc. oil seeds are produced in the tehsil.

Spatial Distribution:

- 1) 5 to 10 percent land under oil seeds is found in parner tehsil.

7) Vegetables :

The main vegetables grown in the district are cabbage, tomato, brinjal , onion, green peas, orange, pomegranate ect.

The distribution of fruits and vegetables are influenced by transport. Market centers and irrigation.

Spatial Distribution:

- 1) Less than 5 percent land under vegetables is found parner tehsil pomegranate, orange, tomato, onion, green peas.

Area of Genral Land use Parner Tahsil.

Type of Land	Area in km2	Area%
Agriculture	1,477.63	76.55 %
Forest	187.92	9.74 %
Other	264.73	13.71%
Total	1,930.28	100.00%

The table Show the Crop Combination in Parner Circle of Parner Tahsil.

Table 1: Crop Combination.

Sr.No	Village Name	Crop Combination	Crop	
1	Nighoj	02	Sugarcane	Onion
2	Jamgoan	04	Onion	Fodd Crops
3	Hivare Korda	04	Onion	Fodd Crop
4	Sawargaon	04	Onion	Fodd Crop
5	Devibhoyare	04	Sugarcane	Fodd Crop
6	Parner	04	Onion	Fodd Crop
7	PimpalgaonRotha	04		Fodd Crop
8	Karegaon	04		Fodd Crop
9	Pimpri Jalsen	04	Onion	Fodd Crop
10	Takali Dhokeshwar	04	Onion	Fodd Crop
11	Ralegan Siddhi	04	Sugarcane	Fodd Crop
12	Karjule Hareshwar	04	Sugarcane	Fodd Crop
13	Kalewadi	04		Fodd Crop
14	Randhe	04	Onion	Fodd Crop
15	Darodi	04	Onion	Fodd Crop
16	Lonimavala	04	Onion	Fodd Crop
17	Babulwade	04	Onion	Fodd Crop
18	Alkuti	04	Onion	Fodd Crop
19	Walavane	04		Fodd Crop
20	Supe	04		Fodd Crop
21	Hanga	04		Fodd Crop
22	Shirapur	02	Sugarcane	Fruits
23	Panoli	04		Fodd Crop
24	RuiChhtrapati	04		Fodd Crop

CONCLUSION AND SUGGESTION:

Alkuti, Vadzire, Lonimawala. Randhe No.1 village are the fruit areas of parner circle. The following crops region has found in study area include jawar, bajara, vegetables, oil seeds, sugarcane etc.

REFERENCES:

- 1) Majid Husain (1996) "Systematic Agricultural Geography " Represented 2004, Rawat Publication, Jaipur and New Delhi, PP.217,218.
- 2) Weavre J.C.(1974) " Crop Combination regions in the middle west " The Geographical Review 44(1954) PP.
- 3) Socio – Economic abstract of Ahmednagar district (2011) PP-1-2.
- 4) Singh J.(1974) " An agricultural atlas as India a geographical analysis, Kurukshetra , Vishal Publication, P-299
- 5) Masjid Husain (2007) Systematic Agricultural Geography, Rawat Publication, Jaipur (P.P.220-22)

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed - Referred

Belanagar, Near Marafi Mandir, Taroda (Kh.) Nanded - 431605 (Maharashtra, India)

Certificate of Publication

Indexed
SJIF

Impact
Factor 6.91

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper / Article titled AREA OF GENRAL LAND USE
PARNER TAHSIL of

Dr./Mr./Miss/Mrs. JADHAV SUNITA RAMCHANDRA

It is peer reviewed and published in the issue XXXIII Vol. I in the month of

July 2021

Thank you.

Pallavi

Editor in Chief
Pallavi L. Shete

**CHARACTERISTICS OF URBANIZATION IN PUNE DISTRICT,
MAHARASHTRA STATE, INDIA****Mr. Vinayak Vijay Sonawane*¹, Mrs. Jadhav Sunita Ramchandra*²**

*^{1,2}Asst. Professor. Department Of Geography, Arts, Commerce And Science College Alkuti, Tal- Parner, Dist- Ahmednagar, Maharashtra, India. 414305, Affiliated Savitribai Phule Pune University Pune.

ABSTRACT

In India, the state of Maharashtra ranks third after the state of Tamil Nadu and Kerala in terms of urbanization. The urban population growth rate has increased by 23.7 per cent over the last decade. The trends of urbanization show that there has been a steady increase in urban population in Maharashtra State since the year 1901 and there has been a rapid increase during the last decade. The main objective of this research is to study the features of urbanization in Pune district and what are the pattern, trend, levels in urbanization in Pune district. This research paper is based on secondary data. This data is taken from Indian Census (1901 to 2011 Census). The period of this research paper is between 1901 to 2011 Census. This research paper is done both quantitatively and qualitatively. It is mainly based on census data. This research paper can be used for planning various forms of urbanization.

Keywords: Urbanization, Pattern, Level, Trend, Pune, Characteristics.

I. INTRODUCTION

By 1975, 27% of the world's population lived in urban areas. 2000, the number had increased to 40%. 2030 period, the world's urban population is projected to reach 56%. Large-scale urbanization in developed nations today, 75% of the people in developed nations live in urban areas. The increase in urban population is due to migration from rural to urban areas. People from rural areas migrate to urban areas for various jobs and occupations as well as for educational and other reasons. This is the reason why people migrate from rural areas to urban areas. During urbanization of the village, first of all, their nature encroaches on the farm land, then the forests, grasslands, swamps and lands are destroyed due to urbanization. During urbanization, cities expand horizontally and vertically. Cities develop horizontally and horizontally, while large buildings remain vertical. Gradually the open spaces and forests of the village are destroyed and the life in the urban areas is rapidly degraded. Discretionary use of land Elimination of slums, It is important for cities to plan for proper return management of wastewater as well as treatment of wastewater to raise the ground water level. Although it is the responsibility of the municipality to provide these facilities in urban areas, the law requires that all citizens be involved in maintaining good facilities in urban areas and that all citizens strictly follow the rules. Urbanization has negative effects as well as some positive effects. Negative effects degrade the quality of the environment and create various problems. Positive effects result in urbanization in various forms of employment and human economic development as well as changing human life line. Areas where people are attracted or migrate have a large number of attracting elements, and areas where people are starved have push elements. Therefore, in this research paper, the process of urbanization in Pune district and its flow will be studied.

Study Area:

The total geographical area of Pune district is 15642 sq. km, which is 5.10 percent of the state of Maharashtra. Pune district lies between latitudes 17° 54' N and 19° 24' N and longitudes between 73° 19' E and 75°10' E. As per 2011 census, Pune district has a total population of 94.29 lakhs which is 8.39 percent of the total population of Maharashtra. Pune district is unique in India in terms of socio-economic and education, It is also the second largest district in Maharashtra terms of area. At the same time out of the total population in Pune district, 60.99% of the population lives in urban areas and 39.1% of the population lives in rural areas. There are a total of 14 talukas in Pune district, According to the 2011 census, the population density of Pune district is 603 per square kilometer and sex ratio is 915. Out of the total population in Pune district, SC population is 12.51%, ST population is 3.69% and total literacy rate is 86.15%, literacy rate is 80.98% in rural areas and 89.45%

literacy rate in urban areas. According to 2011 census, Pune district has 1866 villages with 13 Panchayat Samities and 1407 gram Panchayats.

Hypotheses:

Research papers have been prepared on the basis of some hypotheses for this research paper, those hypotheses are as follows.

1. Urbanization is increasing due to migration of rural to urban population.
2. The level and trend of urbanization is not the same everywhere.

Amis and Objective:

The main objective of this research paper is to study the Characteristics of urbanization in Pune district. At the same time, this research paper has been prepared keeping in view some other objectives.

1. To study the trend of urbanization in Pune district.
2. To study the pattern of urban cause of Pune district.
3. To study the level of urbanization in Pune district.

Census data from 1901 to 2011 have been used in this research and to study the object.

II. DATA SOURCES AND METHODOLOGY

This research paper is based on the secondary data, this data taken from the Indian Census, which covers the period from 1901 to 2011. Also, the research is divided into numerical and qualitative formats, in which the statistics of the urban population are converted into percentages and bar graphs and line graphs are drawn in various forms. Also, to study the level of urbanization, it has been converted into percentages and maps have been prepared accordingly using GIS software. The following formula has been used to determine the level of urbanization of the study area. $\text{Level of Urbanization} = \frac{\text{Urban Population}}{\text{Total Population}} \times 100$

Five groups have been formed to measure the level of urbanization. The wells are in the form of very low-level, low level, moderate, progressive and high level. These indexes depend on the percentage.

III. RESULT AND DISCUSSION

1. Trend and Pattern of urbanization:

Table and Graph number1 shows the trend of urbanization in Maharashtra. The trend is shown from 1901 to 2011 census period. The population of Maharashtra state is constantly increasing, that the population living in urban areas is also increasing out of the total population. In the state of Maharashtra, there is a steady increase in urbanization. In 1901, 16.12 per cent of the population lived in urban areas, but in 1911, the proportion decreased. But after 1911, urbanization increased rapidly. According to the 2011 census, about 45.23 percent of the total population lives in urban areas. The decadal growth rate in terms of growth of urbanization in the state of Maharashtra, that the highest increase in urbanization was in 1951 census year, followed by 1971 census year, but the growth rates were negative from 2001 to 2011 according to the census year. Considering the total population of Maharashtra, the population is one hundred and twelve points 37 million in 2011 and you can see that the population of Maharashtra has been increasing rapidly since independence. However, the year 1921 saw a negative change in the population. However, this year has seen a positive change in urbanization.

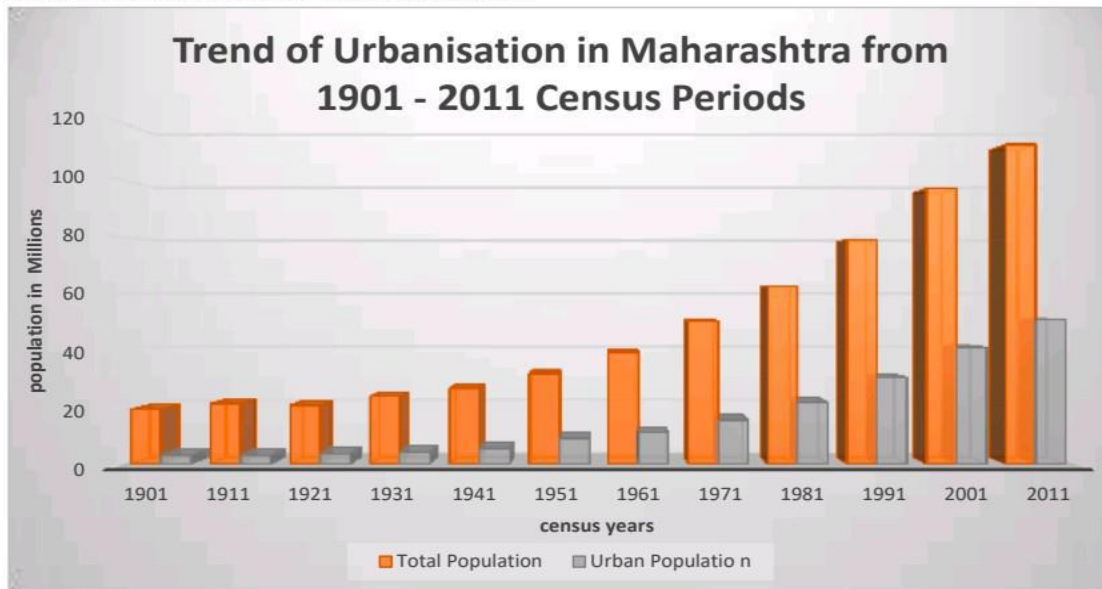
Table number 02 and Graph number 03 show the trend of urbanization in Pune district. This shows that the total population of Pune district is increasing between 1901 and 2011 census periods. In 1901 census, the population of Pune district was about 11 lakhs and it increased to about 20 lakhs in 1951 census. In short, you can see that the population growth has slowed down since before independence. But in after 1951 census year, the population of Pune district is increasing tremendously. Out of the total population of Pune district, the urban population was less in the pre-independence period. The increase in the number of people living in urban areas after independence but after 1991 census period, the urban population has increased significantly. Even so, in the census of 1901, 20 per cent of the population lived in urban areas, but in 1911, there was a negative change. After 1911, there was a positive change. This proportion is seen till the year 1961 census but observed the growth rate again in 1961 but after that there is a positive change. But that after the 1991 census, more than half of the total population lived in urban areas, mainly in the 1991 census, 50.81 percent of the population lived in urban areas, in 2001 census , 58.9 percent, and in 2011 census, 61 percent population live in

urban area. These figures show that the highest urban population decadal growth in Pune district in 1951 is 107 percent. However, in 1961, the urban population increased by 30.64 percent, compared to other years, this year has seen a qualitative change. The since 1971, it has seen a steady increase, but in 2011, the population growth rate increased by 36.91 percent. But this urban population growth is much lower than 1981, 1991 and 2001.

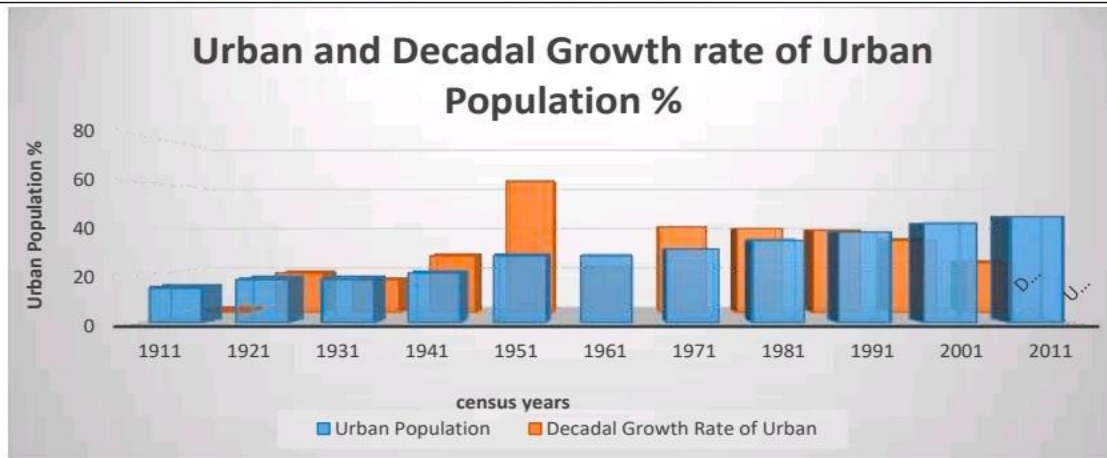
Table 1: Trend of Urbanization in Maharashtra from 1901 -2011 census periods

Year	Total Population in Millions	Urban Population in Millions	Urban Population in %	Decadal Growth Rate of Urban Population in %
1901	19.39	3.22	16.59	-
1911	21.47	3.25	15.13	0.99
1921	20.85	3.86	18.50	18.71
1931	23.96	4.46	18.60	15.56
1941	26.83	5.67	21.11	27.1
1951	32.00	9.20	28.75	62.42
1961	39.55	11.16	28.22	21.32
1971	50.41	15.71	31.17	40.74
1981	62.78	21.99	35.03	39.99
1991	78.94	30.54	38.69	39.09
2001	96.88	41.10	42.43	34.57
2011	112.37	50.83	45.23	23.67

Source: Census of India 1901 to 2011 census periods

Graph 1: Trend of Urbanization in Maharashtra from 1901 -2011

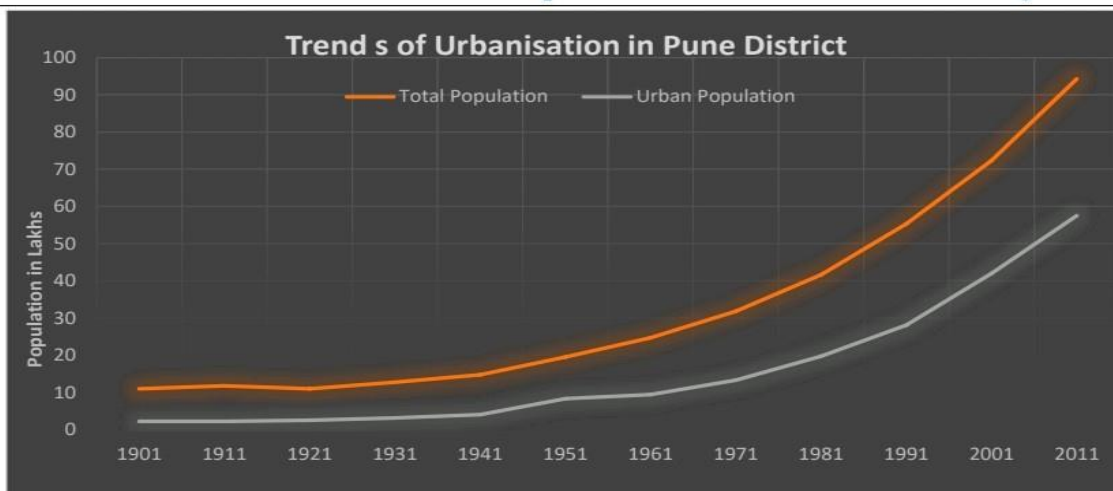
Graph no 2: Urban and Decadal Growth Rate of Urban Population in Maharashtra from 1901 -2011

Source: Census of India, 1901 to 2011

Table 2: Trends of Urbanization in Pune District from 1901 -2011 census periods

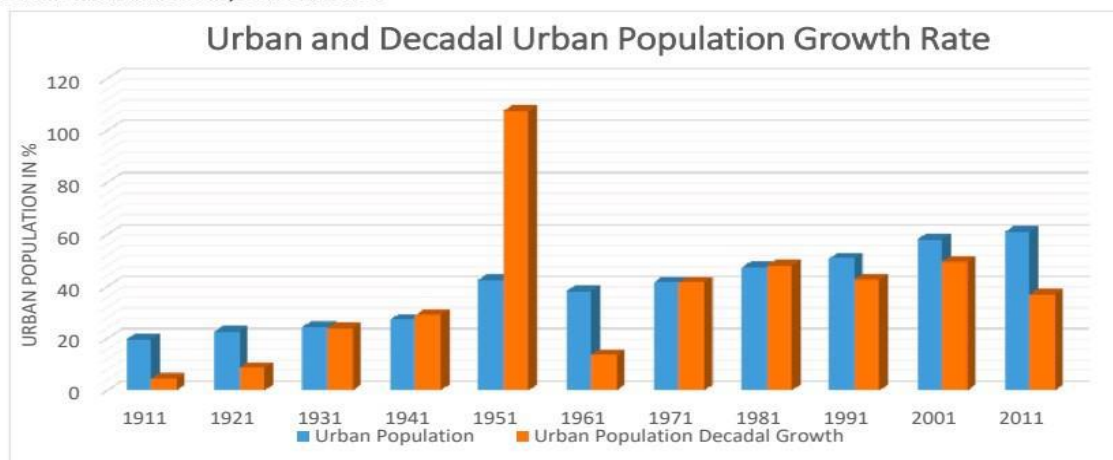
Year	Total Population in Lakhs	Urban Population in Lakhs	Urban Population in %	Urban Population Decadal Growth Rate in %
1901	10.96	2.2	20.18	-
1911	11.77	2.3	19.65	4.55
1921	11.05	2.5	22.62	8.70
1931	12.76	3.1	24.40	24.00
1941	14.73	4.0	27.21	29.03
1951	19.51	8.3	42.56	107.50
1961	24.67	9.4	38.21	13.64
1971	31.78	13.3	41.64	41.49
1981	41.64	19.7	47.35	48.12
1991	55.33	28.1	50.81	42.64
2001	72.33	42.0	58.09	49.47
2011	94.29	57.51	60.99	36.91

Source: Census of India 1901 to 2011 census periods

Graph no 03: Trends of Urbanization in Pune District from 1901 - 2011

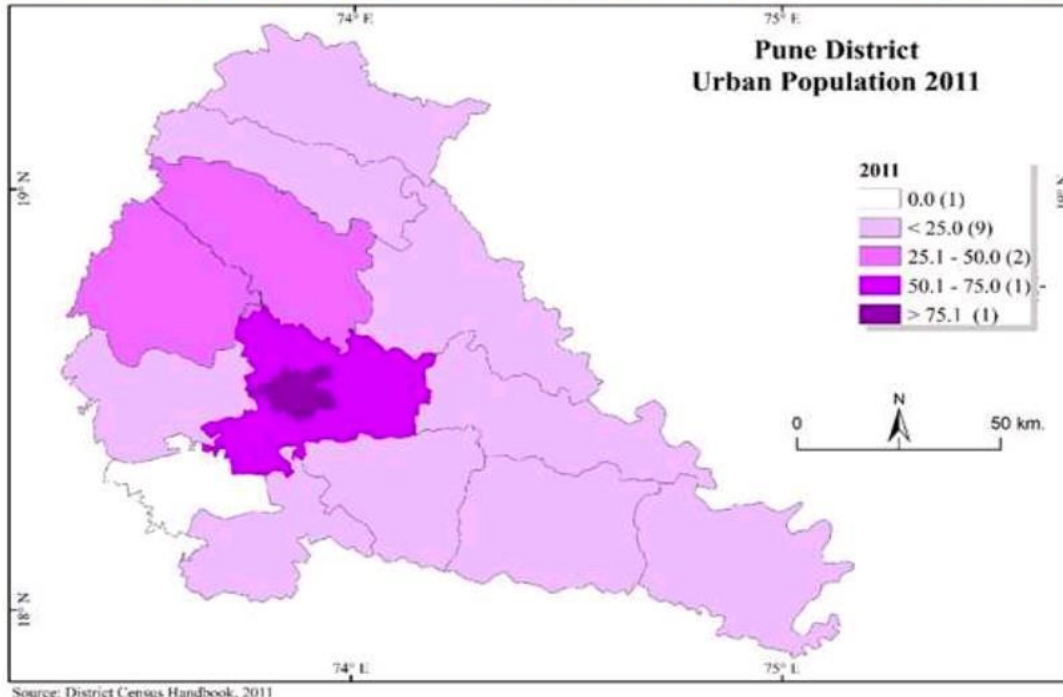
Source: Census of India, 1901 to 2011

Graph no 04: Urban and Decadal Urban Population Growth Rate in % (1901 - 2011)

2. Level of Urbanization in Pune district:

Five groups have been formed to the level of urbanization in Pune district. Mainly urbanization low level is below 25 percent, 25 to 50 percent urbanization is moderated, 50 to 75 percent progressive urbanization and more than 75 percent high level urbanization. Map number 01 shows that there is no urbanization in Velhe tehsil. Within 25 percent, there are nine tehsils at the low level of urbanization, mainly Junnar, Ambegaon, Shirur Mulshi, Daund, Purandar Bhor, Baramati, Indapur tehsil. At the motor level, Khed and Mawal are two tehsils, and in the progressive phase of urbanization, urbanization is on the rise, including Haveli tehsil. And the most important high level urbanization seems to have happened again in the Pune city or here one hundred percent urbanization.

Map no 01: Level of Urbanization in Pune District 2011 Census

From the above discussion it is evident that in Haveli Tehsil and Khed Tehsil, urbanization is taking place at a rapid pace, for which proper planning is required. The main reason behind this is that Pune city has the highest urbanization than other tehsils of Pune district. Due to the various educational facilities in the area, the administrative office has contributed to the creation of new businesses. Also, due to the large number of different markets, economic development has taken place.

IV. CONCLUSION

From all the above findings it can be seen that the process of urbanization in Pune district is on the rise as the industrialization in Pune district and the various businesses and jobs available here are attracting a large number of people. In short, the gravity that results in urbanization applies to Pune, so think about the future. The whole of the city near Pune can be a city of urbanization, so there is a need for proper planning. In short, more than half of the total population of Pune district lives in urban areas, which means that the rest of the area can also be included in urbanization over time. The growth rate of urbanization of Haveli tehsil is higher than other tehsils than other tehsils in Pune district, so more attention should be paid to this tehsil in terms of planning and policy, this is followed by Khed and Mawal tehsils.

V. REFERENCE

- [1] Debalina Roy and Susanta Das (2021) Growth and Trend of Urbanisation in Sikkim: An Analysis, Research Review International Journal of Multidisciplinary, 6(5) Pp37-53
- [2] Gadekar Deepak J (2016), "A Hybrid Land Cover Classification of Landsat-7 & 8 (OLI) ETM+ Data for Resourceful Vegetation Mapping - Akole Thasil Dist- Ahmednagar, M.S, India", American International Journal of Research in Humanities Arts and Social Sciences, Vol. 13, Issue 3, Pp 217-221.
- [3] Gadekar Deepak J (2019) Regional Disparities of Woman Resources in the AkoleTahsil District Ahemdnagr Maharashtra State, India, Online International Interdisciplinary Research Journal, Vol.9 Issue 2, pp94-99.
- [4] Gadekar Deepak J(2017) Regional Disparities of Socio- Economic Development in Ahmednagar District Maharashtra (India), International Journal of Recent Research and Applied Studies Vol. 4, Issue. 5, pp. 30-36.

- [5] Gawali Santosh Bapurao (2021) Trend and Level of Urbanization in Pune District Using Geographical Information Systems (GIS) Approaches, International Journal of Multidisciplinary education Research 6(10) Pp 146-153.
- [6] Hitesh Saxena (2012), Urban Geography, Srishti Book Distributors, New Delhi Pp 25-27
- [7] Nitin N. Mundhe and Ravindra G. Jaybhaye (2014) A Study of Urbanization in Pune District Using Geoinformatics Approach, International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR),2(1) Pp45-55.
- [8] P. H Mhaske (2009) Analysis of roads network connectivity in Ahmednagar district, International Referred Research Journal, 2(18) Pp26-27.
- [9] P.H Mhaske et al. (2011), Land Use & Economic Activity in Shirdi. Rahata Taluka, District Ahemadnagar M.H, International Referred Research Journal, Research analysis and Evaluation, Vol. 2, Issue.18, Pp.75-76.
- [10] S.D Gulave (2020) Use of Landsat ETM+ Data for Delineation of Vegetation Cover Area in Akole Thasil, International Research Journal of Engineering and Technology, Volume 7, Issue 2, Pp.57-61.
- [11] Shejul M. E (2020) Level of Human Resources Development - A Conceptual and Review Exposition, International Journal for Research in Applied Science & Engineering Technology, vol.8, Issue 03 , Pp.687-691.
- [12] Shejul M. E et al.(2020) A Geographical Study of Human Resources Development in Ahmednagar District, Maharashtra, India. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research, vol., 6 Issue. 03 Pp 86-93. <https://doi.org/10.36713/epra4116>
- [13] Sonawane V. R. et.,al.(2020) A Geographical Study of Crop Combination in Tribal Area of Nashik District, Maharashtra, India . Studies in Indian Place Names, Vol., 40 Issue 3, Pp.3915-3940.
- [14] Sonawane V. R. et.,al.(2020) Analysis of Chemical Properties of Soil under Sugarcane Crop: A Case Study of Khandala, Shrirampur, Ahmednagar District, Maharashtra State, India. Our Heritage Vol. 68, Issue, 30, Pp.6522-6547.
- [15] Soniya Sonkar (2021) Physico-Chemical Characteristics of Ground Water in Rahuri Tahsil of Ahmednagar District, M.S., India, International Journal of Scientific Research in Chemical Sciences 8(1) Pp 4-8
- [16] Soniya Sonkar (2021) The Study of Physico-Chemical Characteristics Of Pravara River, International Journal of Science, Engineering and Technology 9(2) Pp1-6.
- [17] Ujjwala Khare and Prajakta Thakur (2020) Temporal Changes in Urban Population in Maharashtra State Using GIS, IOSR Journal of Humanities And Social Science 10(2) Pp 1-9.

*International Research Journal Of Modernization
in Engineering Technology and Science*

(Peer-Reviewed, Open Access, Fully Refereed International Journal)

e-ISSN: 2582-5208

Ref: IRJMETS/Certificate/Volume 3/Issue 10/31000005127

Date: 07/10/2021

Certificate of Publication

This is to be certify that author "Mrs. Jadhav Sunita Ramchandra" with paper ID "IRJMETS31000005127" has published a paper entitled "CHARACTERISTICS OF URBANIZATION IN PUNE DISTRICT, MAHARASHTRA STATE, INDIA" in International Research Journal Of Modernization In Engineering Technology And Science (IRJMETS), Volume 3, Issue 10, October 2021

A. Desai

Editor in Chief

MAH/NAN/10936/2015

ISSN : 2454-7905

SJIF 2021 - Impact Factor: 6.91

***Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal***
(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol.I, Issue-XXXVI, September 2021

Editor : Mrs. Pallavi Laxman Shete

16.	भूत-वर्तमान और भविष्य के परिप्रेक्ष्य में भारत भारतीय संस्कृति व समाज नीति	डॉ. रोहताश जमदग्नि	86
17.	ऑनलाइन शिक्षा और महाविद्यालयीन छात्र-छात्राएँ एक समाजशास्त्रीय अध्ययन : बिछुआ ग्राम के विशेष संदर्भ में	डॉ. फरहत मंसूरी	92
18.	संचार माध्यम और अनुवाद	डॉ. राम सदाशिव बडे	96
19.	अनुसूचित जाति के छात्रों को पुस्तकालय और वाचनालय कि सुविधा प्राप्त करने में आनेवाली समस्याओं का अध्ययन"	डॉ. साळवे संदिप गोरख	100
20.	"बिलासपुर जिला (छत्तीसगढ़) के वन्यग्राम "टिंगीपुर" में बैगा जनजाति के सामाजिक, आर्थिक दशा का अध्ययन"	डॉ. संगीता शुक्ला	102
21.	दलित चेतनाकी सार्थक अभिव्यक्ति: यथा-प्रस्तावित	प्रा. निर्मला ल. जाधव	105
22.	बुद्ध द्वारा अनुमोदित यज्ञ परम्परा तथा वैदिक यज्ञ परम्परा : एक मूल्यांकन	विशाखानन्द बन्सोड	107
23.	वृत्तपत्रीय भाषिक विशेष	डॉ. सर्जेराव पद्माकर	112
24.	पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर...	डॉ. देवकाते बी. एन.	116
25.	महाराष्ट्रातील भूमिहक्क विषयक कायदे व तरतूदी	प्रा. सुनिल ताकतोडे डॉ. संजय गायकवाड	119
26.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे राष्ट्र आणि राष्ट्रवादासंबंधीचे विचार	प्रा. डॉ. एस. के. तांदळे	121
27.	पाथरी विधानसभा सदस्यांचे विकासात्मक कार्य: (२००० - २००४)	डॉ. भालचंद्र वै. धर्मापुरीकर	125
28.	औरंगाबाद जिल्ह्यातील जलसिंचन - एक भौगोलिक अभ्यास	अनुराधा संजय भारद्वाज	130
29.	म. गांधींनी सांगितलेल्या नागरिकांच्या कर्तव्याची वर्तमानकालीन आवश्यकता	प्रा. डॉ. एन. जी. अडकिने	134
30.	भारतातील दारिद्र्य : एक ज्वलंत समस्येचे प्रारूप	सुधाकर बाळू चव्हाण	141
31.	मराठा आरक्षण काळाची गरज व त्यापुढील आव्हाने	डॉ. रामदास बाबाजी निहाळ	144
32.	ब्रिटीशकालीन महाराष्ट्रातील चलन : एक अभ्यास	प्रा. डॉ. जि. एस. पिसे	148
33.	राजश्री शाहू महाराज यांचे समाजकार्य यावरील विचार...	प्रा. चित्रा दिगंबर साळुंखे	151
34.	आदिवासींच्या उपेक्षित इतिहासाचे मंडन	डॉ. कुंदा बाळासाहेब कवडे	155
35.	जलसंवर्धन व व्यवस्थापन काळाची गरज	सुनिता रामचंद्र जाधव विनायक विजय सोनवणे	159

जलसंवर्धन व व्यवस्थापन काळाची गरज

सुनिता रामचंद्र जाधव

भुगोल विभाग, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय अळकुटी.

विनायक विजय सोनवणे

भुगोल विभाग, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय अळकुटी.

पृथ्वीच्या निर्मितीमधील पाणी हा महत्वाचा घटक आहे. निसर्गातील पंच महाभुतांचा विचार केला तर पृथ्वी, अग्नि, प्रकाश, वायु व पाणी असे त्यांचे पाच भाग आहेत. त्यापैकी पृथ्वी, अग्नि, प्रकाश व वायु यांच्यात वाढ वा घट होत नाही. परंतु पाणी या घटकात वाढ आणि घट होत असते. परंतु पाण्याचा विचार केला तर प्रत्येक सजीव प्राणी व वनस्पती पाण्याशिवाय जगू शकत नाही. म्हणून प्रत्येक सजीवाच्या दृष्टीने पाणी अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. अनियमित पर्जन्यामुळे कृषीकरीता भासणारी जलसिंचनाची गरज वाढते औद्योगिकीकरण तसेच मानवाने केलेला पाण्याचा अतिवापर यामुळे जलसाठ्यावर मोठ्या प्रमाणात ताण पडत आहे.

पाणी हा असा एक विषय आहे. पाण्याकडे पाहण्याचा आपला दृष्टीकोन जर बदलला नाही तर उद्या आपल्याला पाण्याच्या तिव्र टंचाईला तोंड द्यावे लागेल. जगातील वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी जंगले नष्ट केली जात आहे. वनस्पतीची मोठ्या प्रमाणावर तोड केल्यामुळे त्याचा परिणाम पर्यावरणावर होतो. तापमान वाढ बाष्पाचे प्रमाण कमी होत आहे. त्यामुळे पर्जन्याचे प्रमाण कमी होत आहे. तसेच आपल्या देशात पाऊस अनिश्चित व अनियमित स्वरूपाचा आहे. परिणामी भुजल साठ्यात घट, दुष्काळी परिस्थिती पर्यावरणीय समस्या इत्यादी या सर्वांचा शेतीवर आणि त्यात येणाऱ्या उत्पन्नावर परिणाम होत अहे या उद्देशाला अनुसरून जल व्यवस्थापनाच्या विविध पद्धतीवर लक्ष दिले गेले पाहिजे.

जलव्यवस्थापन नवीन बाब नसुन या विषयाचे गांभीर्य आणि महत्व लोकांना समजले पाहिजे. प्रत्येक व्यक्ती याबाबत जागृत असणे गरजेचे आहे. भविष्यात पिण्यासाठी पाणी आपल्याला मिळणार का ? याचा विचार प्रत्येकाने केला पाहिजे आणि पाणी वाचविण्याच्या छोट्या पद्धतीचा उपयोग करण्यास सुरुवात केली पाहिजे कारण वाढती लोकसंख्या आणि प्रत्येकाच्या गरजा यांचा विचार करणे महत्वाचे आहे. पाण्याचा एक एक थेंब वाचविण्याचा प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. जलव्यवस्थापन व जलव्यवस्थापनाच्या विविध पद्धतीची माहिती ही शालेय जीवनापासुन रुजुवायला पाहिजे.

अभ्यासाचे महत्व –

पाणी हा पृथ्वीवरील सजीवांच्या वाढीसाठी अत्यंत आवश्यक घटक आहे. ओढे, नदी, नाले, विहिरी, तलाव, धरणे, समुद्र इ.पाण्याचे स्रोत आहे. शेतीच्या दृष्टीने विचार केला तर पाण्याची उपलब्धता हा पिक नियोजनातील प्रमुख घटक आहे. पाण्याची उपलब्धता पाहून शेतकरी आपल्या शेतात पिक घेत असतो. पिकांच्या वाढीच्या काळात पाण्याची योग्य प्रमाणात उपलब्धता असणे गरजेचे असते.

महाराष्ट्र राज्याचा विचार करता ८० % शेती क्षेत्र हे कोरडवाहु असुन ते पावसाच्या पाण्यावर अवलंबुन शेती केली जाते. महाराष्ट्रात सरासरी ५०० मिमी ते ३५०० मिमी पर्जन्य होते. पावसाचा कालावधी संपला की उरलेले ८ महिने पाण्याचा वापर करण्यासाठी जलव्यवस्थापन व जलव्यवस्थापनाच्या विविध पद्धतीची गरज आहे हीच परिस्थिती पिण्याच्या पाण्याची ही आहे. उन्हाळ्यामध्ये ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात पाण्याची कमतरता असते. उपलब्ध पाण्याचा वापर फक्त पिण्यासाठी होत नसुन विविध कारखाने उभारून विविध पदार्थांचे उत्पादन घेतो. कारखान्यातुन निघणारे घाण पाणी नदीत सोडले जाते. व ते पाणी पिण्यासाठी वापरतो अशा उपलब्ध पाण्याचा नाश आपण करत चाललो आहे. त्यासाठी जलव्यवस्थापन ही काळाची गरज आहे.

जलव्यवस्थापन संकल्पना -

सुर्यमालेतील पृथ्वी हा एक ग्रह आहे. त्यामुळे सजीवसृष्टी आहे. पर्यावरणासभोवतालचे वातावरण हे मानवासहित सजीवसृष्टीस पोषक आहे. तथापि पृथ्वीवरील एकुण पाण्याच्या ९८ % पाणी हे समुद्रात खान्या पाण्याच्या स्वरूपात आहे. उरलेल्या दोन टक्क्यांपैकी सुमारे दीड टक्के पाणी पृथ्वीच्या उत्तर आणि दक्षिण ध्रुवावर बर्फाच्या स्वरूपात पडून आहे. याचा अर्थ पृथ्वीच्या एक तृतीयांश भागावर फक्त अर्धा टक्के पाणी आहे. भूपृष्ठावर नद्या, सरोवरे, धरणे आणि भुगर्भात सजीव सृष्टीसाठी उपलब्ध आहे. पृथ्वीवरील गोडे पाणी १०० टक्के मानल्यास आपल्या भारतात अडीच टक्के पाणी लाभलेले आहे. किंवा आपल्या वाट्याला आले आहे.

महाराष्ट्राची जलसंपत्ती हा एक चिंतेचा विषय आहे. राज्याचे एकुण क्षेत्रफळ ३०७ लाख हेक्टर असले तरी पडणाऱ्या पावसाचे ७५ % विश्वासाहर्ता विचारात घेता राज्याची जलसंपत्ती सुमारे ४५५० अब्ज घनफुट अथवा टी.एम.सी.होते यापैकी महाराष्ट्रास सुमारे २६२४ टि.एम.सी.अथवा अब्ज घनफुट पाणी वापरणे अयोग्य आहे. कोकणातील पश्चिमी नद्यांनी सुमारे ३० लाख हेक्टर क्षेत्र व्यापले आहे. या ठिकाणी महाराष्ट्राच्या एकुण जलसंपत्तीपैकी सुमारे ४६% पाणी पावसाद्वारे मिळते. कोकणात सुमारे १७९६ टी.एम.सी.पाणी पडते. त्यापैकी ५ टक्के पाण्याचाही वापर होत नाही हे सर्वांचे दुर्दैव आहे.

गोदावरी खोऱ्यात १०८९ अब्ज घनफुट तर कृष्णा खोऱ्यात ५९४ अब्ज घनफुट पाणी वापरण्यास अयोग्य आहे. महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या नद्या एकमेकांस जोडण्याची राजकीय शक्ती जागृत झाल्याशिवाय पाण्याचा प्रश्न सुटणे अवघड वाटते. गिरणा आणि तापी सारख्या पश्चिम वहिनी नद्यासुद्धा खानदेशाची गरज भागवू शकत नाही. तापीमध्ये फक्त २ अब्ज घनफुट पाणी वापरण्या योग्य आहे.

तथापि जलसंपत्ती निर्माण करण्यापेक्षा तिच्या कार्यक्षम वापरावर मात्र पाहिजे तेवढे लक्ष पुरविले जात नाही ही खंत मान्य करावी लागते. पाण्याच्या उपलब्धतेच्या आणि कार्यक्षम वापराच्या अनेक समस्या आहेत. यातील प्रमुख समस्या म्हणजे या जीवन मरणाच्या प्रश्नाकडे पाहण्याचा राजकीय दृष्टीकोन ही आहे पाण्याला आणि पावसाला कसल्याही भौगोलिक सिमा असतात निसर्गात पाणी हेच सर्वांना समान वागणुक देते.

गरज ही संशोधनाची जननी असते, गरजेनुसार व आर्थिकदृष्ट्या किफायतशीर जलसिंचन प्रकल्पांना प्राधान्य ही खरी काळाची गरज आहे. केवळ प्रचंड जलसिंचन प्रकल्प होऊन फायदा नाही. तर त्या पाण्यावर इस्त्राईल देशासारखे प्रचंड उद्योग अत्याधुनिक शेती आणि अनिर्बंध पाण्याचे शुद्ध पाणी मिळण्याची गरज आहे. राज्यातील बऱ्याच प्रकल्पाची पाणी वापरक्षमता अगदी १५ टक्क्यापेक्षा कमी आहे.

पाण्याचे व्यवस्थापन शब्दामध्ये उपलब्ध साधनसामग्री ही मर्यादित आहे याचे भान राहत नाही तुटपुंजी साधनसामग्री ही मुद्दाम पाण्यासाठी वापरला आहे. पात्रात भरपूर दिसणारे आणि शेतात खळखळून वाहणारे पाणी अतिशय मर्यादित आहे. अशी सर्वांची भावना होते. आवश्यक तेवढेच पाणी योग्य वेळेला पिकाला देणे यास पाण्याचे व्यवस्थापन म्हणता येईल याचाच अर्थ एकंदर पिकाला तसेच इतर वापरायला किती पाणी पाहिजे ? किंवा लागते पिकांच्या वाढीच्या नाजूक अवस्थानुसार किती दिवसांनी पाणी द्यावे ? आणि प्रत्येक वेळेला मोजून पाणी देण्यासाठी सुयोग्य पद्धतीने कसे द्यावयाचे अशा प्रश्नांची उत्तरे पाणी व्यवस्थापनामध्ये दडलेली दिसतात हे तर साधे सरळ व्यवस्थापन आहे. यांच्यात कार्यक्षमता कमी राहणे स्वाभाविक आहे.

पाण्याचे व्यवस्थापन शास्त्रशुद्ध आणि तंत्रशुद्ध पद्धतीने व्हावयाचे असल्यास ताळमेळ आणि सामंजस्य अतिमहत्वाचे आहे. पाणी वाटपातील सहकार्याची व सहकाराची भावना रुजणे आवश्यक आहे. पाण्याच्या प्रभावी व्यवस्थापनामध्ये मुख्यत्वेकरून पाण्याचा जेथे जेथे नाश होतो तेथे तेथे जास्तीत जास्त लक्ष देणे गरजेचे असते. एकंदरीत जलव्यवस्थापन संकल्पना तशी नवीन आहे. कोणत्याही देशात जलसिंचन क्षमता वाढवायची असल्यास त्या प्रदेशातील जलव्यवस्थापन करणे गरजेचे आहे. कारण जलव्यवस्थापनाच्या आधारेच उपलब्ध पाण्याची विभागणी करण्याचे तंत्र अवगत होते. उपलब्ध पाण्याचा योग्य व नियोजनात्मक पद्धतीने वापर तसेच त्याचा अपव्यय टाकण्याच्या दृष्टाकोनातून करण्यात येणार मानवी प्रयत्न म्हणजे जलव्यवस्थापन होय.

जलव्यवस्थापनाची आवश्यकता:

पाणी म्हणजे जीवन पाण्याशिवाय सजीवसृष्टी जगणे अशक्य आहे. सजीव सृष्टीतील कोणत्याही प्राण्याच्या शरिरातील पाण्याचे १० टक्के पेक्षा कमी प्रमाण होणे म्हणजे त्या सजीवांने मृत्युला सामोरे जाणे. वनस्पतीच्या सर्व क्रिया सुद्धा पाण्यावरच अवलंबून असतात म्हणजेच संपुर्ण सृष्टीचा मुळाधार पाणीच होय. सिंचनाच्या दृष्टीकोनातून पाण्याचे महत्व अनन्य साधारण आहे.

सजीवसृष्टीला निसर्गाने दिलेली अमूल्य देण म्हणजे पाणी पृथ्वीवर जे पाणी उपलब्ध आहे त्या पाण्याचा नियोजित वापर करून पाणी टंचाईचे संकट आजच्या काळात मानवाने ओढातून घेतले आहे. पाण्याच्या कमतरतेमुळे मानवी जीवनावर सर्व प्राणी मात्रांवर तसेच कृषीवर सुद्धा अनिष्ट परिणाम होताना दिसत आहे. हे सर्व टाळावे असेल तर उपलब्ध पाण्याचे योग्य प्रकारे नियोजन करणे गरजेचे आहे आणि हे करण्याकरिता जलव्यवस्थापन केल्याशिवाय पर्याय नाही.

जलव्यवस्थापनाचे कार्य :**१) मृदा घुप थांबविण्यासाठी -**

मृदेचा १ सेमी चा थर तयार होण्यासाठी हजारो वर्ष लागतात. मृदा ही एक महत्वाची संसाधन आहे. जमिनीच्या वरील भागापासून काही मीटरपर्यंतचा पातळ थर आहे. जमिनीवर खणन होऊन वहन होण्याच्या क्रियेला मृदा घुप असे म्हणतात. माती ज्या ठिकाणी निर्माण झालेली आहे, म्हणजेच मृदा निर्मितीच्या ठिकाणापासून तिचे उताराच्या बाजूस किंवा अन्य ठिकाणी वहन होणे याला मृदेची घुप असे म्हणतात. मोठ्या प्रमाणात वृक्षतोड झाल्यामुळे जमिनी उघडी पडते आणि तिची घुप होते. उघड्या जमिनीवर पावसाचे पडणारे पाणी सरळ आघात करते. जलव्यवस्थापनामुळे जमिनीची घुप थांबविता येते.

२) पुरावर नियंत्रण मिळविण्यासाठी -

संततधार बरसणाऱ्या पावसामुळे पुर परिस्थिती निर्माण होते. अशावेळेस पुरसदृश्य परिस्थितीपासून वाचविण्यासाठी जलव्यवस्थापन महत्वाचे ठरते. जसे नदीवर धरण बांधून, शेततळे, खोदतळे, डोंगराच्या पायथ्याशी खड्डे, आणि चर खोदून पाणी अडविले जाऊन जोरात वाहणाऱ्या पाण्यास अडथळा निर्माण होऊ शकतो.

३) भविष्यात पाणी मिळण्यासाठी -

भारतामध्ये महाराष्ट्र राज्य शेती व्यवसायात एक अग्रगण्य राज्य म्हणून ओळखले जाते. परंतु नियमित शेती विकासाच्या वाढीस दिवसेंदिवस पाण्याचे दुर्भिक्ष वाढत चालले आहे. राज्यातील शेती प्रामुख्याने मोसमी पावसावर अवलंबून आहे. राज्यामध्ये १८ टक्के क्षेत्र ओलिताखाली आणि त्यापैकी ५५ टक्के वाटा भुगर्भातील पाण्याचा असून सुमारे २० लाख विहिरीमार्फत सिंचन केले जाते. मोठ्या प्रमाणावर भुगर्भातील पाण्याचा वापर करू लागल्यामुळे भुगर्भातील पाण्याची पातळी सुद्धा दिवसेंदिवस खोल जात आहे. अशा परिस्थितीत उपलब्ध पाण्याचा काटकसरीने व कार्यक्षमरित्या वापर करणे अत्यावश्यक आहे. कमी होत जाणारी पाण्याची उपलब्धता या सर्व कारणांमुळे पाण्याचा प्रत्येक थेंब जास्तीत जास्त कार्यक्षमतेने उपयोगात आणणे अतिगरजेचे आहे. त्यासाठी जलव्यवस्थापनाशिवाय पर्याय नाही.

समारोप -

प्रस्तुत शोधनिबंधात जलसंवर्धन व जलव्यवस्थापन हा शेतीशी संबंधित प्रश्न आहे. पाण्याचा योग्य वापर करण्यासाठी किंवा भविष्यात निर्माण होणाऱ्या पाण्याच्या अडचणी व सजीव सृष्टीला त्यापासून येणारे अनेक संकटे टाळण्यासाठी जलसंवर्धन व जलव्यवस्थापन करणे भविष्याच्या दृष्टीने अतिमहत्वाचे आहे. याचा सर्वांनी व्यापक दृष्टीकोनातून विचार करणे गरजेचे आहे.

संदर्भसूची -

- १) महाराष्ट्र टाइम्स १५ सप्टेंबर २०१५
- २) जलसंवाद २०१६
- ३) जलसंवर्धन व जलव्यवस्थापन विकीपिडीया
- ४) जलव्यवस्थापन nashikwartavishesh.blogspot.com
- ५) maharashtratimes.com artical

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed - Refereed

Belanagar, Near Maroti Mandir, Taroda (Kh.) Nanded - 431 605 (Maharashtra, India)

Certificate of Publication

Indexed
SJIF

Impact
Factor 4.91

This is to certify that the review board of our research journal accepted the
research paper / Article titled जलसंपर्कन व व्यवस्थापन

फाळगुची गरज of
Dr./Mr./Miss/Mrs. श्रीमती जाधव सुनिता रामचंद्र

It is peer reviewed and published in the issue XXXV Vol. I in the month of

07 sept 2021

Thank you.

Pallavi

Editor in Chief
Pallavi L. Shete

9 772454 790004 >

MAH/NAN/10936/2015

ISSN : 2454-7905

SJIF 2021 - Impact Factor: 6.91

***Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal***
(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol.I, Issue-XXXVI, September 2021

Editor : Mrs. Pallavi Laxman Shete

36.	जलसंवर्धन व व्यवस्थापन काळाची गरज	सुनिता रामचंद्र जाधव विनायक विजय सोनवणे	164
37.	शेतकऱ्यांचे प्रश्न व सरकारची भूमिका : आत्महत्या एक चिंतन	संपदा दौलतराव खरात	167
38.	पर्यावरण व शाश्वत विकास : एक अभ्यास	प्रा. डॉ. परशुराम पाटील	170
39.	महिला सुधारणा : महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. आंबेडकर यांचे योगदान	डॉ. नितीन आहेर	172
40.	स्वातंत्र्यपूर्व भारतातील शैक्षणिक पद्धती	अतुल पाराजी काळदाते	177
41.	सांख्यिकीय चौकशी	डॉ. राजेश गं. उंबरकर	183
42.	अश्वघोषांनी आपल्या साहित्यकृतीतून मांडलेला प्रतियुक्त समुत्पाद सिध्दांत	श्रीमती . वकुळ भगवानराव कांबळे	190
43.	न्याय: प्रसारमाध्यमांची भूमिका	प्रा. डॉ. सुहास दुर्गादास पाठक	195
44.	प्रसारमाध्यमांचे नीतिशास्त्र	प्रा. अमोल दीपकराव धुळे	200
45.	"क्वाड समूह आणि जगतीक राजकारणामध्ये भारताची भूमिका"	डॉ. सिध्देश्वर सटाले	204
46.	महाराज सयाजीराव गायकवाड ग्रंथालयाचे प्रणेते	भारत दिलीप सुरवसे कुलदिप चव्हाण	206

जलसंवर्धन व व्यवस्थापन काळाची गरज

सुनिता रामचंद्र जाधव

भुगोल विभाग, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय अळकुटी.

विनायक विजय सोनवणे

भुगोल विभाग, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय अळकुटी.

पृथ्वीच्या निर्मितीमधील पाणी हा महत्वाचा घटक आहे. निसर्गातील पंच महाभुतांचा विचार केला तर पृथ्वी, अग्नि, प्रकाश, वायु व पाणी असे त्यांचे पाच भाग आहेत. त्यापैकी पृथ्वी, अग्नि, प्रकाश व वायु यांच्यात वाढ वा घट होत नाही. परंतु पाणी या घटकात वाढ आणि घट होत असते. परंतु पाण्याचा विचार केला तर प्रत्येक सजीव प्राणी व वनस्पती पाण्याशिवाय जगू शकत नाही. म्हणून प्रत्येक सजीवाच्या दृष्टीने पाणी अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. अनियमित पर्जन्यामुळे कृषीकरीता भासणारी जलसिंचनाची गरज वाढते औद्योगिकीकरण तसेच मानवाने केलेला पाण्याचा अतिवापर यामुळे जलसाठ्यावर मोठ्या प्रमाणात ताण पडत आहे.

पाणी हा असा एक विषय आहे. पाण्याकडे पाहण्याचा आपला दृष्टीकोन जर बदलला नाही तर उद्या आपल्याला पाण्याच्या तिव्र टंचाईला तोंड द्यावे लागेल. जगातील वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी जंगले नष्ट केली जात आहे. वनस्पतीची मोठ्या प्रमाणावर तोड केल्यामुळे त्याचा परिणाम पर्यावरणावर होतो. तापमान वाढ बाष्पाचे प्रमाण कमी होत आहे. त्यामुळे पर्जन्याचे प्रमाण कमी होत आहे. तसेच आपल्या देशात पाऊस अनिश्चित व अनियमित स्वरूपाचा आहे. परिणामी भुजल साठ्यात घट, दुष्काळी परिस्थिती पर्यावरणीय समस्या इत्यादि या सर्वांचा शेतीवर आणि त्यात येणाऱ्या उत्पन्नावर परिणाम होत अहे या उद्देशाला अनुसरून जल व्यवस्थापनाच्या विविध पद्धतीवर लक्ष दिले गेले पाहिजे.

जलव्यवस्थापन नवीन बाब नसुन या विषयाचे गांभीर्य आणि महत्व लोकांना समजले पाहिजे. प्रत्येक व्यक्ती याबाबत जागृत असणे गरजेचे आहे. भविष्यात पिण्यासाठी पाणी आपल्याला मिळणार का ? याचा विचार प्रत्येकाने केला पाहिजे आणि पाणी वाचविण्याच्या छोट्या पद्धतीचा उपयोग करण्यास सुरुवात केली पाहिजे कारण वाढती लोकसंख्या आणि प्रत्येकाच्या गरजा यांचा विचार करणे महत्वाचे आहे. पाण्याचा एक एक थेंब वाचविण्याचा प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. जलव्यवस्थापन व जलव्यवस्थापनाच्या विविध पद्धतीची माहिती ही शालेय जीवनापासून रूजुवायला पाहिजे.

अभ्यासाचे महत्व -

पाणी हा पृथ्वीवरील सजीवांच्या वाढीसाठी अत्यंत आवश्यक घटक आहे. ओढे, नदी, नाले, विहिरी, तलाव, धरणे, समुद्र इ.पाण्याचे स्रोत आहे. शेतीच्या दृष्टीने विचार केला तर पाण्याची उपलब्धता हा पिक नियोजनातील प्रमुख घटक आहे. पाण्याची उपलब्धता पाहून शेतकरी आपल्या शेतात पिक घेत असतो. पिकांच्या वाढीच्या काळात पाण्याची योग्य प्रमाणात उपलब्धता असणे गरजेचे असते.

महाराष्ट्र राज्याचा विचार करता ८० % शेती क्षेत्र हे कोरडवाहू असुन ते पावसाच्या पाण्यावर अवलंबुन शेती केली जाते. महाराष्ट्रात सरासरी ५०० मिमी ते ३५०० मिमी पर्जन्य होते. पावसाचा कालावधी संपला की उरलेले ८ महिने पाण्याचा वापर करण्यासाठी जलव्यवस्थापन व जलव्यवस्थापनाच्या विविध पद्धतीची गरज आहे हीच परिस्थिती पिण्याच्या पाण्याची ही आहे. उन्हाळ्यामध्ये ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात पाण्याची कमतरता असते. उपलब्ध पाण्याचा वापर फक्त पिण्यासाठी होत नसुन विविध कारखाने उभारून विविध पदार्थांचे उत्पादन घेतो. कारखान्यातुन निघणारे घाण पाणी नदीत सोडले जाते. व ते पाणी पिण्यासाठी वापरतो अशा उपलब्ध पाण्याचा नाश आपण करत चाललो आहे. त्यासाठी जलव्यवस्थापन ही काळाची गरज आहे.

जलव्यवस्थापन संकल्पना -

सुर्यमालेतील पृथ्वी हा एक ग्रह आहे. त्यामुळे सजीवसृष्टी आहे. पर्यावरणासभोवतालचे वातावरण हे मानवसहित सजीवसृष्टीस पोषक आहे. तथापि पृथ्वीवरील एकुण पाण्याच्या ९८ % पाणी हे समुद्रात खान्या पाण्याच्या स्वरूपात आहे. उरलेल्या दोन टक्क्यांपैकी सुमारे दीड टक्के पाणी पृथ्वीच्या उत्तर आणि दक्षिण ध्रुवावर बर्फाच्या स्वरूपात पडून आहे. याचा अर्थ पृथ्वीच्या एक तृतीयांश भागावर फक्त अर्धा टक्के पाणी आहे. भूपृष्ठावर नद्या, सरोवरे, धरणे आणि भुगर्भात सजीव सृष्टीसाठी उपलब्ध आहे. पृथ्वीवरील गोडे पाणी १०० टक्के मानल्यास आपल्या भारतात अडीच टक्के पाणी लाभलेले आहे. किंवा आपल्या वाट्याला आले आहे.

महाराष्ट्राची जलसंपत्ती हा एक चिंतेचा विषय आहे. राज्याचे एकुण क्षेत्रफळ ३०७ लाख हेक्टरस असले तरी पडणाऱ्या पावसाचे ७५ % विश्वासाहर्ता विचारात घेता राज्याची जलसंपत्ती सुमारे ४५५० अब्ज घनफुट अथवा टी.एम.सी.होते यापैकी महाराष्ट्रास सुमारे २६२४ टि.एम.सी.अथवा अब्ज घनफुट पाणी वापरणे अयोग्य आहे. कोकणातील पश्चिमी नद्यांनी सुमारे ३० लाख हेक्टर क्षेत्र व्यापले आहे. या ठिकाणी महाराष्ट्राच्या एकुण जलसंपत्तीपैकी सुमारे ४६% पाणी पावसाद्वारे मिळते. कोकणात सुमारे १७९६ टी.एम.सी.पाणी पडते. त्यापैकी ५ टक्के पाण्याचाही वापर होत नाही हे सर्वांचे दुर्दैव आहे. गोदावरी खोऱ्यात १०८९ अब्ज घनफुट तर कृष्णा खोऱ्यात ५९४ अब्ज घनफुट पाणी वापरण्यास अयोग्य आहे. महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या नद्या एकमेकांस जोडण्याची राजकीय शक्ती जागृत झाल्याशिवाय पाण्याचा प्रश्न सुटणे अवघड वाटतो. गिरणा आणि तापी सारख्या पश्चिम वहिनी नद्यासुद्धा खानदेशाची गरज भागवू शकत नाही. तापीमध्ये फक्त २ अब्ज घनफुट पाणी वापरण्या योग्य आहे.

तथापि जलसंपत्ती निर्माण करण्यापेक्षा तिच्या कार्यक्षम वापरावर मात्र पाहिजे तेवढे लक्ष पुरविले जात नाही ही खंत मान्य करावी लागते. पाण्याच्या उपलब्धतेच्या आणि कार्यक्षम वापराच्या अनेक समस्या आहेत. यातील प्रमुख समस्या म्हणजे या जीवन मरणाच्या प्रश्नाकडे पाहण्याचा राजकीय दृष्टीकोन ही आहे पाण्याला आणि पावसाला कसल्याही भौगोलिक सिमा असतात निसर्गात पाणी हेच सर्वांना समान वागणुक देते.

गरज ही संशोधनाची जननी असते, गरजेनुसार व आर्थिकदृष्ट्या किफायतशीर जलसिंचन प्रकल्पांना प्राधान्य ही खरी काळाची गरज आहे. केवळ प्रचंड जलसिंचन प्रकल्प होऊन फायदा नाही. तर त्या पाण्यावर इस्त्राईल देशासारखे प्रचंड उद्योग अत्याधुनिक शेती आणि अनिर्बंध पाण्याचे शुद्ध पाणी मिळण्याची गरज आहे. राज्यातील बऱ्याच प्रकल्पाची पाणी वापरक्षमता अगदी १५ टक्क्यापेक्षा कमी आहे.

पाण्याचे व्यवस्थापन शब्दामध्ये उपलब्ध साधनसामग्री ही मर्यादित आहे याचे भान राहत नाही तुटपुंजी साधनसामग्री ही मुद्दाम पाण्यासाठी वापरला आहे. पात्रात भरपुर दिसणारे आणि शेतात खळखळून वाहणारे पाणी अतिशय मर्यादित आहे. अशी सर्वांची भावना होते. आवश्यक तेवढेच पाणी योग्य वेळेला पिकाला देणे यास पाण्याचे व्यवस्थापन म्हणता येईल याचाच अर्थ एकंदर पिकाला तसेच इतर वापरायला किती पाणी पाहिजे ? किंवा लागते पिकांच्या वाढीच्या नाजूक अवस्थानुसार किती दिवसांनी पाणी द्यावे ? आणि प्रत्येक वेळेला मोजून पाणी देण्यासाठी सुयोग्य पद्धतीने कसे द्यावयाचे अशा प्रश्नांची उत्तरे पाणी व्यवस्थापनामध्ये दडलेली दिसतात हे तर साधे सरळ व्यवस्थापन आहे. यांच्यात कार्यक्षमता कमी राहणे स्वाभाविक आहे.

पाण्याचे व्यवस्थापन शास्त्रशुद्ध आणि तंत्रशुद्ध पद्धतीने व्हावयाचे असल्यास ताळमेळ आणि सामंजस्य अतिमहत्वाचे आहे. पाणी वाटपातील सहकार्याची व सहकाराची भावना रूजणे आवश्यक आहे. पाण्याच्या प्रभावी व्यवस्थापनामध्ये मुख्यत्वेकरून पाण्याचा जेथे जेथे नाश होतो तेथे तेथे जास्तीत जास्त लक्ष देणे गरजेचे असते. एकंदरीत जलव्यवस्थापन संकल्पना तशी नवीन आहे. कोणत्याही देशात जलसिंचन क्षमता वाढवायची असल्यास त्या प्रदेशातील जलव्यवस्थापन करणे गरजेचे आहे. कारण जलव्यवस्थापनाच्या आधारेच उपलब्ध पाण्याची विभागणी करण्याचे तंत्र अवगत होते. उपलब्ध पाण्याचा योग्य व नियोजनात्मक पद्धतीने वापर तसेच त्याचा अपव्यय टाकण्याच्या दृष्टाकोनातुनं करण्यात येणार मानवी प्रयत्न म्हणजे जलव्यवस्थापन होय.

जलव्यवस्थापनाची आवश्यकता:

पाणी म्हणजे जीवन पाण्याशिवाय सजीवसृष्टी जगणे अशक्य आहे. सजीव सृष्टीतील कोणत्याही प्राण्याच्या शरिरातील पाण्याचे १० टक्के पेक्षा कमी प्रमाण होणे म्हणजे त्या सजीवांने मृत्युला सामोरे जाणे. वनस्पतीच्या सर्व क्रिया सुद्धा पाण्यावरच अवलंबून असतात म्हणजेच संपुर्ण सृष्टीचा मुळाधार पाणीच होय. सिंचनाच्या दृष्टीकोनातून पाण्याचे महत्त्व अनन्य साधारण आहे.

सजीवसृष्टीला निसर्गाने दिलेली अमुल्य देण म्हणजे पाणी पृथ्वीवर जे पाणी उपलब्ध आहे त्या पाण्याचा नियोजित वापर करून पाणी टंचाईचे संकट आजच्या काळात मानवाने ओढावून घेतले आहे. पाण्याच्या कमतरतेमुळे मानवी जीवनावर सर्व प्राणी मात्रांवर तसेच कृषीवर सुद्धा अनिष्ट परिणाम होताना दिसत आहे. हे सर्व टाळायचे असेल तर उपलब्ध पाण्याचे योग्य प्रकारे नियोजन करणे गरजेचे आहे आणि हे करण्याकरिता जलव्यवस्थापन केल्याशिवाय पर्याय नाही.

जलव्यवस्थापनाचे कार्य :**१) मृदा धुप थांबविण्यासाठी -**

मृदेचा १ सेमी चा थर तयार होण्यासाठी हजारो वर्ष लागतात. मृदा ही एक महत्वाची संसाधन आहे. जमिनीच्या वरील भागापासून काही मीटरपर्यंतचा पातळ थर आहे. जमिनीवर खणन होऊन वहन होण्याच्या क्रियेला मृदा धुप असे म्हणतात. माती ज्या ठिकाणी निर्माण झालेली आहे, म्हणजेच मृदा निर्मितीच्या ठिकाणापासून तिचे उताराच्या बाजूस किंवा अन्य ठिकाणी वहन होणे याला मृदेची धुप असे म्हणतात. मोठ्या प्रमाणात वृक्षतोड झाल्यामुळे जमिनी उघडी पडते आणि तिची धुप होते. उघड्या जमिनीवर पावसाचे पडणारे पाणी सरळ आघात करते. जलव्यवस्थापनामुळे जमिनीची धुप थांबविता येते.

२) पुरावर नियंत्रण मिळविण्यासाठी -

संततधार बरसणाऱ्या पावसामुळे पुर परिस्थिती निर्माण होते. अशावेळेस पुरसदृश्य परिस्थितीपासून वाचविण्यासाठी जलव्यवस्थापन महत्वाचे ठरते. जसे नदीवर धरण बांधून, शेततळे, खोदतळे, डोंगराच्या पायथ्याशी खड्डे, आणि चर खोदून पाणी अडविले जाऊन जोरात वाहणाऱ्या पाण्यास अडथळा निर्माण होऊ शकतो.

३) भविष्यात पाणी मिळण्यासाठी -

भारतामध्ये महाराष्ट्र राज्य शेती व्यवसायात एक अग्रगण्य राज्य म्हणून ओळखले जाते. परंतु नियमित शेती विकासाच्या वाढीस दिवसेंदिवस पाण्याचे दुर्भिक्ष वाढत चालले आहे. राज्यातील शेती प्रामुख्याने मोसमी पावसावर अवलंबून आहे. राज्यामध्ये १८ टक्के क्षेत्र ओलिताखाली आणि त्यापैकी ५५ टक्के वाटा भुगर्भातील पाण्याचा असून सुमारे २० लाख विहिरीमार्फत सिंचन केले जाते. मोठ्या प्रमाणावर भुगर्भातील पाण्याचा वापर करू लागल्यामुळे भुगर्भातील पाण्याची पातळी सुद्धा दिवसेंदिवस खोल जात आहे. अशा परिस्थितीत उपलब्ध पाण्याचा काटकसरीने व कार्यक्षमरित्या वापर करणे अत्यावश्यक आहे. कमी होत जाणारी पाण्याची उपलब्धता या सर्व कारणांमुळे पाण्याचा प्रत्येक थेंब जास्तीत जास्त कार्यक्षमतेने उपयोगात आणणे अतिगरजेचे आहे. त्यासाठी जलव्यवस्थापनाशिवाय पर्याय नाही.

समारोप -

प्रस्तुत शोधनिबंधात जलसंवर्धन व जलव्यवस्थापन हा शेतीशी संबंधित प्रश्न आहे. पाण्याचा योग्य वापर करण्यासाठी किंवा भविष्यात निर्माण होणाऱ्या पाण्याच्या अडचणी व सजीव सृष्टीला त्यापासून येणारे अनेक संकटे टाळण्यासाठी जलसंवर्धन व जलव्यवस्थापन करणे भविष्याच्या दृष्टीने अतिमहत्वाचे आहे. याचा सर्वांनी व्यापक दृष्टीकोनातून विचार करणे गरजेचे आहे.

संदर्भसूची -

- १) महाराष्ट्र टाइम्स १५ सप्टेंबर २०१५
- २) जलसंवाद २०१६
- ३) जलसंवर्धन व जलव्यवस्थापन विकीपिडीया
- ४) जलव्यवस्थापन nashikwartavishesh.blogspot.com
- ५) maharashtraimes.com artical

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed - Referred

Belanagar, Near Maroti Mandir, Taroda (Kh.) Nanded - 431605 (Maharashtra, India)

Certificate of Publication

Indexed
SJIF

Impact
Factor 6.91

This is to certify that the review board of our research journal accepted the
research paper / Article titled _____

जलसंवर्धन व व्यवस्थापन

of

काळाची गरज

Dr./Mr./Mjks/Mrs.

विनायक विजय सोनवणे

It is peer reviewed and published in the issue _____ Vol. I in the month of

xxxvi

Sept.2021

Thank you.

Pallavi

Editor in Chief
Pallavi L. Shete

ISSN 2454-7905

9 772454 790004 >

**CHARACTERISTICS OF URBANIZATION IN PUNE DISTRICT,
MAHARASHTRA STATE, INDIA****Mr. Vinayak Vijay Sonawane*¹, Mrs. Jadhav Sunita Ramchandra*²**

*^{1,2}Asst. Professor. Department Of Geography, Arts, Commerce And Science College Alkuti, Tal- Parner, Dist- Ahmednagar, Maharashtra, India. 414305, Affiliated Savitribai Phule Pune University Pune.

ABSTRACT

In India, the state of Maharashtra ranks third after the state of Tamil Nadu and Kerala in terms of urbanization. The urban population growth rate has increased by 23.7 per cent over the last decade. The trends of urbanization show that there has been a steady increase in urban population in Maharashtra State since the year 1901 and there has been a rapid increase during the last decade. The main objective of this research is to study the features of urbanization in Pune district and what are the pattern, trend, levels in urbanization in Pune district. This research paper is based on secondary data. This data is taken from Indian Census (1901 to 2011 Census). The period of this research paper is between 1901 to 2011 Census. This research paper is done both quantitatively and qualitatively. It is mainly based on census data. This research paper can be used for planning various forms of urbanization.

Keywords: Urbanization, Pattern, Level, Trend, Pune, Characteristics.

I. INTRODUCTION

By 1975, 27% of the world's population lived in urban areas. 2000, the number had increased to 40%. 2030 period, the world's urban population is projected to reach 56%. Large-scale urbanization in developed nations today, 75% of the people in developed nations live in urban areas. The increase in urban population is due to migration from rural to urban areas. People from rural areas migrate to urban areas for various jobs and occupations as well as for educational and other reasons. This is the reason why people migrate from rural areas to urban areas. During urbanization of the village, first of all, their nature encroaches on the farm land, then the forests, grasslands, swamps and lands are destroyed due to urbanization. During urbanization, cities expand horizontally and vertically. Cities develop horizontally and horizontally, while large buildings remain vertical. Gradually the open spaces and forests of the village are destroyed and the life in the urban areas is rapidly degraded. Discretionary use of land Elimination of slums, It is important for cities to plan for proper return management of wastewater as well as treatment of wastewater to raise the ground water level. Although it is the responsibility of the municipality to provide these facilities in urban areas, the law requires that all citizens be involved in maintaining good facilities in urban areas and that all citizens strictly follow the rules. Urbanization has negative effects as well as some positive effects. Negative effects degrade the quality of the environment and create various problems. Positive effects result in urbanization in various forms of employment and human economic development as well as changing human life line. Areas where people are attracted or migrate have a large number of attracting elements, and areas where people are starved have push elements. Therefore, in this research paper, the process of urbanization in Pune district and its flow will be studied.

Study Area:

The total geographical area of Pune district is 15642 sq. km, which is 5.10 percent of the state of Maharashtra. Pune district lies between latitudes 17° 54' N and 19° 24' N and longitudes between 73° 19' E and 75°10' E. As per 2011 census, Pune district has a total population of 94.29 lakhs which is 8.39 percent of the total population of Maharashtra. Pune district is unique in India in terms of socio-economic and education, It is also the second largest district in Maharashtra terms of area. At the same time out of the total population in Pune district, 60.99% of the population lives in urban areas and 39.1% of the population lives in rural areas. There are a total of 14 talukas in Pune district, According to the 2011 census, the population density of Pune district is 603 per square kilometer and sex ratio is 915. Out of the total population in Pune district, SC population is 12.51%, ST population is 3.69% and total literacy rate is 86.15%, literacy rate is 80.98% in rural areas and 89.45%

literacy rate in urban areas. According to 2011 census, Pune district has 1866 villages with 13 Panchayat Samities and 1407 gram Panchayats.

Hypotheses:

Research papers have been prepared on the basis of some hypotheses for this research paper, those hypotheses are as follows.

1. Urbanization is increasing due to migration of rural to urban population.
2. The level and trend of urbanization is not the same everywhere.

Amis and Objective:

The main objective of this research paper is to study the Characteristics of urbanization in Pune district. At the same time, this research paper has been prepared keeping in view some other objectives.

1. To study the trend of urbanization in Pune district.
2. To study the pattern of urban cause of Pune district.
3. To study the level of urbanization in Pune district.

Census data from 1901 to 2011 have been used in this research and to study the object.

II. DATA SOURCES AND METHODOLOGY

This research paper is based on the secondary data, this data taken from the Indian Census, which covers the period from 1901 to 2011. Also, the research is divided into numerical and qualitative formats, in which the statistics of the urban population are converted into percentages and bar graphs and line graphs are drawn in various forms. Also, to study the level of urbanization, it has been converted into percentages and maps have been prepared accordingly using GIS software. The following formula has been used to determine the level of urbanization of the study area. $\text{Level of Urbanization} = \frac{\text{Urban Population}}{\text{Total Population}} \times 100$

Five groups have been formed to measure the level of urbanization. The wells are in the form of very low-level, low level, moderate, progressive and high level. These indexes depend on the percentage.

III. RESULT AND DISCUSSION

1. Trend and Pattern of urbanization:

Table and Graph number 1 shows the trend of urbanization in Maharashtra. The trend is shown from 1901 to 2011 census period. The population of Maharashtra state is constantly increasing, that the population living in urban areas is also increasing out of the total population. In the state of Maharashtra, there is a steady increase in urbanization. In 1901, 16.12 per cent of the population lived in urban areas, but in 1911, the proportion decreased. But after 1911, urbanization increased rapidly. According to the 2011 census, about 45.23 percent of the total population lives in urban areas. The decadal growth rate in terms of growth of urbanization in the state of Maharashtra, that the highest increase in urbanization was in 1951 census year, followed by 1971 census year, but the growth rates were negative from 2001 to 2011 according to the census year. Considering the total population of Maharashtra, the population is one hundred and twelve points 37 million in 2011 and you can see that the population of Maharashtra has been increasing rapidly since independence. However, the year 1921 saw a negative change in the population. However, this year has seen a positive change in urbanization.

Table number 02 and Graph number 03 show the trend of urbanization in Pune district. This shows that the total population of Pune district is increasing between 1901 and 2011 census periods. In 1901 census, the population of Pune district was about 11 lakhs and it increased to about 20 lakhs in 1951 census. In short, you can see that the population growth has slowed down since before independence. But in after 1951 census year, the population of Pune district is increasing tremendously. Out of the total population of Pune district, the urban population was less in the pre-independence period. The increase in the number of people living in urban areas after independence but after 1991 census period, the urban population has increased significantly. Even so, in the census of 1901, 20 per cent of the population lived in urban areas, but in 1911, there was a negative change. After 1911, there was a positive change. This proportion is seen till the year 1961 census but observed the growth rate again in 1961 but after that there is a positive change. But that after the 1991 census, more than half of the total population lived in urban areas, mainly in the 1991 census, 50.81 percent of the population lived in urban areas, in 2001 census, 58.9 percent, and in 2011 census, 61 percent population live in

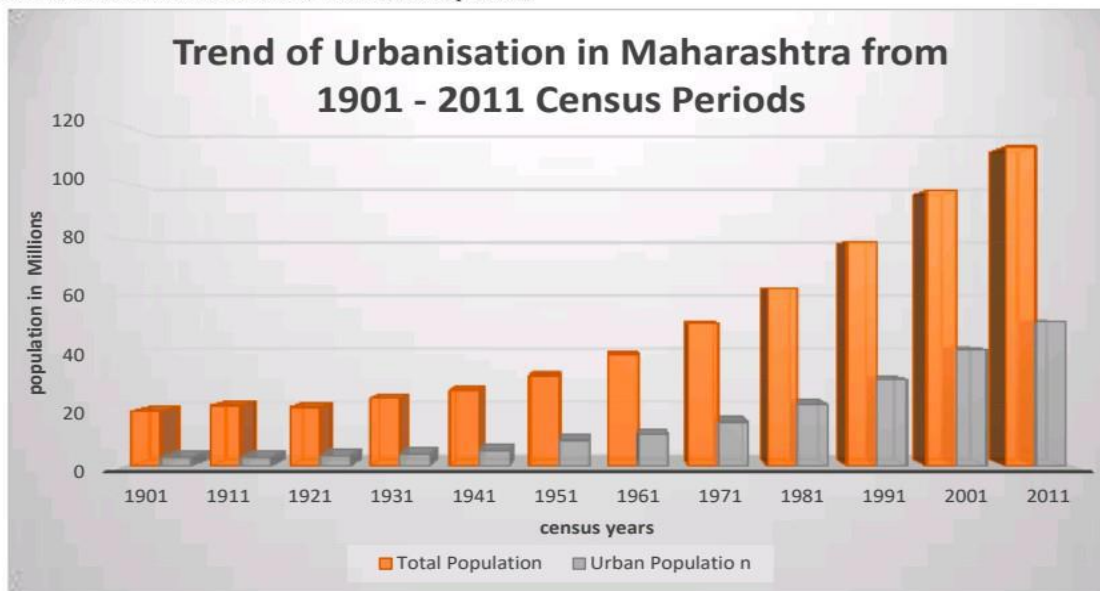

urban area. These figures show that the highest urban population decadal growth in Pune district in 1951 is 107 percent. However, in 1961, the urban population increased by 30.64 percent, compared to other years, this year has seen a qualitative change. The since 1971, it has seen a steady increase, but in 2011, the population growth rate increased by 36.91 percent. But this urban population growth is much lower than 1981, 1991 and 2001.

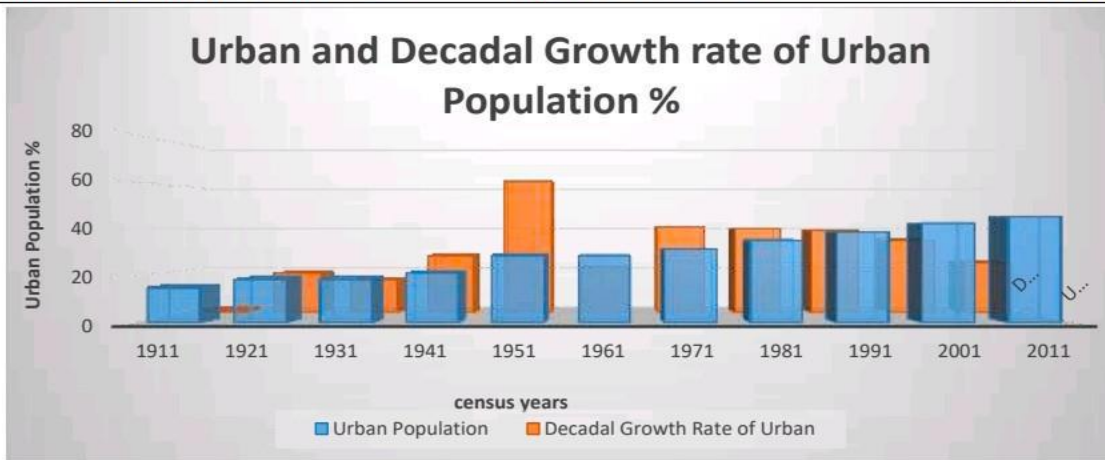
Table 1: Trend of Urbanization in Maharashtra from 1901 -2011 census periods

Year	Total Population in Millions	Urban Population in Millions	Urban Population in %	Decadal Growth Rate of Urban Population in %
1901	19.39	3.22	16.59	-
1911	21.47	3.25	15.13	0.99
1921	20.85	3.86	18.50	18.71
1931	23.96	4.46	18.60	15.56
1941	26.83	5.67	21.11	27.1
1951	32.00	9.20	28.75	62.42
1961	39.55	11.16	28.22	21.32
1971	50.41	15.71	31.17	40.74
1981	62.78	21.99	35.03	39.99
1991	78.94	30.54	38.69	39.09
2001	96.88	41.10	42.43	34.57
2011	112.37	50.83	45.23	23.67

Source: Census of India 1901 to 2011 census periods

Graph 1: Trend of Urbanization in Maharashtra from 1901 -2011

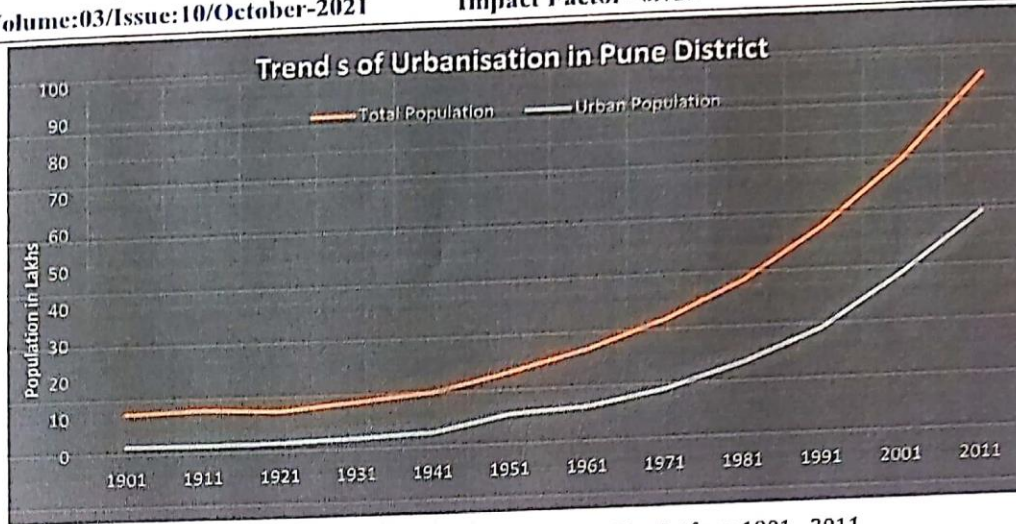
Graph no 2: Urban and Decadal Growth Rate of Urban Population in Maharashtra from 1901 -2011

Source: Census of India, 1901 to 2011

Table 2: Trends of Urbanization in Pune District from 1901 -2011 census periods

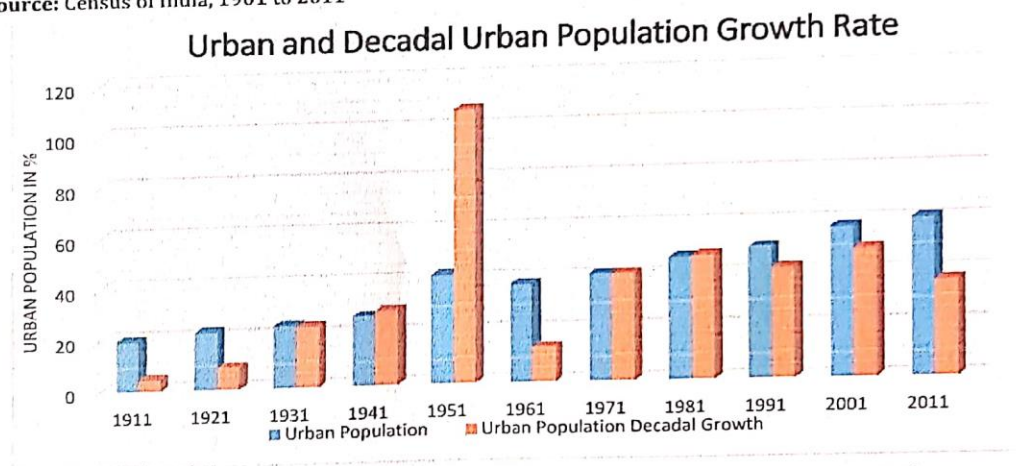
Year	Total Population in Lakhs	Urban Population in Lakhs	Urban Population in %	Urban Population Decadal Growth Rate in %
1901	10.96	2.2	20.18	-
1911	11.77	2.3	19.65	4.55
1921	11.05	2.5	22.62	8.70
1931	12.76	3.1	24.40	24.00
1941	14.73	4.0	27.21	29.03
1951	19.51	8.3	42.56	107.50
1961	24.67	9.4	38.21	13.64
1971	31.78	13.3	41.64	41.49
1981	41.64	19.7	47.35	48.12
1991	55.33	28.1	50.81	42.64
2001	72.33	42.0	58.09	49.47
2011	94.29	57.51	60.99	36.91

Source: Census of India 1901 to 2011 census periods

Graph no 03: Trends of Urbanization in Pune District from 1901 - 2011

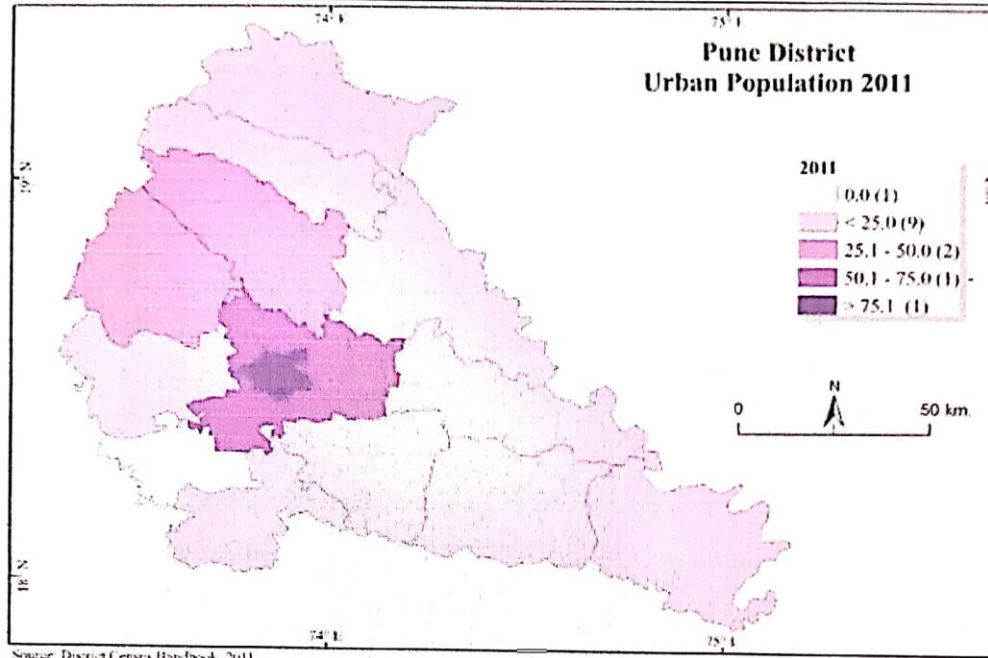
Source: Census of India, 1901 to 2011

Graph no 04: Urban and Decadal Urban Population Growth Rate in % (1901 - 2011)

2. Level of Urbanization in Pune district:

Five groups have been formed to the level of urbanization in Pune district. Mainly urbanization low level is below 25 percent, 25 to 50 percent urbanization is moderated, 50 to 75 percent progressive urbanization and more than 75 percent high level urbanization. Map number 01 shows that there is no urbanization in Velhe tehsil. Within 25 percent, there are nine tehsils at the low level of urbanization, mainly Junnar, Ambegaon, Shirur Mulshi, Daund, Purandar Bhor, Baramati, Indapur tehsil. At the motor level, Khed and Mawal are two tehsils, and in the progressive phase of urbanization, urbanization is on the rise, including Haveli tehsil. And the most important high level urbanization seems to have happened again in the Pune city or here one hundred percent urbanization.

Map no 01: Level of Urbanization in Pune District 2011 Census

From the above discussion it is evident that in Haveli Tehsil and Khed Tehsil, urbanization is taking place at a rapid pace, for which proper planning is required. The main reason behind this is that Pune city has the highest urbanization than other tehsils of Pune district. Due to the various educational facilities in the area, the administrative office has contributed to the creation of new businesses. Also, due to the large number of different markets, economic development has taken place.

IV. CONCLUSION

From all the above findings it can be seen that the process of urbanization in Pune district is on the rise as the industrialization in Pune district and the various businesses and jobs available here are attracting a large number of people. In short, the gravity that results in urbanization applies to Pune, so think about the future. The whole of the city near Pune can be a city of urbanization, so there is a need for proper planning. In short, more than half of the total population of Pune district lives in urban areas, which means that the rest of the area can also be included in urbanization over time. The growth rate of urbanization of Haveli tehsil is higher than other tehsils than other tehsils in Pune district, so more attention should be paid to this tehsil in terms of planning and policy, this is followed by Khed and Mawal tehsils.

V. REFERENCE

- [1] Debalina Roy and Susanta Das (2021) Growth and Trend of Urbanisation in Sikkim: An Analysis, Research Review International Journal of Multidisciplinary, 6(5) Pp37-53
- [2] Gadekar Deepak J (2016), "A Hybrid Land Cover Classification of Landsat-7 & 8 (OLI) ETM+ Data for Resourceful Vegetation Mapping - Akole Thasil Dist- Ahmednagar, M.S, India", American International Journal of Research in Humanities Arts and Social Sciences, Vol. 13, Issue 3, Pp 217-221.
- [3] Gadekar Deepak J (2019) Regional Disparities of Woman Resources in the AkoleTahsil District Ahemdnagr Maharashtra State, India, Online International Interdisciplinary Research Journal, Vol.9 Issue 2, pp94-99.
- [4] Gadekar Deepak J(2017) Regional Disparities of Socio- Economic Development in Ahmednagar District Maharashtra (India), International Journal of Recent Research and Applied Studies Vol. 4, Issue. 5, pp. 30-36.

- [5] Gawali Santosh Bapurao (2021) Trend and Level of Urbanization in Pune District Using Geographical Information Systems (GIS) Approaches, *International Journal of Multidisciplinary education Research* 6(10) Pp 146-153.
- [6] Hitesh Saxena (2012), *Urban Geography*, SriShti Book Distributors, New Delhi Pp 25-27
- [7] Nitin N. Mundhe and Ravindra G. Jaybhaye (2014) A Study of Urbanization in Pune District Using Geoinformatics Approach, *International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)*,2(1) Pp45-55.
- [8] P. H Mhaske (2009) Analysis of roads network connectivity in Ahmednagar district, *International Referred Research Journal*, 2(18) Pp26-27.
- [9] P.H Mhaske et al. (2011), *Land Use & Economic Activity In Shirdi. Rahata Taluka, District Ahemadnagar M.H*, *International Referred Research Journal, Research analysis and Evaluation*, Vol. 2, Issue.18, Pp.75-76.
- [10] S.D Gulave (2020) Use of Landsat ETM+ Data for Delineation of Vegetation Cover Area in Akole Thasil, *International Research Journal of Engineering and Technology*, Volume 7, Issue 2, Pp.57-61.
- [11] Shejul M. E (2020) Level of Human Resources Development - A Conceptual and Review Exposition, *International Journal for Research in Applied Science & Engineering Technology*, vol.8, Issue 03 , Pp.687-691.
- [12] Shejul M. E et al.(2020) A Geographical Study of Human Resources Development in Ahmednagar District, Maharashtra, India. *EPR International Journal of Multidisciplinary Research*, vol., 6 Issue. 03 Pp 86-93. <https://doi.org/10.36713/epra4116>
- [13] Sonawane V. R. et.,al.(2020) A Geographical Study of Crop Combination in Tribal Area of Nashik District, Maharashtra, India . *Studies in Indian Place Names*, Vol., 40 Issue 3, Pp.3915-3940.
- [14] Sonawane V. R. et.,al.(2020) Analysis of Chemical Properties of Soil under Sugarcane Crop: A Case Study of Khandala, Shrirampur, Ahmednagar District, Maharashtra State, India. *Our Heritage* Vol. 68, Issue, 30, Pp.6522-6547.
- [15] Soniya Sonkar (2021) Physico-Chemical Characteristics of Ground Water in Rahuri Tahsil of Ahmednagar District, M.S., India, *International Journal of Scientific Research in Chemical Sciences* 8(1) Pp 4-8
- [16] Soniya Sonkar (2021) The Study of Physico-Chemical Characteristics Of Pravara River, *International Journal of Science, Engineering and Technology* 9(2) Pp1-6.
- [17] Ujjwala Khare and Prajakta Thakur (2020) Temporal Changes in Urban Population in Maharashtra State Using GIS, *IOSR Journal of Humanities And Social Science* 10(2) Pp 1-9.

*International Research Journal Of Modernization
in Engineering Technology and Science*

(Peer-Reviewed, Open Access, Fully Refereed International Journal)

e-ISSN: 2582-5208

Ref: IRJMETS/Certificate/Volume 3/Issue 10/31000005127

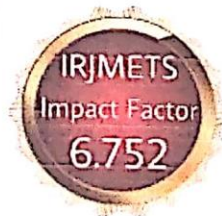
Date: 07/10/2021

Certificate of Publication

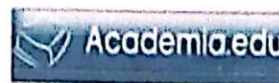
This is to be certify that author "Mr. Vinayak Vijay Sonawane" with paper ID "IRJMETS31000005127" has published a paper entitled "CHARACTERISTICS OF URBANIZATION IN PUNE DISTRICT, MAHARASHTRA STATE, INDIA" in *International Research Journal Of Modernization In Engineering Technology And Science (IRJMETS)*, Volume 3, Issue 10, October 2021

A. Desai

Editor in Chief

We Wish For Your Better Future
www.irjmets.com

ISSN : 2321-9831
Issue-XV, Volume-I, January–June 2021

**International Research Journal of
Commerce, Management & Social Sciences**

IRJCMSS

8	ROLE OF SMALL SCALE INDUSTRIES IN RURAL DEVELOPMENT SPECIAL FOCUS ON AGRO-BASED INDUSTRIES IN BIHAR ATISH KUMAR	51
9	E-HRM PROSPECTIVE IN PRESENT SCENARIO DR. V. T. PATE	57
10	A STUDY ON INVESTMENT BEHAVIOUR INDIAN INVESTORS: - SPECIAL FOCUS ON GENDER BIASNESS AVANISH KUMAR RAI	63
11	A CRITICAL STUDY OF NON-PERFORMING ASSETS ON SELECTED PUBLIC SECTOR BANKS SUPRIYA JILOKA	68
12	A CRITICAL STUDY ON IMPACT OF SKILL DEVELOPMENT PROGRAMME IN JOB CREATION AMONG INDIAN YOUTH CHANDRA SHEKHAR SINGH	74
13	INDIAN HIGHER EDUCATION: CHALLENGES AND PERSPECTIVES KULKARNI SAVITA MAIRALPANT	80
14	IMPACT OF GLOBALIZATION ON INDIAN SUGAR INDUSTRY CHALLENGES AND PERSPECTIVES OSWAL PAYAL PRAKASH	88
15 ✓	RURAL MARKETING: CHALLENGES AND PERSPECTIVES THORAT SHANTABAI SITARAM	93

RURAL MARKETING: CHALLENGES AND PERSPECTIVES

THORAT SHANTABAI SITARAM

Research Scholar,
Research Centre in Commerce & Accountancy,
Arts, Commerce & Science College, Narayangaon, Pune
Savitribai Phule Pune University, Pune

INTRODUCTION

India is a land of diversity and about 70% of the Indian population lives in villages. These villages contribute in the economic development of the nation through the production of food grains, vegetables, fruits etc. Export of these agricultural commodities result in the generation of capital and earnings of foreign exchange.

Rural India is going to become a biggest market of the world in the near future and it is transforming like anything. Rural marketing as an emerging trend is about to explore possibilities in the rural India. It is process to hunt a treasure lceland, yet to be hunted by the adventurous explorers. It is not simply a marketing to just sell and deliver consumers satisfaction but something else certainly. It is a visit to the 75 crores people residing in the villages of India where they have hope, aspirations, needs and potential. They too have money and will to spend the same, which is more important. Because of change in the rural market environment, its market profile is changing and people are changing themselves. Ultimately, their needs and requirements are also changing. At this point of juncture companies are rushing with their product portfolio to satisfy the needs of rural consumers. The companies are applying several models and strategies to be winner in the rural market. It is also great fallacy that those who have not seen rural India, they are making and shaping rural strategy to win the hearts of rural India.

CONCEPTUAL BACKGROUND

The Census defines urban India as "All the places that fall within the administrative limits of a municipal corporation, municipality, cantonment board etc or have a population of at least 5,000 and have at least 75 percent male working population in outside the primary sector and have a population density of at least 400 per square kilometer. Rural India, on the other hand, comprises all places that are not urban!"

The government of India only defines a non-urban market. An urban market is the one which has a population density of 400 people per sq/km. 7% of its population has to be involved in non-agricultural activities and there is a municipal body. If we go by statistics, roughly around 70% of the India population lives in the rural areas. That's almost 12% of the world population.

To expand the market by tapping the countryside, more and more MNCs are foraying into Indians rural markets. Among those that have made some headway are Hindustan Lever, Coca-Cola, LG Electronics, Britannia, Standard Life, Philips, Colgate Palmolive and the foreign-invested telecom companies.

RURAL MARKETING

Rural marketing involves the process of developing, pricing, promoting distributing rural specific product and a service leading to exchange between rural and urban market which satisfies consumer demand and also achieves organizational objectives.

It is a two-way marketing process wherein the transactions can be:

1. Urban to Rural: It involves the selling of products and services by urban marketers in rural areas. These include: pesticides, FMCG Products, Consumer durables etc.
2. Rural to Urban: Here a rural producer (involved in agriculture) sells his produce in urban market. This may not be direct. There generally are middlemen, agencies, government, co-operatives, etc who sell fruits, vegetables, grains, pulses and others.
3. Rural to rural: These include selling of agricultural tools, cattle, carts and others to another village in its proximity.

OBJECTIVES OF THE RESEARCH STUDY

The present research study is carried out with the following objectives in view-

1. To study the conceptual background of rural & urban India and also Rural Marketing.
2. To study the features of Indian rural markets.
3. To study the challenges in rural markets of India.
4. To give some solutions to face the problems of rural markets of India.

HYPOTHESIS OF THE RESEARCH STUDY

The said research study is carried out with the following hypothesis in mind.

1. Day by day rural India is going to become a biggest market in the world.
2. Rural marketing has become a fad to market products in rural India for the established companies.

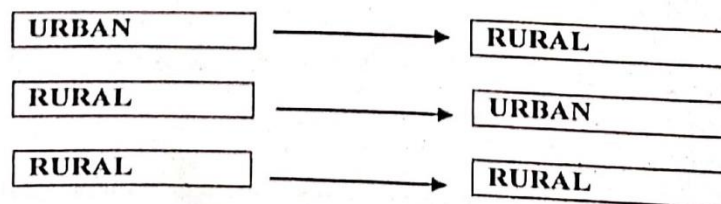
RESEARCH METHODOLOGY

The present research study uses the most recent available published secondary data. To achieve the above stated objectives, the secondary data was used and Desk Research Method was basically adopted. The secondary data was also used from various reference books related to Rural Markets, Marketing, Banking, Finance, Commerce, Management and Economics.

For the said research study the data pertaining to the above objectives was collected and reviewed the literature on the topic concerned. The literature was thus collected by visiting various libraries. The Secondary data is also collected from various websites.

RURAL MARKETING IN MODERN INDIA

Rural Marketing is defined as a function that manages all activities involved in assessing, stimulating and converting the purchasing power of rural consumers into an effective demand for specific products & services and moving these products & services to the people in rural areas to create satisfaction and a better standard of living and thereby achieving organizational goals. The process should be able to straddle the attitudinal and socio-economic disparity between the urban and rural customers.

Urban to Rural (U2R) : A major part of rural marketing falls into this category. It includes the transactions of urban marketers who sell their goods and services in rural areas, like pesticides, fertilizers, seeds, FMCG products, tractors, bicycles, consumer durables etc.

Rural to Urban (R2U) : Transactions in this category basically fall under agricultural marketing where a rural producer seeks to sell his produce in an urban market, like seeds, fruits and vegetables, milk related products, forest produce, spices etc.

Rural to Rural (R2R) : This includes the activities that take place between two villages in close proximity to each other, like agricultural tools, handicrafts and bullock carts, dress materials etc.

FEATURES OF RURAL INDIA

Some of the important and common features that do exist amongst most of the rural markets in India are as follows.

- a. **Population** : 83.3 percent of the villages have a population of less than 2000 (Census of India 2001)
- b. **Levels of Education**: Although the percentage of literates has increased from 36 in 1981 to 59 in 2001, there is still approximately 60 percent of the rural population who lies below the middle education bracket. (Kashyap & Raut, 2010)
- c. **Occupational Pattern**: Almost 76 percent of the rural population depends on cultivation or wages for their living (NCAER, 2002)
- d. **Characteristics**: in terms of occupation, consumption and buying behavior change prominently from urban to rural in locations with population more than 10000.

Challenges on Rural Markets

The rural markets are full of challenges because of its characteristics like illiteracy, distances, vast markets potential, communication, rail and road transportation, distribution of products and services, understanding consumer behavior, socio-cultural factors, languages, lack of infrastructural facilities etc. The rural market is so wide and vast that it is difficult to cover and reach. One segment is totally from other segments. Every district, region and state is different from others. The whole India is different in itself and even then it is an ideal of country having different cultures. It is incredible India.

Knowing Rural India is a very difficult task, its spirit, feelings, warmth, distinctness, shyness, innocence and beyond that. If marketing/sales men try to cheat them, they feel disgusting and try to make distance from these people. Next most important point is that marketing men still don't know real needs of rural consumers. Designing wrong products, services and poor strategy without knowing rural India where their own consumer in the villages lives. It is also difficult to get skilled sales person conversant with rural culture. Though marketing heads are educated from abroad and top institutions of the country but poor in knowing their consumer. There is gap in their knowledge what they know and what is in the reality about rural consumers. That is why products are getting failures in rural markets.

FEATURES OF INDIAN RURAL MARKETS

The main features of Indian Rural Markets are as follows:

- **Large, Diverse and Scattered market**: Rural market in India is large, and scattered into a number of regions. There may be less number of shops available to market products.
- **Major Income of rural consumers is from Agriculture**: Rural Prosperity is tied with agriculture prosperity. In the event of a crop failure, the income of the rural masses is directly affected.
- **Standard of Living and rising disposable income of the rural customers**: It is known that

majority of the rural population lives below poverty line and has low literacy rate, low capital income, societal backwardness, low savings etc. But the new tax structure, good monsoon, government regulation on pricing has created disposable incomes. Today the rural customer spends money to get value and is aware of the happening around him.

- Traditional Outlook: Villages develop slowly and have a traditional outlook. Change is a continuous process but most rural people accept change gradually. This is gradually changing due to literacy especially in the youth who have begun to change the outlook in the villages.
- Rising literacy levels: It is documented that approximately 45% of rural Indians are literate. Hence awareness has increases and the farmers are well-informed about the world around them. They are also educating themselves on the new technology around them and aspiring for a better lifestyle.
- Diverse Socioeconomic background: Due to dispersion of geographical areas and uneven land fertility, rural people have disparate socioeconomic background, which ultimately the rural market.
- Infrastructure Facilities: The infrastructure like cemented roads, warehouses, communication system and financial facilities are inadequate in rural areas. Hence physical distribution is a challenge to marketers who have found innovative ways to market their products.

PROBLEMS OF INDIAN RURAL MARKETS

There are several problems that make it difficult to progress in the rural market. Marketers encounter a number of problems like dealing with physical distribution, logistics, proper and effective deployment of sales force and effective marketing communication when they enter rural markets. The major problems are listed below.

1. Standard of living: The number of people below the poverty line is more in rural markets. Thus the market is also underdeveloped and marketing strategies have to differ from those used in urban marketing.
2. Low literacy level: The low literacy levels in rural areas leads to a problem of communication. Print media has less utility compared to the other media of communication.
3. Low per capita income: Agriculture is the main source of income and hence spending capacity depends upon the agriculture produce. Demand may not be stable or regular.
4. Transportation and warehousing: Transportation is one of the biggest challenges in rural markets. As per as road transportation is concerned, about 505 of Indian villages are connected by roads. However, the rest of the rural markets do not even have a proper road linkage which makes physical distribution a tough task. Many villages are located in hilly terrains that make it difficult to connect them through roads. Most marketers use tractors or bullock carts in rural areas to distribute roads. Most marketers use tractors or bullock carts in rural areas, as there is hardly any organized agency to look after the storage issue. The services rendered by central warehousing corporation and state warehousing corporations are limited only to urban and suburban areas.
5. Ineffective distribution channels: The distribution chain is not very well organized and requires a large number of intermediaries, which in turn increases the cost and creates administrative problems. Due to lack of proper infrastructure, manufacturers are reluctant to open outlets in these areas. They are mainly dependent, who are not easily available for rural areas. This is a challenge to the marketers.
6. Many languages and diversity in culture: Factors like cultural congruence, different behavior and language of the respective areas make it difficult to handle the customers. Traits among

- the sales force are required to match the various requirements of these specific areas.
7. Lack of communication system: Quick communication is the need of the hour for smooth conduct of business, but it continues to be a far cry in rural areas due to lack of communication facilities like telegraph and telecommunication system etc. The literacy rate in the rural areas is rather low and consumers behavior in these areas is traditional which may be a problems for effective communication.
  8. Spurious brands; cost is an important factor that determines purchasing decision in rural areas. A lot of spurious brands or look-alikes are available, providing a low cost option to the rural customer. Many a time the rural customer may not be aware of the difference due to illiteracy.
  9. Seasonal demand; Demand may be seasonal due to dependency on agricultural income. Harvest season might see an increase in disposable income and hence more purchasing power.
  10. Dispersed markets: Rural population is highly dispersed and requires a lot of marketing efforts in terms of distribution and communication.

SUGGESTIONS

To solve the problems of rural markets in India, the following suggestions can be used by marketers.

1. Regarding the problems of physical distribution, the marketer may have a joint network of stockiest/clearing-cum-forwarding agents at strategic location facilitation of physical distribution for its products in the rural market. The main advantage of this scheme is that the costs of physical distribution can be shared by the companies and stockiest. The combination of different modes of transport based on availability of tracks will be beneficial to the companies. Presently, bullock-cart plays a very vital role in rural distribution where the roads are not available. Some of the leading companies use delivery vans in rural areas for resolving the distribution problems in rural market. The delivery van takes the products to the retail shops in every corner of the rural market and it enables the company to establish sales contact with majority of the rural consumers which helps in sales promotion.
2. The rural market is composed of a number of retail sales outlets along with fair price shops under the public distribution system. It is suggested that the government should encourage private shopkeepers and cooperative stores to come forward and establish their business in rural areas instead of the weekly market known as weekly bazaar. Fertilizer companies have opened their outlets for proper distribution of fertilizer among the farmers.
3. To solve the problems of sales force management, it is suggested that the company takes due care in the recruitment and selection of sales people because the traits they required are different from urban and suburban sales persons. For the rural markets, only those sales people should be preferred for selection who is willing to work in rural areas. They must be aware of the local language and must have the patience to deal with rural customers and can discharge the duties of a bare-footed salesman.
4. With reference to marketing communication in rural areas, the company should use organized media-mix like TV, radio, cinema and POP advertising. Television is gaining popularity in the rural areas but due to poor supply of electricity, radio is performing significantly better. Since, the rural people need demonstration, short-feature films with disguised advertisement messages, direct advertisement films and documentaries that combine knowledge and advertisements will perform better rural marketing communication.

CONCLUSION

Rural marketing has become a fad to market products in the rural India for the small, medium and big established companies. But it is beyond that. Rural marketing is a process of developing, pricing, promoting and distributing rural specific goods and services leading to exchanges between urban and rural markets which satisfies consumer demand and also achieve organizational objectives. But very often, rural marketing is confused with agriculture marketing -the latter denotes marketing of produce of rural areas to the urban consumers or industrial consumers. Whereas rural marketing involves delivery of manufactured products or processed inputs or services to rural consumers. The Indian rural market with its vast size and demand base offers great opportunities to companies. Two-third of the Indian population lives in rural areas and almost on third of the national income is generated here. It is only natural that rural markets form a critical of the total markets in India. As part of planned economic development, the government is making continuous efforts towards rural development. In this age of liberalization, privatization and globalization, rural market offers a big attraction to the marketers to explore markets that are untapped. Companies are taking specific initiatives to succeed in the dynamic rural market.

REFERENCES

1. M. D. Rafiuddin, Dr. Badiuddin Ahmed, "Understanding the potential of rural marketing in India- and Analytical study", IJBEMR, Vol-011, Issue-2, Nov.2011.
2. Dr. Sunil Shukla & Dr. Nina Tandan, "Rural Marketing : Exploring possibilities in the rural India".
3. Del Castello, Ricardo, Maul Braun (2006), Framework for effective rural communication for development."
4. Ramkishan Y. Rural & Agricultural marketing, Jaico Publishing House, Mumbai, 2004
5. S Neelamegham, Marketing in India, Vikas public house ltd., Delhi, 2004.
6. Risley, George, Modern Industrial Marketing, Mc Graw Hill, New York, 1970.
7. James A. Anderson and James A. Narus and (2004), Business Market Management, Pearson Education Asia Pte Ltd, Singapore, 2004.
8. <http://knowledge.wharton.ipenn.edu>
9. www.trai.gov.in
10. www.rbi.org.in
11. <http://news.in.msn.com>

ISSN : 2321-9831
Issue-XV, Volume-I, January–June 2021

International Research Journal of Commerce, Management & Social Sciences

IRJCMSS

Gramonnati Mandal's
Arts, Commerce & Science College

Narayangaon, Tal. Junnar, Dist. Pune, Maharashtra (India)

NAAC- Re- accredited 'A' Grade College

ID. No. PU/PN/AC/100(1993)

Affiliated to Savitribal Phule Pune University, Pune.

Website : collegeacs.org

email : acsc232@gmail.com

ISSN : 2321-9831
Issue-XVI, Volume-I, July-December 2021

**International Research Journal of
Commerce, Management & Social Sciences**

IRJCMSS

19	AGRICULTURE PRODUCE MARKET COMMITTEE – CHALLENGES AND PERSPECTIVES THORAT SHANTABAI SITARAM	132
20	KNOWLEDGE MANAGEMENT : PRESSING NEED FOR BUSINESS ORGANISATIONS DR. A. A. GUNJAL	141
21	CURRENT INDUSTRY IN INDIA : ISSUES AND CHALLENGES OF GREEN MANUFACTURING SHIVA CHANDRA CHAUDHARY	148
22	ONLINE MARKETING & E-COMMERCE IN INDIA PROF. MRS. M. K. KALBHOR	154
23	IMPACT OF APMC ACT ON INDIAN AGRICULTURAL PRODUCE PROF. MRS. V. S. MODHAVE DR. S. D. TAKALKAR	161
24	NEW TECHNOLOGY IN BANKING SECTOR & CUSTOMER SATISFACTION DR. A. A. GUNJAL	166

**AGRICULTURE PRODUCE MARKET COMMITTEE –
CHALLENGES AND PERSPECTIVES**

THORAT SHANTABAI SITARAM

Research Scholar,

Loknete Dr. Balasaheb Vikhe Patil

Pravara Rural Education Society, Arts, Commerce & Science College, Alkuti,
Tal-Parner, Dist-Ahmednagar

INTRODUCTION

India is a land of diversity and about 70% of the Indian population lives in villages. These villages contribute in the economic development of the nation through the production of food grains, vegetables, fruits etc. Export of these agricultural commodities result in the generation of capital and earnings of foreign exchange.

Rural India is going to become a biggest market of the world in the near future and it is transforming like anything. Rural marketing as an emerging trend is about to explore possibilities in the rural India. It is process to hunt a treasure Iceland, yet to be hunted by the adventurous explorers. It is not simply a marketing to just sell and deliver consumers satisfaction but something else certainly. It is a visit to the 75 crores people residing in the villages of India where they have hope, aspirations, needs and potential. They too have money and will to spend the same, which is more important. Because of change in the rural market environment, its market profile is changing and people are changing themselves. Ultimately, their needs and requirements are also changing. At this point of juncture companies are rushing with their product portfolio to satisfy the needs of rural consumers. The companies are applying several models and strategies to be winner in the rural market. It is also great fallacy that those who have not seen rural India, they are making and shaping rural strategy to win the hearts of rural India.

CONCEPTUAL BACKGROUND

The Census defines urban India as “All the places that fall within the administrative limits of a municipal corporation, municipality, cantonment board etc or have a population of at least 5,000 and have at least 75 percent male working population in outside the primary sector and have a population density of at least 400 per square

kilometer. Rural India, on the other hand, comprises all places that are not urban!”

The government of India only defines a non-urban market. An urban market is the one which has a population density of 400 people per sq/km. 7% of its population has to be involved in non-agricultural activities and there is a municipal body. If we go by statistics, roughly around 70% of the India population lives in the rural areas. That's almost 12% of the world population.

To expand the market by tapping the countryside, more and more MNCs are foraying into Indians rural markets. Among those that have made some headway are Hindustan Lever, Coca-Cola, LG Electronics, Britannia, Standard Life, Philips, Colgate Palmolive and the foreign-invested telecom companies.

RURAL MARKETING

Rural marketing involves the process of developing, pricing, promoting distributing rural specific product and a service leading to exchange between rural and urban market which satisfies consumer demand and also achieves organizational objectives.

It is a two-way marketing process wherein the transactions can be:

1. Urban to Rural: It involves the selling of products and services by urban marketers in rural areas. These include: pesticides, FMCG Products, Consumer durables etc.
2. Rural to Urban: Here a rural producer (involved in agriculture) sells his produce in urban market. This may not be direct. There generally are middlemen, agencies, government, co-operatives, etc who sell fruits, vegetables, grains, pulses and others.
3. Rural to rural: These include selling of agricultural tools, cattle, carts and others to another village in its proximity.

OBJECTIVES OF THE RESEARCH STUDY

The present research study is carried out with the following objectives in view-

5. To study the conceptual background of rural & urban India and also Rural Marketing.
6. To study the features of Indian rural markets.
7. To study the challenges in rural markets of India.
8. To give some solutions to face the problems of rural markets of India.

HYPOTHESIS OF THE RESEARCH STUDY

The said research study is carried out with the following hypothesis in mind.

1. Day by day rural India is going to become a biggest market in the world.
2. Rural marketing has become a fad to market products in rural India for the established companies.

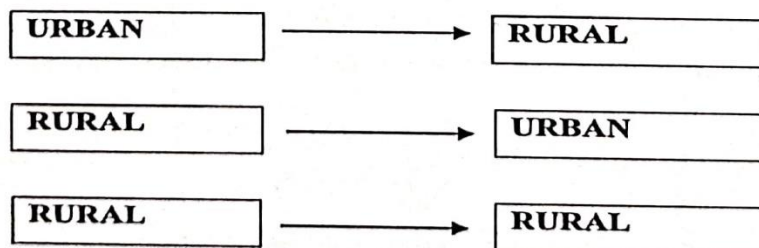
RESEARCH METHODOLOGY

The present research study uses the most recent available published secondary data. To achieve the above stated objectives, the secondary data was used and Desk Research Method was basically adopted. The secondary data was also used from various reference books related to Rural Markets, Marketing, Banking, Finance, Commerce, Management and Economics.

For the said research study the data pertaining to the above objectives was collected and reviewed the literature on the topic concerned. The literature was thus collected by visiting various libraries. The Secondary data is also collected from various websites.

RURAL MARKETING IN MODERN INDIA

Rural Marketing is defined as a function that manages all activities involved in assessing, stimulating and converting the purchasing power of rural consumers into an effective demand for specific products & services and moving these products & services to the people in rural areas to create satisfaction and a better standard of living and thereby achieving organizational goals. The process should be able to straddle the attitudinal and socio-economic disparity between the urban and rural customers.

Urban to Rural (U2R) : A major part of rural marketing falls into this category. It includes the transactions of urban marketers who sell their goods and services in rural areas, like pesticides, fertilizers, seeds, FMCG products, tractors, bicycles, consumer durables etc.

Rural to Urban (R2U) : Transactions in this category basically fall under agricultural marketing where a rural producer seeks to sell his produce in an urban market, like seeds, fruits and vegetables, milk related products, forest produce, spices etc.

Rural to Rural (R2R) : This includes the activities that take place between two villages in close proximity to each other, like agricultural tools, handicrafts and bullock carts, dress materials etc.

FEATURES OF RURAL INDIA

Some of the important and common features that do exist amongst most of the rural markets in India are as follows.

- a. **Population :** 83.3 percent of the villages have a population of less than 2000 (Census of India 2001)
- b. **Levels of Education:** Although the percentage of literates has increased from 36 in 1981 to 59 in 2001, there is still approximately 60 percent of the rural population who lies below the middle education bracket. (Kashyap & Raut, 2010)
- c. **Occupational Pattern:** Almost 76 percent of the rural population depends on cultivation or wages for their living (NCAER, 2002)
- d. **Characteristics:** in terms of occupation, consumption and buying behavior change prominently from urban to rural in locations with population more than 10000.

Challenges on Rural Markets

The rural markets are full of challenges because of its characteristics like illiteracy, distances, vast markets potential, communication, rail and road transportation, distribution of products and services, understanding consumer behavior, socio-cultural factors, languages, lack of infrastructural facilities etc. The rural market is so wide and vast that it is difficult to cover and reach. One segment is totally from other segments. Every district, region and state is different from others. The whole India is different in itself and even then it is an ideal of country having different cultures. It is incredible India. Knowing Rural India is a very difficult task, its spirit, feelings, warmth,

distinctness, shyness, innocence and beyond that. If marketing/sales men try to cheat them, they feel disgusting and try to make distance from these people. Next most important point is that marketing men still don't know real needs of rural consumers. Designing wrong products, services and poor strategy without knowing rural India where their own consumer in the villages lives. It is also difficult to get skilled sales person conversant with rural culture. Though marketing heads are educated from abroad and top institutions of the country but poor in knowing their consumer. There is gap in their knowledge what they know and what is in the reality about rural consumers. That is why products are getting failures in rural markets.

FEATURES OF INDIAN RURAL MARKETS

The main features of Indian Rural Markets are as follows:

1. **Large, Diverse and Scattered market:** Rural market in India is large, and scattered into a number of regions. There may be less number of shops available to market products.
2. **Major Income of rural consumers is from Agriculture:** Rural Prosperity is tied with agriculture prosperity. In the event of a crop failure, the income of the rural masses is directly affected.
3. **Standard of Living and rising disposable income of the rural customers:** It is known that majority of the rural population lives below poverty line and has low literacy rate, low capital income, societal backwardness, low savings etc. But the new tax structure, good monsoon, government regulation on pricing has created disposable incomes. Today the rural customer spends money to get value and is aware of the happening around him.
4. **Traditional Outlook:** Villages develop slowly and have a traditional outlook. Change is a continuous process but most rural people accept change gradually. This is gradually changing due to literacy especially in the youth who have begun to change the outlook in the villages.
5. **Rising literacy levels:** It is documented that approximately 45% of rural Indians are literate. Hence awareness has increases and the farmers are well-informed about the world around them. They are also educating themselves on the new technology around them and aspiring for a better lifestyle.
6. **Diverse Socioeconomic background:** Due to dispersion of geographical areas and

uneven land fertility, rural people have disparate socioeconomic background, which ultimately the rural market.

7. **Infrastructure Facilities:** The infrastructure like cemented roads, warehouses, communication system and financial facilities are inadequate in rural areas. Hence physical distribution is a challenge to marketers who have found innovative ways to market their products.

PROBLEMS OF INDIAN RURAL MARKETS

There are several problems that make it difficult to progress in the rural market. Marketers encounter a number of problems like dealing with physical distribution, logistics, proper and effective deployment of sales force and effective marketing communication when they enter rural markets. The major problems are listed below.

1. **Standard of living:** The number of people below the poverty line is more in rural markets. Thus the market is also underdeveloped and marketing strategies have to differ from those used in urban marketing.
2. **Low literacy level:** The low literacy levels in rural areas leads to a problem of communication. Print media has less utility compared to the other media of communication.
3. **Low per capita income:** Agriculture is the main source of income and hence spending capacity depends upon the agriculture produce. Demand may not be stable or regular.
4. **Transportation and warehousing:** Transportation is one of the biggest challenges in rural markets. As per as road transportation is concerned, about 505 of Indian villages are connected by roads. However, the rest of the rural markets do not even have a proper road linkage which makes physical distribution a tough task. Many villages are located in hilly terrains that make it difficult to connect them through roads. Most marketers use tractors or bullock carts in rural areas to distribute roads. Most marketers use tractors or bullock carts in rural areas, as there is hardly any organized agency to look after the storage issue. The services rendered by central warehousing corporation and state warehousing corporations are limited only to urban and suburban areas.
5. **Ineffective distribution channels:** The distribution chain is not very well organized and requires a large number of intermediaries, which in turn increases the cost and

creates administrative problems. Due to lack of proper infrastructure, manufacturers are reluctant to open outlets in these areas. They are mainly dependent, who are not easily available for rural areas. This is a challenge to the marketers.

6. Many languages and diversity in culture: Factors like cultural congruence, different behavior and language of the respective areas make it difficult to handle the customers. Traits among the sales force are required to match the various requirements of these specific areas.
7. Lack of communication system: Quick communication is the need of the hour for smooth conduct of business, but it continues to be a far cry in rural areas due to lack of communication facilities like telegraph and telecommunication system etc. The literacy rate in the rural areas is rather low and consumers behavior in these areas is traditional which may be a problems for effective communication.
8. Spurious brands; cost is an important factor that determines purchasing decision in rural areas. A lot of spurious brands or look-alikes are available, providing a low cost option to the rural customer. Many a time the rural customer may not be aware of the difference due to illiteracy.
9. Seasonal demand; Demand may be seasonal due to dependency on agricultural income. Harvest season might see an increase in disposable income and hence more purchasing power.
10. Dispersed markets: Rural population is highly dispersed and requires a lot of marketing efforts in terms of distribution and communication.

SUGGESTIONS

To solve the problems of rural markets in India, the following suggestions can be used by marketers.

1. Regarding the problems of physical distribution, the marketer may have a joint network of stockiest/clearing-cum-forwarding agents at strategic location facilitation of physical distribution for its products in the rural market. The main advantage of this scheme is that the costs of physical distribution can be shared by the companies and stockiest. The combination of different modes of transport based on availability of tracks will be beneficial to the companies. Presently, bullock-cart plays a very vital role in rural distribution where the roads are not available. Some of the leading companies use delivery vans in rural areas for resolving the distribution problems in

- rural market. The delivery van takes the products to the retail shops in every corner of the rural market and it enables the company to establish sales contact with majority of the rural consumers which helps in sales promotion.
2. The rural market is composed of a number of retail sales outlets along with fair price shops under the public distribution system. It is suggested that the government should encourage private shopkeepers and cooperative stores to come forward and establish their business in rural areas instead of the weekly market known as weekly bazaar. Fertilizer companies have opened their outlets for proper distribution of fertilizer among the farmers.
  3. To solve the problems of sales force management, it is suggested that the company takes due care in the recruitment and selection of sales people because the traits they required are different from urban and suburban sales persons. For the rural markets, only those sales people should be preferred for selection who is willing to work in rural areas. They must be aware of the local language and must have the patience to deal with rural customers and can discharge the duties of a bare-footed salesman.
  4. With reference to marketing communication in rural areas, the company should use organized media-mix like TV, radio, cinema and POP advertising. Television is gaining popularity in the rural areas but due to poor supply of electricity, radio is performing significantly better. Since, the rural people need demonstration, short-feature films with disguised advertisement messages, direct advertisement films and documentaries that combine knowledge and advertisements will perform better rural marketing communication.

CONCLUSION

Rural marketing has become a fad to market products in the rural India for the small, medium and big established companies. But it is beyond that. Rural marketing is a process of developing, pricing, promoting and distributing rural specific goods and services leading to exchanges between urban and rural markets which satisfies consumer demand and also achieve organizational objectives. But very often, rural marketing is confused with agriculture marketing -the latter denotes marketing of produce of rural areas to the urban consumers or industrial consumers. Whereas rural marketing involves delivery of manufactured products or processed inputs or services to rural consumers. The Indian rural market with its vast size and demand base offers great opportunities to

companies. Two-third of the Indian population lives in rural areas and almost on third of the national income is generated here. It is only natural that rural markets form a critical of the total markets in India. As part of planned economic development, the government is making continuous efforts towards rural development. In this age of liberalization, privatization and globalization, rural market offers a big attraction to the marketers to explore markets that are untapped. Companies are taking specific initiatives to succeed in the dynamic rural market.

REFERENCES

1. M. D. Rafiuddin, Dr. Badiuddin Ahmed, "Understanding the potential of rural marketing in India- and Analytical study", IJBEMR, Vol-011, Issue-2, Nov.2011.
2. Dr. Sunil Shukla & Dr. Nina Tandan, "Rural Marketing : Exploring possibilities in the rural India".
3. Del Castello, Ricardo, Maul Braun (2006), Framework for effective rural communication for development."
4. Ramkishen Y. Rural & Agricultural marketing, Jaico Publlishing House, Mumbai, 2004
5. S Neelamegham, Marketing in India, Vikas public house ltd., Delhi, 2004.
6. Risley, George, Modern Industrial Marketing, Mc Grew Hill, New York, 1970.
7. James A. Anderson and James A. Narus and (2004), Business Market Management, Pearson Education Asia Pte Ltd, Singapore, 2004.
8. <http://knowledge.wharton.ipenn.edu>
9. www.trai.gov.in
10. www.rbi.org.in
11. <http://news.in.msn.com>

ISSN : 2321-9831
Issue-XVI, Volume-I, July-December 2021

International Research Journal of Commerce, Management & Social Sciences

IRJCMSS

Gramonnati Mandal's
Arts, Commerce & Science College

Narayangaon, Tal. Junnar, Dist. Pune, Maharashtra (India)

NAAC- Re- accredited 'A' Grade College

ID. No. PU/PN/AC/099/(1993)

Affiliated to Savitribai Phule Pune University, Pune.

Website : www.collegeacs.org

email : acsc232@gmail.com

International Research Fellows Association's
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Vol. 8, Issue 3

Recent Trends in Research

Harvey J. Alter

Michael Houghton

Charles M. Rice

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
 Assist. Prof. (Marathi)
 MGV's Arts & Commerce College,
 Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors -

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

30	राजी सेठ के उपन्यासों में नारी जीवन	डॉ. ज्ञानेश्वर महाजन	148
31	महिला आत्मकथा लेखन-संघर्ष भरी विकास यात्रा	डॉ. संतोष पवार	152
32	जीवन की यथार्थता का परिचायक : 'बाहू जिंदगी'	डॉ. रुपाली चौधरी	157
33	विपश्यना	डॉ. ओमप्रकाश झंवर	162
34	किन्नरो की जीवन की समस्या	डॉ. डी. बी. महाजन	164
35	धमा शर्मा के कहानियों में चित्रित नैतिक मूल्य	डॉ. हेमलता काटे	168
36	'हिमालय के उस पार' : भौगोलिक दृष्टिकोण	डॉ. विजय कुमार	171
37	अनुवाद और रोजगार	डॉ. आनंदी शिंदे	174
मराठी विभाग			
38	संत ज्ञानेश्वरांच्या चिद्विलास वादाची परंपरा	डॉ. निलीमा कापसे	180
39	कविता : अशास्त्राचे शास्त्र	डॉ. सुदाम राठोड	186
40	लोकगीतांचे स्वरूप	प्रा. सुनील जाधव	192
41	सुरेश भटांचे समकालीन विदर्भातील गझलकार	डॉ. संजय पोहरे	195
42	सदानंद देशमुख यांच्या ग्रामीण काव्यातील राजकीय जीवन	डॉ. एन. व्ही. शिंदे	201
43	आदिवासी कवितेतील 'बाप'	डॉ. सखाराम डाखोरे	205
44	समकालीन मराठी कविता 'हत्ती इलो'- अजय कांडर	डॉ. विजया पाटील	209
45	दलित कवयित्रींच्या कवितेची शैली	डॉ. राष्ट्रपाल मेश्राम	214
46	संतोष पद्माकर पवार यांच्या कविता	डॉ. सुदाम राठोड	222
47	आंबेडकरी विचारांचे वारसदार : लोकशाहीर वामनदादा गरुड	डॉ. सुरेश जाधव, प्रा. स्वप्निल गरुड	226
48	अण्णा भाऊ साठे यांची कादंबरी : एक अप्रत्यक्ष नाट्यात्मक अनुभव	डॉ. पी. एस. जुन्ने, संतोष गालफाडे	232
49	'गोतावळा' बदलत्या ग्रामव्यवस्थेचे परिणाम व्यक्त करणारी कादंबरी	डॉ. आर.डी. शिंदे	235
50	ग्रामीण कादंबरी 'पोटमारा' : एक आकलन	डॉ. शारदा मोरे	239
51	'फेसाटी' भुकेचा जीवघेणा प्रवास	डॉ. संगीता शेळके	243
52	'अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट' या कादंबरीतील स्त्रीप्रतिमा	डॉ. भैर्या पाटील	249
53	रंगनाथ पठारे यांचे समाज व संस्कृती विषयीचे समीक्षा विचार	डॉ. जयराम खाडे	253
54	मार्क्सवाद आणि मार्क्सवादी साहित्यविचार	डॉ. संदीप कदम	259
55	मार्क्सवादी इतिहासकार रोमिला थापर	डॉ. जगदीश खरात	266
56	झाडीपट्टी रंगभूमीवरील पहिले दंडारनाट्य : 'घायाळ वाघीण'	श्री. योगिनाथ नागराळे, डॉ. श्याम मोहरकर	271
57	लेखक रवींद्र शोभणे : संकल्पपूर्तीच्या वाटेवरचा धाडसी प्रवासी	प्रा. संजय गोहणे	276
58	रंगनाथ पठारे यांच्या महाविद्यालयीन अनुभवविश्वातून चित्रित झालेल्या कथा	डॉ. जयराम खाडे	282
59	लाला लजपत राय यांची महिलांविषयीची भूमिका	डॉ. राजेंद्र रासकर	290
60	जपानमध्ये बौद्ध धर्माचा उदय आणि विकास	प्रा. प्रणोती कांबळे	294
61	महात्मा गांधी यांचे ग्राम विषयक विचार : एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ. जी.डी. घोडे	301
62	पंडित जवाहरलाल नेहरूंचा इतिहासविषयक दृष्टीकोन	डॉ. जगदीश खरात	304
63	अमेरिकेचे परराष्ट्र धोरण व त्याचा जागतिक राजकारणावर होणारा परिणाम	डॉ. विमल राठोड	310
64	देशाच्या आर्थिक विकासात नोटबंदी/विमुद्रीकरणची आवश्यकता	प्रा. संदीप गेटम	315
65	भारताची रोकड विरहित अर्थव्यवस्थेकडील वाटचाल	डॉ. पी. के. पाटील	319

देशाच्या आर्थिक विकासात नोटबंदी / विमुद्रीकरणाची आवश्यकता

प्रा. संदिप किसन गेटम

कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,

अळकुटी, ता. पारनेर, जि. अहमदनगर

मो. — ९९६०९६८८९०

email – skgetam@gmail.com

प्रस्तावना

भारत विकसनशील देश आहे. आपला देश दिवसेंदिवस विकसीत आणि प्रगत होत आहे, ह्या विकसित अर्थव्यवस्था विकसीत होण्याच्या वातावरणात भ्रष्टचार रोखण्यासाठी नोट—बंदी करणे हा निर्णय खुप कठिण होता. जो निर्णय भारतच्या केंद्र सरकारने म्हणजे मोदी शासनाने घेतला. ह्या निर्णयाने भारतातील सामान्य जनतेला खुप त्रास सहन करावा लागला. परंतु ह्या माध्यमातून भ्रष्टचार आणि काळ्या पैशाची समस्या कमी झाली आणि त्यामुळे असे म्हटले जाऊ शकते की भारताच्या अर्थव्यवस्थेत नवीन सुधारणा होण्यास मदत झाली.

नोटबंदी नंतर नागरिकांना एक विशिष्ट कालावधीत आपल्या जवळील नोटा ह्या बँकेत जमा करून नवीन नोटा ह्या बँकेत जमा करून नवीन नोटा तेवढ्याच किंमतीच्या घेऊ शकतो.

नोटबंदीमुळे काळापैसा, दहशतवाद आणि आम्ली पदार्थ व्यापारावर लगाम लागला आणि ह्या माध्यमातून भारत डिजिटल आला आहे. कारण नोटबंदी नंतर सर्व आर्थिक व्यवहार हे डिजिटल झाले. नोटबंदी ही भारतासाठी एका अर्थाने लाभकारक सिध्द झाली.

नोटबंदी व विमुद्रीकरणाचा अर्थ

नोटबंदीलाच विमुद्रीकरण म्हटले जाते. नोटबंदी किंवा विमुद्रीकरणाचा अर्थ असा हे की, कोणत्याही देशाच्या मोठ्या किंमतीच्या नोटा चलनातून बंद करणे वा त्याच्या वापरावर बंदी आणणे. त्यामुळे ह्या नोटा चलनात कोणत्याही कामाच्या राहत नाही. म्हणून त्या नोटा ह्या चलनक्षम राहत नाही व खरेदी—विक्री केल्या जाऊ शकत नाही.

जेव्हा नोटी आणि नाणी चलनातून काढून नवीन नोटा आणि नाणी चलनात आणल्या जातात त्यास विमुद्रीकरण म्हणतात.

नोटबंदी किंवा विमुद्रीकरणाची आवश्यकता

थोडक्यात एखाद्या देशाला नोटबंदी किंवा विमुद्रीकरणाची आवश्यकता का पडते? त्याची कारणे

१) विमुद्रीकरणाची आवश्यकता एखाद्या देशाला का पडते जेव्हा देशात काळ्या, बनावट नोटा चलनात जास्त आल्या असतील व त्यामुळे लोक टॅक्सची चोरी करण्यासाठी रोख पैशाचा वापर जादा केला जातो. त्यासाठी जादा रकमेच्या नोटा वापरल्या जातात.

२) २०१६ मध्ये नोटबंदीच्या अगोदर खुप मोठ्या प्रमाणावर बनावट नोटा अर्थव्यवस्थेत आढळून आल्या आणि आपली अर्थव्यवस्था बिघडू लागली होती. देशाच्या अर्थव्यवस्थेला सुधारण्यासाठी नोटबंदीची आवश्यकता निर्माण झाली.

३) भ्रष्टचार, काळापैसा, नकली नोटा, महागाई आणि आंतकवादी कारवाया यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी नोटबंदीचा उपाय करण्यात आला.

३) अर्थशास्त्रज्ञ असे मानतात की, सुरक्षिततेच्या दृष्टीने कमीत कमी पाच वर्षांमध्ये नोटांमध्ये काही बदलाव केले जावे आवश्यक आहे.

४) नकली अथवा बनावट मोटा एवढ्या प्रमाणात अर्थव्यवस्थेत आल्या होत्या की, त्यामुळे बँक एटीएम मधून ही नकली नोटा निघतात. असे निर्दशनास आले की बनावट नोटा एकदम असली असल्यासारख्या प्राप्त झाल्या होत्या, ह्या कारणामुळे सुध्दा नोटबंदीची आवश्यकता निर्माण झाली.

भारतात नोटबंदी किंवा विमुद्रीकरण कॅव्हा – कॅव्हा आणि किती वेळा झाली.

१) विमुद्रीकरण भारतासाठी काही नवीन गोष्ट नाही. भारतात पहिल्यांदा साल १९४६ मध्ये ५००, १,००० आणि १०,००० हजाराच्या नोटा बंद करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

१९७० मध्ये ही प्रत्यक्ष कराची तपासणी करण्यासाठी नेमलेल्या वांचू कमेटी ने विमुद्रीकरणाच्या सुचना दिल्या होत्या. परंतु ह्या सुचना सार्वजनिक झाल्यानंतर नोटबंदी होऊ शकली नाही.

२) जानेवारी १९७८ मध्ये मोरारजी देसाई यांच्या जनता पार्टी सरकारने एक कायदा तयार केला. त्यानुसार १,०००, ५,००० आणि १०,००० हजाराच्या नोटा बंद केल्या. परंतु तत्कालीन गव्हर्नर आय. जी. पटेल यांनी नोटबंदीचा विरोध केला होता.

३) भारतात २००५ मध्ये मनमोहन सिंहाच्या काँग्रेस सरकारने ही ५०० रुपयांच्या २००५ च्या अगोदरच्या नोटा बंद केल्या होत्या.

४) २००६ मध्ये मोदी सरकारने ५०० आणि १००० रुपयांच्या नोटाची नोटबंदी किंवा विमुद्रीकरणाचा निर्णय घेतला. ह्या दोन चलनांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेतला ८६% हिस्सा काबीज केला होता. ह्या नोटा बाजारात जास्त चलनात होत्या. ह्या कारणामुळे नोटबंदीचा निर्णय घेतला असे म्हणावे लागेल.

नोटबंदीच्या कालावधीत संपूर्ण देश कॅशलेस झाला होता. सारे आर्थिक व्यवहार हे ऑनलाईन झाले होते. विमुद्रीकरणात लोकांना खुप त्रास सहन करावा लागला. परंतु त्याच बरोबर काही फायदे सुध्दा झाले आहेत. विमुद्रीकरण काही प्रमाणात सफल झाले असले तरी मोठ्य प्रमाणात फायदे सुध्दा झाले आहेत.

दि. ८ नोव्हेंबर २०१६ ची नोटबंदी

दि. ८ नोव्हेंबर २०१६ साली, ८.१५ मिनिटांनी प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी यांनी ५०० आणि १००० च्या नोटांची नोटबंदी किंवा विमुद्रीकरणाची घोषणा केली आणि संपूर्ण भारतात एक प्रकारे आर्थिक धक्का दिला.

काही लोकांना प्रधानमंत्री यांच्या निर्णयाला समर्थन केले, तर काही लोकांनी विरोध सुध्दा केला आणि नोटबंदी मागे घ्यावी अशी मागणी केली. ज्य लोकांनी काळा पैसा लपवला होता, त्या लोकांनी सोनाराकडे जाऊन काळ्या पैशाचा बदल्यात सोन खरेदी केले. नोटबंदीची घोषणा झाल्यावर दुसऱ्या दिवशी बँक व एटीएमच्या बाहेर काही निर्बंध लादण्यात आले.

सरकारने काळापैसा बाहेर काढण्याचा खुप प्रयत्न केला. यामध्ये बँकेत नोटा बदलण्याच्या संख्येवर मर्यादा घातल्या आणि नवनवीन कायदे तयार करण्यात आले. कायदे सक्तीने लागू केले. सरकारने सुध्दा आपला निर्णय बरोबर आहे हे सिध्द करण्यासाठी ५० दिवसांचा कालावधी मागितला. जुन्या नोटांच्या बदल्यात नवीन ५०० व २००० हजाराच्या नोटा देण्यात आल्या.

विमुद्रीकरणाच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणात काळापैशाची समस्या दूर झाली आणि विमुद्रीकरणाच्या माध्यमातून भारत डिजिटल बनला कारण त्या कालावधीत सारे व्यवहार ऑनलाईन झाले. विमुद्रीकरणामुळे अर्थव्यवस्था सुधारण्यास साह्य झाले.

नोटबंदी किंवा विमुद्रीकरणाचा विरोध

प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदींचा नोटबंदी चा निर्णय काही लोक बरोबर आहे असे मानत होते. तर काही लोक चुकीचा हे असे मानत होती. तसेच विरोधी पार्टीतील लोक हा निर्णय विफल आणि देशाला मागे घेऊन जाणारा आहे, असे मानत. विरोधी पार्टीतील नेत्यांनी खुप विरोध केला होता.

भारतात नोटबंदीवर खुप मोठ्य प्रमाणात विरोध, प्रदर्शन, मोर्चे आणि रोष प्रकट करण्यात आला. परंतु दुसऱ्या बाजूला सरकार आपला निर्णय बरोबर आहे, हे सिध्द करत होती. कधी प्रधानमंत्री आणि त्यांचे साथीदार हे नोटबंदीचे फायदे सांगत होते आणि कधी ५० दिवसांचा कालावधी मागत होते. ह्या कालावधीत लोकांमध्ये मानवता दिसून आली. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे श्रीमंत दोस्ताला गरीब दोस्ताची आठवण येऊ लागली. श्रीमंत मुलाला गरीब आईवडिलांची आठवण आली आणि त्यांचे बँक खाते पैशाने भरू लागले असे वाटत होते की संपूर्ण मानवता जिवंत झाली आहे.

नोटबंदी – विमुद्रीकरणाचे फायदे

सरकारद्वारा केल्या गेलेल्या निर्णयामुळे देशाला कमजोर करणाऱ्या सर्व समाजकंटकाना एक चपराक बसली. नोटबंदीत नागरिकांना खुप त्रासाला सामोरे जावे लागले. परंतु त्याचे काही फायदेपण समोर आले.

१) जेव्हा लोक पैसे बदलण्यासाठी बँकेत जात तेव्हा सरकारकडे प्रत्येक व्यक्तीची माहिती सरकारकडे जमा होऊ लागली. ज्यांच्याकडे जादा पैसा प्राप्त झाला त्यांच्यावर आयकर विभागाने कारवाई केली. या दरम्यान खुप मोठ्य प्रमाणात काळापैसा पकडला गेला.

२) काळ्या पैशाच्या माध्यमातूनच आतंकवादी हिंसेला जास्त फायदा होता. काळापैसा कमी झाल्याने आतंकवाद, दहशतवाद कमी झाला. कारण ज्या काळ्यापैशाच्या माध्यमातून हे दहशत निर्माण करत होते तो पैसा आता कागदाचे तुकडे राहिले आहेत.

३) नोटबंदी आणि विमुद्रीकरणामुळे काळापैसा कमी झाला व सरकारच्या तिजोरीत गेला व त्या कारणाने सरकार जवळ पैसा आला व हा पैसा सरकार विकास कामास लावू शकते. बँकेकडे पैसा लोक जमा करू लागल्याने बँकेकडे पैसा आल्याने ते गरजू उद्योजकांना कर्ज रुपाने पैसा देऊ शकले व मोठ्य प्रमाणात त्या माध्यमातून रोजागर निर्माण झाला.

४) नोटबंदीमुळे लोकांना आर्थिक प्राप्ती व त्यावर द्यावा लागणारा कर यांची माहिती झाली. परिणामी लोकांमध्ये जागृती निर्माण झाली.

५) नोटबंदीमुळे सर्व व्यवहार हे ऑनलाईन होऊ लागले. यात डिजिटल पेमेंटचा वाटा खुप मोठा आहे. एका छोट्या चहावाल्यापासून, किराणावाला, झेरोक्स, प्रिंटींगवाला पण ऑनलाईन व्यवहार करत आहे. हा नोटबंदीतून प्राप्त झालेला सर्वात मोठ अर्थव्यवस्थेला फायदा आहे.

६) नोटबंदीमुळे नकली नोटा छापण्याचे प्रमाण खुप कमी झाले. त्यामुळे देशातला खुप मोठा नकली चलनाचा साठा नष्ट होण्यात मदत झाली.

नोटबंदी वा विमुद्रीकरणाचे तोटे

प्रत्येक गोष्टीला दोन बाजू असतात. नोटबंदीचे लाभ आपणांस दिसत जरी असले तरी त्याचे तोटे सुध्दा आहेत. परंतु तोटे कमी कालावधीचे आहेत. परंतु फायदे हे दिर्घकालीन आहेत. नोटबंदीचे तोटे

१) पर्यटन क्षेत्राला खुप मोठे नुकसान सहन करावे लागले. कारण ते स्थानिक नसल्याने त्यांना त्रास सहन करावा लागला आणि बऱ्याच विदेशी – देशी नागरिकांना दौरे केले आणि बाजारपेठा मंदीत आल्या.

२) सामान्य नागरिकांना दैनंदिन गोष्टींसाठी त्रासाला सामोरे जावे लागले. यामध्ये पैशासाठी बँका व एटीएम समोर लाईन लावून उभे राहणे, दवाखान्याचे बील, लाईट बील, भाडे देण्याच्या समस्या अजून खुप समस्येला तोंड द्यावे लागले.

३) लग्न समारंभ सुध्दा साधे पध्दतीने होऊ लागली त्यामुळे त्यावर अवलंबून असणारे रोजगार कमी झाले.

४) आज नोटबंदीवर काही प्रश्न विचारले जातात यात सर्वात महत्वाचा प्रश्न म्हणजे नोटबंदी म्हणजे काळ्यापैशाला सफेद करण्याचे षडयंत्र आहे, असे म्हटले जाते. काहीच्या मते नोटबंदीमुळे फायदा होण्यापेक्षा नुकसान जास्त झाले. भारताची आर्थिक प्रगती दर ७.५ वरून कमी होऊन ६.३ झाला होता.

५) नवीन नोटा छापण्यास खुप मोठा खर्च झाला. परंतु दहशतवाद्यांना फंडींग अजून होत आहे. पण आपण आरोपांना खोटे ठरवू शकत नाही. कारण नोटबंदीची सर्व उद्दिष्टे ही सफल झाली असे म्हणता येत नाही.

निष्कर्ष

भारतात विमुद्रीकरण यापूर्वी खुप वेळा झाले. वेळोवेळी त्याची गरज भासते. परंतु मोदी सरकार द्वारा विमुद्रीकरणाचा निर्णय हा निर्णय लागू करण्यासाठी वापरलेली पध्दत प्रशंसनीय आहे. नोटबंदीमुळे देशाच्या विकासाला गती मिळाली. नोटबंदी आणि जी.एस.टी. हे देशासाठी खुप मोठे आर्थिक निर्णय घेतले गेले. परंतु प्रत्येक निर्णयामध्ये काही उणीवा सुध्दा असतात. भारताला जर आर्थिकदृष्ट्या पुढे जायचे असेल तर काही मोठे निर्णय सुध्दा घ्यावे लागतात. प्रत्येक निर्णयात काही कमतरता असते परंतु आपणांस सकारात्मक विचार ठेऊन आपण पुढे जाऊ शकतो. व नकारात्मक बाजू ही लक्षात घ्यावी लागते तरच आपला भारत देश आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होऊ शकतो.

संदर्भसूची :

१. भारतीय अर्थव्यवस्था (९ वे संस्करण) – रमेश सिंह, मॅक. ग्रो हिल एज्युकेशन, पृष्ठ क्रमांक २१.११ ते २१.१४
२. भारतीय अर्थव्यवस्था – राजन कोळंबे, भगीरथ प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ क्रमांक १८३ ते १८६
३. बँकिंग एवं वित्त – करणकान्त ठाकूर, मॅक. ग्रो हिल एज्युकेशन, पृष्ठ क्रमांक १.१६.४
४. <https://en.m.wikipedia.org>wikic2016IndianBankNoteDemonetisation>

Category

INDEXED JOURNAL

SUGGEST JOURNAL

JOURNAL IF

REQUEST FOR IF

DOWNLOAD LOGO

CONTACT US

SAMPLE CERTIFICATE

SAMPLE EVALUATION SHEET

Journal Detail

Journal Name	RESEARCH JOURNEY
ISSN/EISSN	2348-7143
Country	IN
Frequency	Quarterly
Journal Discipline	General Science
Year of First Publication	2014
Web Site	www.researchjourney.net
Editor	Prof. Dhanraj Dhangar & Prof. Gajanan Wankhede
Indexed	Yes
Email	researchjourney2014@gmail.com
Phone No.	+91 7709752380
Cosmos Impact Factor	2015 : 3.452

Research Joumey

News Updates Due to large number of application please allow us time to update your jo

SJIF 2019:

6.625

Previous evaluation SJIF

2018: 6.428
2017: 6.261
2016: 6.087
2015: 3.986

Area: Multidisciplinary

Evaluated version: online

The journal is indexed in:

SJIFactor.com

Basic information

Main title	Research Journey
Other title [English]	Research Journey
Abbreviated title	
ISSN	2348-7143 (E)
URL	http://WWW.RESEARCHJOURNEY.NET

Country	India
Journal's character	Scientific
Frequency	Quarterly
License	Free for educational use
Texts availability	Free

Contact Details

Editor-in-chief	Prof. Dhanraj Dhangar M.G.V.'S ARTS & COMMERCE COLLEGE, YEOLA, DIST NASHIK
Publisher	India MRS. SWATI SONAWANE

Get Involved

Home

Evaluation Method

Journal List

Apply for Evaluation/Free Service

Journal Search

Recently Added Journals

Resea	
ISSN	2348-7143
Country	India
Frequency	Quarterly
Year publication	2014-2015
Website	researchjoc
Global Impact and Quality Factor	
2014	0.565
2015	0.676